

AKADEEMIA

Eesti Kirjanike Liidu kuukiri Tartus

30. AASTAKÄIK 2018 NUMBER 10 (355)

Tekst ja pilt: Kolm mistselli
kolme sajandi kristlikust kunstist

Linnar Priimägi 1731

Kvantmehaanika praegune olukord

Erwin Schrödinger 1750

Tõlkinud Piret Kuusk

Schrödingeri kimbat

Piret Kuusk 1789

Tehnika ja majandus: (Katkend)

Manfred Kyber 1796

Tõlkinud Laura Lahesoo

Jaschka ja Janne: (Katkend)

Siegfried von Vegesack 1807

Tõlkinud Silva Lilleorg

Mikita Eesti

Toomas Kiho 1826

“Eesti rahva võitlus ja rasked kaotused ei ole olnud
asjatud”: Eesti Vabariigi 10. aastapäevaks 1928

..... 1828

Jooksuaskeesist

Raivo Alla 1854

<i>Arvustus: BATUN: Balti hääli ÜROs 1966–1991. Sirje Okas Ainso. The Story of BATUN: Baltic Appeal to the United Nations. Miami, 2018. 238 pp.</i>	
<i>Rein Taagepera</i>	1869
Kas inimene loob iseennast? Rein Raud. <i>Tähenduste kee- ris: Tervikliku kultuuriteooria visand.</i> (Bibliotheca cont- roversiarum.) Inglise keelest tõlkinud Anne Lange. Tal- linn: Tallinna Ülikooli Kirjastus, 2018. 311 lk.	
<i>Lauri Vahtre</i>	1876
Abstracts	
	1890
Tants teadmatusse: Päevik 1944–1961. V	
<i>Herbert Normann</i>	1897

Paberväljaande tellijale on digiväljaande lugemine

TASUTA: www.kultuurileht.ee

Arvutigraafika lk 1749, 1795, 1806, 1827, 1853:

EGON ERKMANN (1971) on lõpetanud Tartu Ülikooli semiooti-
ka ja kultuuriteooria (2016) ning maalikunsti (2017) erialal. Prae-
gu Haapsalu Täiskasvanute Gümnaasiumi kunsti- ja arvutiõpe-
taja ning haridustehnoloog Tallinna Ülikooli Haapsalu kolledžis;
graafiline disainer 1990. aastast.

TEKST JA PILT

Kolm mistselli kolme sajandi kristlikust kunstist

Linnar Priimägi

1. JUMALA EMAKEEL

1.1. Esimene keel

Jumala esimesed sõnad olid “Saagu valgus!” (1Ms 1:3). Aga mis keeles need kõlasid?

See küsimus pole muidugi mitte keeleajalooline, kuid pakub võimalust kultuuriloolisteks ekskurssideks. Tegu peaks olema loodud maailma esimese keelega, Jumala emakeelega.

Nagu näitab Esimene Moosese raamat, käib Eedeni aias vilgas (auto)kommunikatsioon. Jumal räägib iseendaga (2:18; 3:8,22), esimeste inimestega (1:28–30; 2:16–17; 3:9,11,13,16–19) ja maoga (3:14–15); inimesed räägivad omaette (2:23), ehk ki eksplitsiitselt mitte omavahel, Jumalaga (3:10,12–13) ja maoga (3:2); madu räägib inimesega (3:1,4–5).

Kommunikatsioon saab võimalikuks ainult siis, kui sõnu mi adressandil ning adressaadil on ühine keelekood (Jakobson 2012). Mis keeles käis siis kõik see paradiislik suhtlus?

Kontseptsioone on mitu.

1.2. Eesti keel

Eestluse rajaja Friedrich Robert Faehlmann pärandas meile liigutava loo *Keelte keetmisest* (sks 1840/1852):

Vanataat hakkas juba hommikul vara valmistama, et iga rahvas oma osa kätte saaks. Ta tegi tubli tule üles, tõi kolmejalgsse välja ja pani katla veega sinna peale. Veel ei olnud ta seda tööd lõpetanud, kui juba üks rahvas sinna tuleb, agar, sile ja nobe. “Eks näe, olete juba vara üles tõusnud, olete mulle meele järele! Aga veel ei kee katel; mis teen ma, et rahule jääte? Kinni pidada ei taha ma teid. Te peate endid minu esimeseks rahvaks nimetama ja minu oma keel olgu teie keel.” — Nii on Eesti rahval au Vanataadi esimese rahva nime kanda, tema keelt kõneleda... (Eisen 2003).

Too Vanataat, kes muidugi pole keegi muu kui Taevataat ehk Jumal ise, kõneles Faehlmanni algatusel niisiis eesti keelt.

Kuid on ka vanemaid pärimusi.

1.3. Heebrea keel

Üldtunnustatud oli keskajal heebrea keele esimus. Ávila piiskop Alfonsus Tostatus (Alonso Fernández de Madrigal, 1400/1410–1455) “pidas nagu kogu maailm inimkonna algkeeleks heebrea keelt”. Esimesi inimesi peeti heebrealasteks; seda seisukohta esindas ka hilisem paavst (Pius II), humanist Enea Silvio Piccolomini (1405–1464). Ja Firenze peapiiskop püha Antoninus (1389–1459) kirjutas, et Aadam pani loomadele (1Mo 2:19–20) heebrea-keelsed nimed (Borst 1960: 970, 973, 985). Rooma Hippolytose 234/235 koostatud nimekirjas rahvastest, kellel on oma keel, seisavad esikohal heebrealased (Borst 1959: 932–936). Ka 9. sajandi Bütsantsi kroonik Georgios Hamartolos pidas vanimaks heebrea keelt (Uspenski 1979: 82).

Genova notar Giorgio Stella (+1420) pidas küll samuti vanimaks Aadama, s.o heebrea keelt, ent ta kummutas levinud seisukohta, et isolatsioonis üleskasvavad lapsed, n-ö Mowglid, hakkavad iseenesest seda rääkima (Borst 1960: 966).

Platoni akadeemia taasasutaja Marsilio Ficino (1433–1499) nõustus kirikuisa Origenesega (u 185–254), et Jumala nimel on heebrea keeles eriline vägi (Borst 1960: 979).

1.4. Süüria keel

Boriss Uspenski (1979: 79–82) osutab, et apokrüüfilises tekstis “Küsimused, mitmest osast loodi Aadam” öeldakse Issand tahtvat maailma üle kohut mõista süüria keeles (*сирьянским языком*). Ka keskaegne Bulgaaria vaimulik kirjanik Munk Hrabar väitvat Jumala esmaloodud keeleks süüria keele — selles kõnelnud inimkond Aadamast kuni Paabelini (samas: 80).

Selline arusaam jäi siiski marginaalseks. Süüria keel esineb Rooma Hippolytose koostatud loendis (234/235) alles 29. kohal, Hispaania loendis (10.–11. sajand) alles 66. kohal — kusjuures pole kindel, kas *Suerres* tähendabki süürlasi; Armeenia loendis (12. sajand) pole 72 keele hulgas süüria keelt üldse mainitud, korraks välgatab süüria keel veel Saksa-Böömi keelteloendis (13. sajand), kus *Surria* seisab 5. kohal — siis aga kaob Euroopas koostatud rahvaste- ja keelteloenditest üldse (Borst 1959: 932–952).

1.5. Ladina keel

Vanatestamentliku heebrea keele koha Jumala emakeelena hõivas keskajal ladina keel.

Värvikas vaimulikus draamas *Le mystère du Viel Testament* (“Vana Testamendi müsteerium”, u 1450) Paabeli torni ehitusest räägib Jumal ladina keele sugemetega prantsuse keelt (Borst 1960: 993). See näitab, et Jumal kõneleb prantsuse keelt võõrkeelena, millesse tungivad tema emakeele, ladina keele mõjud!

Lorenzo de’ Medici (1449–1492) pidas kreeka keelt rikkamaks kui heebrea keelt, aga ladina keelt rikkamaks neist mõlemast (samas: 978).

Firenze diktaator Girolamo Savonarola (1452–1498) esindas lõpuks hoopis seisukohta, et inglid suhtlevad omavahel üksnes spirituaalselt, mis tähendab, et taevane emakeel on... hääletu (samas: 982).

1.6. Kõnelev pilt

Ent mitte kogu kultuurilooline pärand pole sõnastatud jutustuse-na, sama kõnekad võivad olla pilttekstid.

*Rohani tundideraamatus** (1430) pöördub surija, võib-olla ka juba surnud Anjou hertsog Issanda Jumala poole ladina keeles, Issand aga vastab prantsuse keeles. See on tähelepanuväärne kakskeelse kommunikatsiooni dokument.

Tekst kadunukese suust väljuval kõnelindil kujutab endast piiblightsitaati “Sinu kätte ma usaldan oma vaimu, sest sina oled mu lunastanud, Issand, sa tõe Jumal” (Ps 31:6), mis tollal saigi pärineda ainult Vulgatast ning olla ladinakeelne (*in manus tuas commendabo spiritum meum redemisti me Domine Deus veritatis*).

Jumala manitsus seevastu järgneb prantsuse keeles: “Kahetse oma patte ja sa oled minuga Viimsel Kohtupäeval!” (*Pour tes peches penitence tu feras. Au jour du jugement avec moi seras.*)

Nõnda suhtleb kumbki täiesti ilmselt oma adressaadi emakeeles, ja Jumala emakeeleks on loetud ladina keel.

1.7. Adressaadi keel

Suhelda tuleb adressaadi keeles — seda kommunikatsiooniteoreetilist alustõde kinnitas Prantsuse rahvuskangelanna Jeanne d’Arc, kes väidetavalt kuulis ning järgis taevasi hääli: kui talt inkvisitsioonikohtus küsiti, mis keeles need hääled temaga rää-

*Tundideraamat on mittevaimulikele mõeldud, tavaliselt täielikult ladinakeelne ja rikkalikult kaunistatud katoliiklik palveraamat, mis sisaldab palveid päeva kõikideks kanoonilisteks tundideks. *Toim.*

givad, siis võis tema vastusest välja lugeda, et puhtas prantsuse keeles (Borst 1960: 992).

Kuid rahvuste ja rahvusvahelise suhtluse teke Euroopas teadvustas rahvuskeelte ja rahvuskeelteoskuse tähtsuse ka Jumala ning inimese vahelises kommunikatsioonis. Selles mõttes võib Jumal eesti rahvaga tõesti rääkida eesti keeles.

2. RISTI EMBUS

2.1. Nähtav ja nähtamatu

Õigeusu ikoonimaali kaanonis kehtis keeld kujutada nähtamatut. Tohtis maalida materialiseerumisvõimelisi ingleid ja kuradeid, neitsi Maarjat, Kristust ja pühakuid nende maises, materiaalses kehalikkuses, aga mitte Jumal-Isa või Püha Vaimu, kes on kehatud, puhtspirituaalsed.¹ Andrei Rubljovi ikoon *Püha Kolmainus* sai võimalikuks vaid tänu sellele, et Esimeses Moosese raamatus lubavad peatüki 18 salmid 1–8 käsitada kolme Aabrahami juurde ilmuvat meeskülast inglitenä, kelle kuju on võtnud Isa, Poeg ja Püha Vaim. Kristliku ikonograafia puhul tuleb üldse tunnistada, et Püha Kolmainu hüpostaasid on lahutamatud alati, kuid eristatavad mitte alati.

Lääne religiooses kunstis selline keeld ei kehtinud.² Jumal-Isa ilmus lääne kunsti küll hiljem kui Jumal-Poeg Kristus, aga teda kujutati tõrketult. Me näeme teda arvukates süžeedes: 12. sajandist levinud *Armujärjes* (Priimägi 2007), universumi arhitektina 13. sajandi *Bible moralisée*'s, Aadama ja Eeva loojana ning pattulanguse kohtunikuna Lorenzo Maitani reljeefidel Orvieto ki-

¹Väljapääs leiti Isa ja Poja hüpostaatilises ühtsuses, sünkreetilises Elatanu kujus (lad *Antiquus dierum* 'päevilt vana', vn *вечный день-му*, it *L'Anziano dei Giorni*), mis põhineb prohvet Taanieli nägemusel Vanas Testamendis (Tn 7:9,13,22). Kuid viimaks, Moskva kirikukogu otsusega 1667, keelati temagi kujutamine (Gavrjušin 1993: 15).

²Siiski, Filippuse palvele "Issand, näita meile Isa, ja me jääme rahule!" vastab Jeesus: "Kes on näinud mind, see on näinud Isa. Kuidas sa siis ütled: Näita meile Isa!?" (Jh 14:8–9).

riku fassaadil (1310/1330), kosmose hoidjana Piero di Puccio *Teoloogilises kosmograafias* (1389/1391), kohtame *Rohani tundideraamatu* illuminatsioonidel (1430), Benozzo Gozzoli freskol Paabeli torni ehitusest (1470/1471) Pisa Camposantol jm.

2.2. Piinad ja triumf

Vene õigeusk ei heroiseeri Kristuse kannatusi: Ristilöödu kujutisi ikonograafilises kaanonis ei ole, need ilmuvad Venemaale alles 17. sajandil lääne eeskujude mõjul ning illustreerivad siis Jeruusalemma peapiiskopi Kyrillose (315–386) ideed: “Ta läks oma kannatustele vastu vabast tahtest, meel helge ülevast teost, tulvil rõõmu viljast, inimkonna lunastusest” (Tradigo 2004: 229). Ikoonisüžees *Kristuse kannatuste viljad* on Ristilöödu ühendatud Viimsepäevakohtuga kui lunastuse lõppaktiga, samal ajal kui *Ristikummarduse* süžees Ristilöödud hoopiski ei esine.

Lääne kunstiloo vanim Ristilöödu kujutis on leitud V sajandi algusaastaist pärinevalt vandliplaadilt, mida säilitatakse Briti Muuseumis (Kraus 1880: 26). Tähelepanuväärselt käsitati Jeesuse ristsurma esialgu triumfina, alles Karolingide ajal ilmus kunsti nõrkenud Ristilöödu, silmad kinni (Caillet 2005: 38) — aga veel 11. sajandi algul, kui krutsifiks hakkas laiemalt levima, kujutati Lunastajat kandmas kuningakrooni (Kraus 1880: 56). Ent 13. sajandi kerjsumungaordud, eriti frantsisklased, kes kahtlaselt kaldusid panteismi ja müstikasse, tematiseerisid Lunastaja piinad. Kunstiajaloolased on täheldanud lausa plahvatuslikku krutsifiksi levikut 13. sajandi Itaalias (samas: 83, 87).

Sellel lainel sündis ka Don Lorenzo Monaco tahvelmaal *Püha Franciscuse stigmatisatsioon püha Benedictuse ja püha Romualduse juuresolekul* (1405/1407), mis kuulub Saksamaal Tüüringi linnas Altenburgis paikneva Lindenau-Museumi kogusse (Gabelentz 1955: 52, 69, 81). Kesksel kohal kõrgub seal ristilöödud Kristus, kelle haavadest nõrgub verd ja kelle risti *suppendaneum*’i tema jalgade kõrgusel embab põlvitav Franciscus, näha oleval paremal käel ja rüüga kaetud taldadel on väikeste verepursetega markeeritud stigmad. Kummalgi pool servas istuvad valges bene-

diktaseriüis pühakud, läänemunkluse rajaja püha Benedictus ja teiseks püha Romualdus, kes rajas benediktiinide haru, Camaldoli ordu (*Ordo Camaldulensium*), kuhu kuulus ka mungast kunstnik Don Lorenzo ise.

Ristilöödu ikonograafia on üsna kindlalt ette antud. Mitmedki kujutluslüngad, mille eriti Kristuse kannatusloosse jätavad evangeeliumid, täidab 13. sajandi teisel poolel frantsiskaanliku müstika vaimus kirjutatud ja pühale Bonaventurale omistatud kontemplatsioon (meditatsioon) Kristuse maapealsest elust *Meditationes de vita Christi* (s.a.), mida detailirikkuse tõttu on nimetatud ka “viiendaks evangeeliumiks” (Gillet 1912: 114–126; Priimägi 1995). Don Lorenzo *Püha Franciscuse stigmatiseerimine* asetab aga krutsifiksi ootamatusse konteksti.

2.3. Ülimad usumärgid

Stigmat on sureva Jeesuse viie haava kordused inimkehal ülima taevase tunnustusena, mida surelik siinpoolsuses võib pälvida. Franciscus sai stigmad esimese kristlasena 1224. aastal. Pärast seda kujutati stigmatiseeritud Franciscust juba 13. sajandi keskpaigast alates. Vasari andmetel (1568) olevat Margaritone d’Arezzo (u 1250–1290) pühakut maalinud lausa natuurist (*un S. Francesco ritratto di natural*) — mis ei saa olla tõsi, sest Franciscus suri juba 1226 ja kanoniseeriti 1228.

Don Lorenzo maalil on kujutatud just stigmatiseerumishetke, ülima ekstaasi seisundit, mille kohta püha Augustinus kasutas väljendeid *beata visio* ‘õnnis visioon’ ja *sopor cum excessu* ‘ekstaatiline uim’ (Grünewald 1932: 39).

Püha Franciscus viibib ekstaasi hetkel füüsiliselt siinpoolsuses, mitte teispoolsuses. Samas on stigmatiseerimise tunnistajad maalil tõesti juba taevalised. Nõnda ühendab see maal kolme eraldi *locus*’t: La Verna mägi, kus Franciscus 1224 sai stigmad; taevariik, kus juba viibivad Nursia püha Benedictus (+543/547) ja püha Romualdus (+1025/1027); ja Kolgata mägi, kus Jeesus risti löödi.

Benedictus ja Romualdus üksnes kaevad ristilöödud, ja se-
da võivad nad teha ka oma sealpoolsuses. Aga kuidas on või-
malik Franciscuse risti-embus, taktiiline, puuteline kontakt ühest
locus’est teise?

2.4. Müstiline logistika

Frantsiskaanliku müstika alustala, *doctor angelicus* püha Bona-
ventura (1221–1274) ütleb teoses *Itinerarium mentis in Deum*
(Hinge teekond Jumalasse, IV.3):

*Anima igitur credens, sperans et amans Iesum Christum, qui
est Verbum incarnatum, increatum et inspiratum [---]; dum per fi-
dem credit in Christum tanquam in Verbum increatum [---], recu-
perat spiritualem auditum et visum [---]. Dum autem spe suspirat
ad suscipiendum Verbum inspiratum, per desiderium et affectum
recuperat spiritualem olfactum. Dum caritate complectitur Ver-
bum incarnatum, ut suscipiens ab ipso delectationem et ut tran-
siens in illud per ecstaticum amorem, recuperat gustum et tac-
tum.* — “Lakkamatult Jeesusesse Kristusesse uskuv, temale loo-
tev ja teda armastav hing omandab usu läbi Kristusesse, kes on
lihaks saanud Sõna, mis oli olemas enne loomist, ja inspiree-
riv Vaim,³ [---] taas spirituaalse kuulmis- ja nägemisvõime [---].
Ning lootuses hingeldav, endasse Sõna inspiratsiooni sügavalt sis-
se tõmbav [hing] saab selles igatsuspuhangus jälle spirituaalse
lõhnatundmisvõime. Ja viimaks, armastuse läbi Kristuse vastu,
kes on lihaks saanud, röömustades temast ning ekstaatilises andu-

³Keerulisem teoloogiline interpretatsioon võiks selles poeetilis-
alliteratiivses kontekstis omistada sõnale *in-creatum* ka tähenduse ‘loo-
dud maailma sisse loodud’ ja sõnale *in-spiratum* tähenduse ‘sisse pu-
hutud (inim)hingega’. Aga selline arusaam oleks muidugi vähem müs-
tiline. See-eest on müstiline siinne tõlge, kus *inspiratum* mõtestub kui
‘inspireeriv vaim’, niisiis *filioque* tähenduses. Otsene viide Johannese
evangeeliumile (“Ja Sõna sai lihaks” — Jh 1:14) õigustab säärast käsi-
tust, nagu ka järgmises, lootusest rääkivas lauses ütleb püha Bonaven-
tura: *Verbum inspiratum*.

muses just nagu temasse sulandudes omandab [hing] taas [spirituaalse] maitsmis- ja kompimismeele” (Grünwald 1932: 40–41).

Apostel Paulus kirjeldab esimeses kirjas korintlastele müstilist kontakti: “me näeme [---] siis aga palgest palgesse. [---] ma tunnetan [---] täiesti, nagu minagi olen täiesti tunnetatud” (1Ko 13:12). Ning räägib, mis selle kontaktini jõudmaks eelnema peab: “Ent nüüd jääb usk, lootus, armastus, need kolm, [---]”. Ja keh-testab nende hierarhia usust kuni armastuseni: “[---] aga suurim neist on armastus” (1Ko 13:13).

Püha Bonaventura ühitab Pauluse hierarhia “usk — lootus — armastus” inimmeelte hierarhiaga “kuulmine-nägemine — haistmine — maitsmine ja kompimine”.

Maitsmismeelt on ülima müstilise elamuse komponendina kirjeldanud juba püha Augustinus: *suavis contemplationis gustus ecstaticus* ‘sulni kontemplatsiooni ekstaatiline maitse’ (Grünwald 1932: 39). Aga Bonaventura seab sellest veelgi ülemaks kompimismeele, pöörates nõnda pea peale ilmaliku arusaama meelte informatiivsusest: kõige rohkem teavet saab inimene ju distantsmeeltelt, esmalt nägemiselt ja teiseks kuuliselt,⁴ ja palju vähem kontaktmeeltelt — haistmiselt (mis õieti on distants-kontaktmeel), maitsmiselt ning alles viimaks kompimiselt. Bonaventura seevastu just nagu parafraseeriks Paulust: “aga suurim neist on kompimine.”

Just seda *doctor angelicus*’e müstilise teoloogia õpetust kujutab kas teadlikult või vaistlikult-intuiitiivselt Don Lorenzo maal. Õhus kaiguvad seal veel Jeesuse viimsed sõnad: “‘Eli, elii, le-maa sabahtani?’” — see tähendab: “Mu Jumal, mu Jumal, miks sa mu maha jätsid?”” (Mt 27:46), “Isa, sinu kätte ma annan oma vai-

⁴Seda, et nägemine ja kuulmine on lausinformatiivsed ning seetõttu võivad osutada ohtlikukski, registreerib katoliku katekismus, kõnel-des surmapattudest: “Patud kasinuse vastu on: [---] 2. ebapuhtad kõned, naljad ja laulud; 3. ebapuhaste asjade häämeelega kuulamine ja lugemine; 4. ebapuhtad pilgud [---]. Ebakasinusele viivad 1. himulised pilgud, 2. halb seltskond ja halbade raamatute lugemine, 3. ebakarsked riided, kõlbmata mängud ja tantsud”. (*Katoliku...* 1932: 47–48). — Niisiis just kõrvaga kuuldavad ja silmaga nähtavad asjad!

mu!” (Lk 23:46), “See on lõpetatud!” (Jh 19:30). Kolme adorandi pilgud on naelutatud surija palgele. Õhk lõhnab pühast verest. Franciscus maitseb sulnist ekstaasi ning embab risti, millel ripub Lunastaja. “Aga suurim neist on puudutada.”

Ainult spirituaalsete meelte täiuslikus koosluses saab inimesele siinpoolsuses osaks ülim müstiline kontemplatsioon, mille nähtavaks märgiks võivad tekkida stigmad. See on Don Lorenzo maali sõnum.

3. JEESUSLAPSE PUUDUTUS

3.1. Ikoon kui maal

Vladimiri Jumalaema (mida siis veel nõnda ei nimetatud) saabus Venemaale 1130 kingitusena Konstantinoopoli patriarhilt Kiievi suurvürstile Mstislavile, kelle vend Juri Dolgoruki asutas 1147 Moskva. Mstislavi poeg Andrei Bogoljubski, kes sai Vladimiri suurvürstiks, viis 1153 sinna ka pühapildi. Dmitri Donskoi poeg Vassili laskis ikooni Timuri-ohu palge ees 1395 tuua Vladimirit Moskvasse, sest see oli aastal 626 Pärsia kuninga Chosroes II piiramisest päästnud Konstantinoopoli (ja tõesti, ka Timur pööras 1395 oma väed tagasi). Koos *Vladimiri Jumalaemaga* kui vene õigeusu kõige pühama ja kõige mõjusama kultusobjektiga tuli Moskvasse üle ka Venemaa pealinna poliitiline, vaimne ning imagoloogiline staatus — nii nagu seaduselaeka tulek (2Sm 6) tegi Iisraeli vaimseks pealinnaks Jeruusalemma.

Hiljem on *Vladimiri Jumalaemast* saanud ikoonitüüp *ελεησα* (kr *ἐλεούσα* < *ἐλεος* ‘kaastunne, halastus, empaatia’), mida sageli reprodutseeritakse, säilitades algse pühapildi peamise tunnusjoone: Jeesuslapse põsk vastu oma ema põske. Ent iga mahamaaling, *чужок*, saab ortodoksses arusaamas olla niisama püha ning imettegev nagu prototüüp. *Vladimiri Jumalaema* kohta kehtib sama, mis ikooni puhul üleüldiselt: see on nagu päike, mille valgus on ühesuguse tugevusega igas kohas, kuhu langeb (vrd Lepahhin 2005: 49). Ka armulaualeiba murdes ei vähendata tema substantsi: igasse tükki jääb see tervikuna.

3.2. Ikoon kui katalüsaator

Ikoon ei ole mitte kunstiline, vaid religioonipsühholoogiline fenomen. Ta on müstilise ühenduse visuaalne katalüsaator, mis võimaldab kontempleriivselt sulanduda mitte kujutisse, vaid kujutatusse, samastuda temaga, vaimus kehastuda vaadeldavasse.⁵ *Juustus Vladimiri Jumalaema ikoonist* (16. sajand) kirjeldab, kuidas moskvalased 1395. a võtsid ühispalvusega vastu Vladimirist saabuva pühapildi: “Palvetajad vaatavad ikooni nagu elusat Jumalaema. Sellega rõhutatakse, et palvus ei pöördu mitte ikooni, vaid Jumalaema enda poole, peapiiskop Basileios Suure sõnutsi — “kerkib” temani [---]. Palvetajad ei suudle ikooni mitte ainult huultega, vaid ka südamega” (Lepahhin 2005: 64).

Tähelepanuväärselt ja talle omase kujundlikkusega registree- ris aastal 1846 Vene filosoof ja kirikoolane Nikolai Nadeždin (1804–1856) madonnapildi psühholoogia vene õigeus: “Po- le võimalik üles lugeda kõiki nimesid, millega kallistav laps kül- vab üle oma armastatud ema. Täpselt samamoodi on loetlema- tud ka kujutised, milles õigeusklik kirik esitab neile, kes viibivad lapsena Kristuses, nende pilkudele ja südamele tema pildi, kelles kõik lapseliku armastusega tulijad omandavad õrnemast õrnema, hoolivamast hoolivama Ema” (Gavrjušin 1993: 66–67).

Ikoonimaali esteetika on müstiline ühekssaamine — *unio mystica*, mida nii täpselt tabab Nadeždini raskesti tõlgitav väl- jend *младенчествоующие во Христе*: “Kristuses laps olivad”, nii nagu ollakse laps puhta kristliku hinge põhjas — rikkumata ja kiusatusteta, alluv ning usaldav, hoitud ja hoolitud.

3.3. Kaks madonnat

Suuremat selgust *Vladimiri Jumalaema* kui ikooni olemusse toob kontrastiivselt üks hilisgooti skulptuur — kullatisjälgedega ala- basterkuju *Diesti madonna* (u 1345), mis sealsest, Flaami Braban- dis paiknevast püha Katariina begiinide konvendist on jõudnud

⁵Sedasama fenomeni näitlikustab ilmaliku ainese najal Julio Cortázar novellis “Aksolotl” (1985: 16–21).

Metropolitan Museumi New Yorgis. Ka siin kujutatakse Jeesuslapse puudutust: istudes Maarja vasakul küünarvarrel, küünitab poiss oma parema käekese puudutama ema põske.

Süžee *Maarja nagu katsuv Jeesuslaps* ei olnud lääne kunstis uus, seda kujutab ka *Jeanne d'Évreux' madonna* (1339), mida on miskipärast peetud votiivkujuks (Tjashelov 1981: 251–253). Siin on erandlik just näopuudutus, sest ema vasakul käel niisama sirgelt istuv Jeesus oli laiemalt levinud skulptuuritüüp (Louvre'i *Ilus madonna*, 14. sajandi algus).

Diesti madonna erinevus *Vladimiri Jumalaemast* torkab teravalt silma. Hilisgootika elegantses maneeris küünitab Jeesuslaps neitsi Maarja põseni demonstratiivselt distantsilt ning jumalaema “gooti kehakurv” (Hamann 1959: 174) muudab Jeesukese žestigi maneerlikuks. Selline “enesesse süvenenuse ja kalkuleeritud välise efekti vaheline vastuolu” (samas: 425) jätab kogu skulptuurist naiivselt kenitleva mulje. Ka *Diesti madonna* puhul tuleb nõustuda sellega, mida Richard Hamann ütleb Naumburgi katedraali üliku-kujude kohta: “Oleks aga ekslik otsida neist [---] erilist hardust või usulist pühendumust” (samas: 301).

Vladimiri Jumalaema vastandub *Diesti madonnale*, nagu soe siirus vastandub külmale elegantsile, nagu andumus, eneseloovutus (*вручение себя*; vt Lotman 1999: 237–259) vastandub edevusele.

3.4. Pilt ja sõna

Paavst Gregorius Suur kirjutas Marseille' ikonoklastile Serenu-sele aastal 600 kuulsad sõnad, et pühapildid on kirjaoskamatu-te piibel (Baschet 2008: 27). Sellega formuleeris ta klassikalise žanrite hierarhia: kõrgemad žanrid on seotud mingi tekstiga (mütoloogilised ning ajaloolised süžeed — ka illuminatsioonina, s.t raamatuillustratsioonina), madalamad žanrid mingi tekstiga seotud ei ole (žanrimaal,⁶ maastik, natüürmort — ka illuminatsioonina). Ikoonis on vorm ja funktsioon teineteisest väga

⁶Nõnda nimetavad kunstiteadlased olmestseene kujutavat teost.

tugevas, lausa maagilises sõltuvuses: mahamaalingu (список) tegija ei tohi anduda omaloomingule ega isetegevusele, vaid peab hoolega järgima eeskuju (подлинник). Ehkki ka iga kanooniline ikoon luuakse reprodutseerides uuesti, säilib algkuju pühadus ning imettegev vägi ainult koos kanoonilise vormiga.

Vladimiri Jumalaema ei tugine piiblitekstile, aga teda saadab õigeusu vaimupärandis piisav tekstikorpus (Lepahhin 2005: 49–73): *Jutustus Pühamast Pühama Jumalaema Vladimiri ikooni imedest* (Сказание о чудесах Владимирской иконы Пресвятой Богородицы, 12. sajand), *Lood Temir Aksakist*⁷ (Повести о Темир Аксаке, 15. sajand) ning *Jutustus Vladimiri Jumalaema ikoonist* (Сказание об иконе Владимирской Богоматери, 16. sajand). Ikoonil endal on ajalugu, mida illustreerivad mõne mahamaalingu äärispildiread (кле́ймо; vt ka Lotman 1982). *Vladimiri Jumalaema* mahamaalingule on Kirill Ulanov 18. sajandi algul lisanud 22 äärispilti, need tuginevad allikatele, mis on jõudnud nii selle ikooniga seotud jumalateenistusse (Служба сретению чудотворной иконы, яже нарицается Владимирская) kui ka akafisti⁸ (Lepahhin 2005: 69–73). *Vladimiri Jumalaema* seos sõnatekstidega on niisiis küllalt tihe.

Seevastu *Diesti madonna* puhul ei õnnestu tuvastada mitte mingit tekstiseost, tegu on žanristseeniga. See skulptuur polnud mõeldudki kultusobjektiks, vaid pelgalt ruumikaunistuseks, religioosseks dekoratsiooniks (neitsi Maarja paremas käes on arvata-vasti tupp, kuhu sai torgata liilia⁹). Vladimiri ikooni püha harduse asemel näeme siin kujutatud stseenis isegi ilmalikku kelmikust: Jeesuslapse puudutuses, tema kompavas omaksvõtus on ühtaegu nii kõhklust kui ka kõditust.

Diesti madonna üles suunatud pilk on elutu, tema pojakesel aga lausa pime. Seevastu Vladimiri Jumalaema ning Jeesuslapse pilkude sügavusse võib uppuda. Tähelepanuväärne on, et ainsana

⁷Timuri ehk Tamerlani mugandatud nimi.

⁸Akafist on kanooniline kirikulaul, mida laulavad kõik kirikulised seistes (Vlassov 2003: 12–13).

⁹Stiliseeritud kuldne ja kalliskivide ning pärlitega ehitud liilia on torgatud ka Jeanne d'Évreux' madonna paremasse kätte.

on aastasadade jooksul restaureeringuist täiesti puutumatuks jäänud Jumalaema ning Jeesuslapse näod¹⁰ — need vaatavad vastu algses puhtuses ning õrnuses.

3.5. Pilt kristluses

Vene õigeusk näeb ikoonis jumalikku ilmutust (Uspenski 2002: 301), samal ajal kui roomakatoliku teoloogia ütleb pühapiltidest: “Meie ei kummarda neid mitte, vaid austame neid [---]. Me peame Kristuse ja Pühakute pilte aus” (*Katoliku...* 1936: 40¹¹).

Selle erinevuse alusel inkrimineerida roomakatoliku kirikule pildipurustusideoloogiat (Uspenski 2002: 300) on küll ekstreemne. Katoliiklus tõrjus pildikultust Frankfurdi kirikukogul (794), kuhu Teise Nikaia oikumeenilise kirikukogu (787) ikoonidogma jõudis ladina keeles. Nimelt olid tõlkes sõnad λατρεία ‘kultuslik austamine, kummardamine’ ja προσκύνησις ‘õhusuudlus’, ‘lugupidamisavaldus’ mõlemad eksikombel edasi antud kui *adoratio* ‘jumaldamine’ (Uspenski 2002: 301), aga läänekirikus oli juba Elvira kirikukogu (Hispaanias 306) piltide kohta otsustanud, et *ne, quod colitur et adoratur* (“et poleks nende kultust ega jumaldamist” — Mirbt 1911: 32). Sedasama rõhutati ju ka Nikaias (τιμητικὴν προσκύνησιν καὶ ἀσπασμὸν ἀπονέμειν, οὐ μὴν τὴν [---] ἀληθινὴν λατρείαν — “suudlusi ning austust [---] mitte tõelist kultust” — samas: 91). Frankfurdi kirikukogu kiiluvees ilmunud “Karolingi raamatud” (u 790) rõhutasid, et üksnes Jumalale kuulub kultus ja kummardamine (*Solus Deus colendus, solus adorandus* — samas), kuna aga “pühakute vastu tuleb austust üles näidata” (*sanctis [---] veneratio exhibenda est* — samas). Ja kokkuvõtteks: *Imagines vero omni sui cultura et adoratione*

¹⁰*Sem tain s.a.*: 36'02"–36'43".

¹¹Selle väljaande sõnastus pärineb “Suurest katoliku katekismusest”, mis ilmus Münchenis ilma aastaarvuta ning oli mõeldud “kõrgemate õppeasutuste keskmistele klassidele” (*Großer katholischer Katechismus...* s.a.: 174). Ka uusim roomakatoliku katekismus rõhutab: “Seejuures ei ole tegu mitte mingi pildi kummardamisega, vaid selle isiku austamisega, keda pildil on kujutatud” (*Katechismus...* 2005: 163).

seclusa — “Piltide kummardamine ning jumaldamine on üldse välistatud” (samas).

See suhestab palvetaja pühapildiga hoopis teisiti kui vene õigeususe ikooniga. Austada saab ju mõndagi ja paljutki. Nõnda emantsipeerus ja sekulariseerus Läänes pühapilt kujutava kunsti teoseks — mis idakirikus jäi võimatuks. Endisest Bütsantist 15. sajandil Venemaale imbuma hakanud uus, läänemõjuline teoloogilis-didaktiline ikoonistiil leidis küllaltki ägedat vastuseisu (Stoglavõi ehk Sajapealine kirikukogu 1551, Ivan Viskovatõi kriitika) ega tõrjunud ikooni kirikutest. Sest ikoon ei ole maal, ikoon ei ole üldse kunstiteos. Ikoon on jumalikkuse tumm kõne inimlikkusega.

Kirjandus

- B a s c h e t, Jérôme 2008. *L'iconographie médiévale*. Paris: Gallimard
- B o r s t, Arno 1959. *Der Turmbau von Babel: Geschichte der Meinungen über Ursprung und Vielfalt der Sprachen und Völker*. Bd. II: *Ausbau*, Teil 2. Stuttgart: Anton Hiersemann
- B o r s t, Arno 1960. *Der Turmbau von Babel: Geschichte der Meinungen über Ursprung und Vielfalt der Sprachen und Völker*. Bd. III: *Umbau*, Teil 1. Stuttgart: Anton Hiersemann
- C a i l l e t, Jean-Pierre 2005. *l'ABCdaire de l'Art médiéval*. Paris: Flammarion
- C o r t á z a r, Julio 1985. *Tseremooniad*. Tlk M. Tarmak. (Loomingu Raamatukogu, nr 23.) Tallinn: Perioodika
- E i s e n, Matthias Johann 2003. *Keelte keetmine*. www.folklore.ee/rl/pubte/ee/vanad/eisen/muist/4.html
- G a b e l e n t z, Hanns-Conon von der 1955. *Italianische Malerei der Vor- und Frührenaissance im Staatlichen Lindenau-Museum Altenburg*. (Veröffentlichungen aus den Sammlungen der Stadt Altenburg, V.) Altenburg: Staatliches Lindenau-Museum Altenburg
- G a v r j u š i n 1993 = Н. К. Гаврюшин (сост., общ. ред.). *Философия русского религиозного искусства XVI–XX вв.* (Сокро-

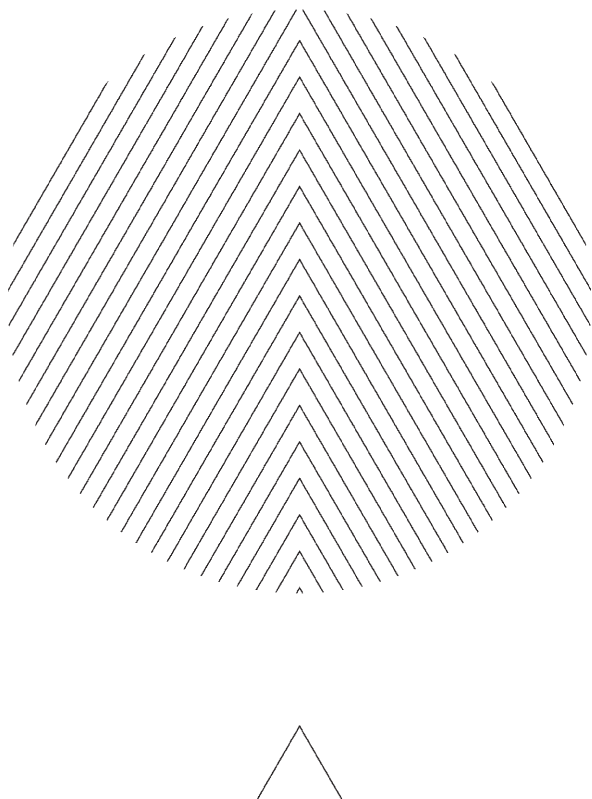
- вишница русской религиозно-философской мысли. Вып. I.) Москва: Прогресс-Культура
- Gillet, Louis 1912. *Histoire artistique des ordres mendiants: Etude sur l'Art religieux en Europe du XIIIe au XVIIe siècle*. Paris: H. Laurens
- Großer katholischer Katechismus mit einem Abriß der Kirchengeschichte für die mittleren Klassen höherer Lehranstalten*. S.a. München: Josef Kösel & Friedrich Pustet, Abt. Schulwissenschaftlicher Verlag
- Grünwald, P. Dr. Stanislaus O.M.Cap. 1932. *Franziskanische Mystik: Versuch zu einer Darstellung mit besonderer Berücksichtigung des Hl. Bonaventura*. München: Naturrechts-Verlag, G.M.B.H.
- Hamann, Richard 1959. *Geschichte der Kunst von der altchristlichen Zeit bis zur Gegenwart*. Berlin: Akademie
- Jakobson, Roman 2012. Lingvistika ja poeetika. Tlk N. Lopp, A. Merilai. — *Akadeemia*, nr 10, lk 1731–1773
- Katechismus der Katholischen Kirche: Kompendium*. 2005. Pataloch: Libreria Editrice Vaticana
- Katoliiku usu katekismus* 1931. Tallinn: Katoliiku kiriku väljaanne
- Kraus, Franz Xaver 1880. *Synchronistische Tabellen zur christlichen Kunstgeschichte: Ein Hülfsbuch für Studierende*. Freiburg im Breisgau: Herder'sche Verlagshandlung
- Leпахин 2005 = В. Лепахин. *Икона и иконопочитание глазами русских и иностранцев*. Москва: Паломникъ
- Lotman, Juri 1982. Pildijada: jutustus ja jutustuse eitus, I–II. Tlk L. Priimägi. — *Sirp ja Vasar*, 1.X, 7.X
- Lotman, Juri 1999. *Semiosfäär*. Tlk K. Pruul. Tallinn: Vagabund
- Mirbt, Carl 1911. *Quellen zur Geschichte des Papsttums und des römischen Katholizismus*. Tübingen: J. B. C. Mohr (Paul Siebeck)
- Priimägi, Linnar 1995. Albrecht Düreri nn Apollo-Aadama-rühma sulejooistuse W.261 (*Londoni Apollo*) ikonograafiline ning ideeline kontekst. Magistritöö kunstiajaloo alal. (Käsikiri.) Eesti Kunstiaakadeemia
- Priimägi, Linnar 2007. Eesti kunstiteaduse sõnavarast. — *Keel ja Kirjandus*, nr 10, lk 831–832
- Rohani tundi deraamat. 1430 = [https://www.ziereis\[-\]facsimiles.com/rohan-hours#&gid=1&pid=3](https://www.ziereis[-]facsimiles.com/rohan-hours#&gid=1&pid=3) (vaadatud 24.02.2018)

- Semtain s.a.* = *Семь тайн Третьяковской галереи*. Телеканал “История”. <https://www.youtube.com/watch?v=Ly3jFTH-NNw> (vaadatud 12.01.2018)
- Tjashelov, W. 1981. *Kunst des Mittelalters: Mitteleuropa, Westeuropa, Nord- und Südeuropa*. Dresden: Kunst; Moskau: Iskusstwo
- Tradigo, Alfredo 2004. *Icone e Santi d'Oriente*. Milano: Electa
- Uspenski 1979 = Б. А. Успенский. Вопрос о сирийском языке в славянской письменности: почему дьявол может говорить по-сирийски? — *Вторичные моделирующие системы*. Тарту: Тартуский государственный университет, с. 79–82
- Uspenski 2002 = Борис Успенский. *Этюды о русской истории*. Санкт-Петербург: Азбука
- Vasari, Giorgio 1568. *Le vite de' più eccellenti pittori, scultori e architettori: Margaritone*. [https://it.wikisource.org/wiki/Le_vite_de%27_pi%C3%B9_eccellenti_pittori,_scultori_e_architettori_\(1568\)/Margaritone](https://it.wikisource.org/wiki/Le_vite_de%27_pi%C3%B9_eccellenti_pittori,_scultori_e_architettori_(1568)/Margaritone) (vaadatud 14.01.2018)
- Vita christi edita a sancto Bonaventura. (Tartu Ülikooli Teadusraamatukogu inkunaabel nr 18.) *S.l., s.a.*
- Vlassov 2003 = В. Г. Власов. *Византийское и древнерусское искусство. Словарь терминов*. Москва: Дрофа

LINNAR PRIIMÄGI (1954) on õppinud Tartu Ülikoolis romaani-germaani keeli ja kirjandust (1972–1977), lõpetanud saksa filoloogina, kunstiajaloo magister 1995 (Eesti Kunstiakadeemia), filosoofiadoktor 2005 (Tallinna Ülikool). Töötanud ajalehe *Edasi* kultuuriosakonnas 1977–1989, sh juhatajana 1986–1989, Vanemuise teatri peadramaturg 1988–1990 ning direktor ja kunstiline juht 1990–1993; a-st 1993 Tallinna Pedagoogikaülikooli eksperimentaalesteetika labori teadur ja juhataja, a-st 1995 reklaami ja meedia õppetooli/osakonna (reklaami ja imagoloogia õppetooli) õppejõud, sh juhataja, seejärel Tallinna Ülikooli reklaami ja meedia osakonna õppejõud ja juhataja ning 2006–2016 reklaami ja imagoloogia õppetooli dotsent. A-st 2016 Tallinna linnavalitsuse nõunik, TLÜ reklaami ja imagoloogia osakonna lepinguline õppejõud.

Akadeemias avaldanud artiklid “Nikolai Konradi renessansimõistest” (1989, nr 2, lk 318–338); “Kelle koer?: Motiivi ülekandest” (1990,

nr 2, lk 327–331); “François Mauriaci jumalikkus: Essee” (1993, nr 4, lk 742–754); “Apollo — Kristus: Albrecht Düreri sullejoonistusest “Apolo”” (1994, nr 8, lk 1593–1621); “Inimese foto” (1995, nr 3, lk 583–593); “Stendhali “punane” — tsitaat või sümbol?” (2002, nr 6, lk 1231–1241); “Lõpmatu 14” (2002, nr 10, lk 2122–2129), “20. sajandi eesti mütoloogia” (2004, nr 2, lk 353–392), “Goethe, Fichte, Faust: “Vaimude koor” Goethe *Faustis* (“Töötuba II”))” (2016, nr 12, lk 2144–2172), “Kolm surma: Mozart, Goethe, Hedda Gabler” (2017, nr 11, lk 1996–2013) ja “Eetos ja paatos: Kolm maali” (2018, nr 9, lk 1597–1610); samuti arvustused R. N. Coudenhove-Kalergi teosele *Totaalne riik — totaalne inimene* (1989, nr 5, lk 1083–1087) ja Madis Kõivu *Luhka-minekule* (2005, nr 7, lk 1568–1572).

EGON ERKMANN. Albus A (2018)

KVANTMEHAANIKA PRAEGUNE OLUKORD

Erwin Schrödinger

Tõlkinud Piret Kuusk

§ 1. MUDELITE FÜÜSIKA

19. sajandi teiseks pooleks oli gaaside kineetilise teooria ja soojuse mehaanilise teooria suurest edust välja kasvanud looduse täppisteadusliku kirjeldamise ideaal, mis oli sajanditepikkuse uurimistöö kroon ja aastatuhandepikkuse lootuse täitumine ning mida nimetatakse klassikaliseks. Siin on selle iseloomulikud omadused.

Loodusobjektide kirjeldamiseks, mille vaadeldavat käitumist tahetakse mõista, leitakse olemasolevate katseandmete põhjal, kuid ka intuiitiivset kujutlust tõrjumata esitusviis, mis on kõigis üksikasjades täpselt välja töötatud, *palju* täpsemalt, kui ealeski saab tagada ükskõik milline kogemus selle piiratud ulatust arvestades. Oma absoluutses määratuses sarnaneb see esitusviis matemaatilise objekti või geomeetrilise kujundiga, mida saab täielikult välja arvutada tema *määravatest osadest* lähtudes, nii nagu näiteks kolmnurgas saab ühe külje ja selle lähisnurkade järgi välja arvutada kolmanda nurga, ülejäänud kaks külge, kolm kõrgust, siisingjoone raadiuse jne. Esitusviisi olemuslik erinevus geomeet-

Die gegenwärtige Situation in der Quantenmechanik. — *Die Naturwissenschaften*, 23. Jahrgang, 29. November 1935, Heft 48, S. 807–812; 6. Dezember, Heft 49, S. 823–828; 13. Dezember, Heft 50, S. 844–849.

rilisest kujundist seisneb pelgalt selles tähtsas asjaolus, et ta on määratud ka *ajas* kui neljandas mõõtmes niisama selgesti kui kujund kolmes ruumimõõtmes. See tähendab, et alati on tegu (mis on ju enesestmõistetav) mõttekujutusega, mis on ajas muutuv, mis võib omandada mitmesuguseid *olekuid*; ja kui mingi olek on vajaliku hulga määravate osade kaudu teatavaks saanud, siis ei ole teada mitte ainult kõik ülejäänud osad sel hetkel (nagu ülaltoodud seletuses kolmnurga kohta), vaid ka kõik osad ja kogu täpne olek igal järgneval hetkel, nii nagu kolmnurga aluse iseloom määrab kolmnurga tipu iseloomu. Selle mõttekujutuse sisemise seaduspära juurde kuulub muutumine teatud kindlal viisil; see tähendab, et kui ta mingis algolekus jäetakse omapead, siis läbib ta katkematult ja üksteise järel kindlas järjestuses olekud, millest igäühte jõuab ta kindlal ajal. See on tema olemus, see on hüpotees, mis on püstitatud, nagu ma eespool ütlesin, intuiitiivse kujutluse põhjal.

Muidugi ei mõtle keegi lihtsameelselt, et nõnda võime teada saada, kuidas asjad maailmas tegelikult toimuvad. Näitamaks, et nii ei arvata, nimetatakse sel viisil loodud täpset mõttelist abivahendit *pildiks* või *mudeliks*. Selle armutu selgus, milleni ei saa jõuda meelevaldsusega, on sihitud ainult ühe kindla hüpoteesi ja järelduste kontrollimisele, ilma et pikad rehkendused, mille abil need järeldused tuletatakse, jätaksid ruumi uutele meelevaldsustele. Seal on oma kindel marsruut ja arvutatakse vaid seda, mida mõni eriti taibukas sell võiks ka otse andmetest välja lugeda! Siis on vähemalt teada, kus peitub meelevaldsus ja kus on tarvis teha parandusi, kui asi ei klapi kogemusega: alghüpoteesis, mudelis. Selleks tuleb alati valmis olla. Kui loodusobjekt käitub paljudes erinevat laadi katsetes tõepoolest nii nagu mudel, siis rõõmustatakse ja arvatakse, et põhijoontes vastab meie pilt tegelikkusele. Kui uut laadi katses või mõõtetehnika täiustudes asjad enam ei klapi, siis ei tähenda see, nagu *ei* rõõmustataks. Sest põhimõtteliselt saab just sel viisil pilti, see tähendab meie mõtteid, aegamööda järjest paremini sobitada tegelikkusega.

Täppismodelite klassikalise meetodi eesmärk on hoida vältimatud meelevaldsused kenasti isoleerituna eeldustes — tahaksin

peaaegu öelda: nii nagu keha hoiab isoleerituna iduplasmat¹ —, et aja jooksul kohaneda järjest edeneva kogemusega. Arvatavasti on selle meetodi aluseks usk, et algolek *mingil moel tõepoolest* määrab protsessi kulgemise üheselt või et *täiuslik* mudel, mis on täpses vastavuses tegelikkusega, lubab *päris täpselt* välja arvutada kõikide katsete tulemused. Võib olla ka vastupidi — et usk põhineb meetodil. Kuid on üsna tõenäoline, et mõtlemise kohanemine kogemusega on lõppematu protsess ja “täiuslik mudel” on vastuoluline mõiste, umbes nagu “suurim täisarv”.

Selge ettekujutus, mida tähendab klassikaline *mudel*, selle *määravad osad*, selle *olek*, on kogu järgneva alus. Eelkõige ei tohi segi ajada *mingit kindlat mudelit* ja *selle mingit kindlat olekut*. Selgituseks on kõige parem tuua näide. Rutherfordi vesiniku-aatomi mudel koosneb kahest punktmassist. Määravateks osadeks võib siin võtta näiteks kaks kolmemõõtmeliste ristkoordinaatide komplekti ja kaks korda kolm kiiruste koordinaattelgede suunalist komponenti — kokku siis kaksteist suurust. Kuid selle asemel võib valida ka massikeskme koordinaadid ja kiiruse komponendid ning peale nende veel kahe punkti vahelise *kauguse* ja *kaks nurka*, mis määravad nende ühendusjoone suuna ruumis, ning *kiirused* (= tuletised aja järgi), millega kaugus ja kaks nurka vastaval ajahetkel muutuvad; kokku muidugi jälle kaksteist suurust. Mõiste “R-i H-aatomi mudel” juurde ei kuulu määravate osade kindlad arväärtused. Kui need omistatakse, jõutakse mudeli *kindla olekuni*. Selge ülevaade võimalike olekute kogumist — esialgu ilma nendevaheliste seosteta — moodustab “mudeli” või “mudeli *mingisuguses* olekus”. Kuid mudeli mõiste juurde kuulub midagi enam kui pelgalt see, et on antud kaks suvalises asendis ja suvalise kiirusega punkti. Selle juurde kuulub veel ka teadmine selle kohta, kuidas *iga* olek aja jooksul muutub, kui puuduvad välised mõjutused. (Määravate osade ühe poole muutuste kohta

¹Viide Saksa bioloogi August Weismanni (1834–1914) sõnastatud iduplasmateooriale, mille järgi hulkraksed organismid koosnevad pärliliku infot ehk iduplasmat sisaldavatest idurakkudest ja tavalisi kehalisi funktsioone täitvatest somaatilistest ehk keharakkudest. Iduplasma on idurakkudes “peidus” ja seda ei suuda mõjutada ei keharakud ega miski, mida organism elu jooksul õpib või kogeab. *Toim.*

annab teine pool küll teavet, kuid teise poole muutused tuleb ette anda.) See teadmine on varjatud kujul olemas järgmistes väidetes: punktide massid on vastavalt m ja M ning laengud vastavalt $-e$ ja $+e$ ning nad tõmbuvad jõuga e^2/r^2 , kui nendevaheline kaugus on r .

Suuruste m , M ja e kindlad arvvaartused (aga muidugi mitte r) kuuluvad *modeli* kirjelduse juurde (aga mitte kindla oleku juurde). Suurusi m , M ja e ei nimetata määravateks osadeks. Küll aga kuulub nende hulka kaugus r . Üaltoodud määravate osade teises komplektis on ta järjekorras seitsmes. Kuid ka esimeses komplektis pole kaugus r sõltumatu kolmeteistkümnes, sest teda saab ju arvutada kuue ristkoordinaadi kaudu:

$$r^2 = (x_1 - x_2)^2 + (y_1 - y_2)^2 + (z_1 - z_2)^2$$

Määravaid osi (mida sageli nimetatakse ka *muutujateks* erinevalt *modelikonstantidest*, nagu m , M ja e) võib olla piiramatult arv. Kaksteist sobivalt valitud muutujat määravad kõik ülejäänud ehk *oleku*. Ühelgi kaheteistkümnelistest komplektidest ei ole privileegi olla *ainuõiged* määravad osad. Muude, eriti oluliste määravate osade näiteks on energia, raskuskeskme suhtes leitud impulsi momendi kolm komponenti, raskuskeskme liikumise kineetiline energia. Neil on veel üks eriline omadus. Nad on küll *muutujad*, s.t neil on igas olekus ise väärtus, kuid igas olekute *jadas*, mida aja jooksul tegelikult läbitakse, säilitavad nad oma väärtuse. Seetõttu nimetatakse neid *liikumiskonstantideks*, et eristada neid modelikonstantidest.

§ 2. MUDELI MUUTUJATE STATISTIKA KVANTMEHAANIKAS

Praegusaja kvantmehaanika keskmes on doktriin, mis arvatavasti teeb läbi veel mitmeid ümbertõlgendusi, kuid nagu olen kindlalt veendunud, ei lakka olemast keskmeks. Selle kohaselt ei sobi loodusele mudelid, mille määravad osad üksteist üheselt determineerivad, nagu seda teevad klassikalised muutujad.

Võiks arvata, et nende jaoks, kes seda usuvad, on klassikaliste mudelitega kõik läbi. Kuid nii see ei ole. Pigem kasutatakse just *neid*, ja mitte ainult uue õpetuse puuduste esiletoomiseks; vähenenud vastastikust determineeritust, mis on veel alles jäänud, kirjeldatakse nii, nagu kehtiks see sellesama mudeli nendesamade muutujate vahel, mida kasutati varem, ja nimelt järgmiselt.

A. *Oleku* klassikaline mõiste läheb kaduma sellega, et muutujate täielikust komplektist saab ainult ühele, sobivalt valitud poolele omistada kindlad väärtused; näiteks Rutherfordi mudelis kuuele ristkoordinaadile *või* kiiruse komponendile (võimalikud on ka teistsugused rühmitamised). Teine pool jääb siis täiesti määramatuks ja lugematu arv osasid võib olla määramatu erineval määral. Üldiselt saavad muutujate täielikus kogumis (näiteks Rutherfordi mudelis 12 muutujat) *kõik* olla teada üksnes ebatäpselt. Kõige parema ülevaate valitud muutujate ebatäpsuse määra saab siis, kui klassikalist mehaanikat järgides korraldada muutujad nn kanooniliselt konjugeeritud *paaridesse*, mille lihtsaim näide on punkt-massi asukoha koordinaat x ja samasuunaline lineaarse impulsi komponent p_x (s.o mass korda kiirus). Need kaks piiravad teineteist täpsuses, millega neid on võimalik üheaegselt teada, sel viisil, et nende määramise lõtkude ehk tolerantside suuruste (mida harilikult tähistatakse Δ lisamisega vastava muutuja ette) korrutis ei tohi olla väiksem kui teatud universaalne konstant,² nimelt

$$\Delta x \times \Delta p_x \geq h.$$

(Heisenbergi määramatuse relatsioon.)

B. Kui isegi hetkeliselt ei ole kõik muutujad määratud mõne poolt nende seast, siis loomulikult ei ole nad kõik määratud ka hilisemal hetkel varasemate kättesaadavate andmete põhjal. Seda võib pidada põhjuslikkuse printsiibi rikkumiseks, kuid punktiga A võrreldes pole selles midagi oluliselt uut. Kui ühelgi hetkel pole klassikaline olek määratud, ei saa see ka paratamatul viisil muutuda.

² $h = 1,041 \times 10^{-27}$ ergsec. Kirjanduses tähistatakse h -ga enamasti selle 2π -kordset ($6,542 \times 10^{-27}$ ergsec) ja *meie* h -d tähistatakse h -ga, mida läbib kriips: $\hbar$.

Muutuvad üksnes *statistikud* ehk *tõenäosused*, ja *need* juba paratamatult. Seejuures võivad mõned muutujad areneda täpsemaks, teised aga ebatäpsemaks. Kokkuvõttes võib väita, et kirjelduse kogutäpsus ajas ei muutu, sest A seatud kitsendused on igal hetkel ühesugused.

Mida aga tähendavad mõisted “ebatäpne”, “statistik”, “tõenäosus”? Selle kohta ütleb kvantmehaanika järgmist. Ta võtab kõhklematult ette klassikalise mudeli kõigi mõeldavate muutujate ehk määravate osade lõpmatu komplekti ja kuulutab iga osa *otseselt mõõdetavaks*, isegi suvalise täpsusega mõõdetavaks, kui jutt käib ainult sellest ühestainsast osast. Kui objekti kohta on sobivalt valitud väikese arvu mõõtmiste abil saadud maksimaalne teave, mis on parajasti veel võimalik A kohaselt, siis annab uue teooria matemaatiline aparatuur vahendi, et omistada samal või igal järgneval hetkel täiesti kindel *tõenäosuste jaotus igale* muutujale, s.o teabe selle kohta, kui suur on kõikide juhtude hulgas see osa, kus muutujal on üks või teine väärtus või ta on ühes või teises väikeses väärtusvahemikus (mida samuti nimetatakse tõenäosuseks). Uus teooria on seisukohal, et nii on antud vastava muutuja ühe või teise väärtuse saamise tõenäosus, kui teda vastaval hetkel mõõdetakse. Üheainsa mõõtmise abil saab selle tõenäosusväite õigsust kontrollida ülimalt ligikaudsel viisil, nimelt siis, kui väärtus on suhteliselt täpne, s.t kui üldse on võimalik ainult väike väärtusvahemik. Selleks et seda täielikult kontrollida, on tarvis katset korrata *ab ovo* (s.t koos orienteerivate ehk ettevalmistavate mõõtmistega) *väga* palju kordi ning arvesse võtta ainult need korrad, kus *orienteerivad* mõõtmised on andnud täpselt ühesuguse tulemuse. Neil juhtudel on siis kindla muutuja kohta orienteerivate mõõtmise põhjal arvutatud statistik kontrollitav mõõtmisega — selline on seisukoht.

Nimetatud seisukohta ei tohiks kritiseerida ainult sellepärast, et see on raskesti väljendatav; asi on meie keeles. Kuid esile tõuseb veel teinegi kriitika. Vaevalt on ühelgi klassikalise ajastu mudeli esitanud füüsikul olnud jultumust uskuda, et selle määravad osad on loodusobjekti juures mõõdetavad. Ainult mudelist tuletatud kauged järeldused olid tegelikult katselisele kontrollimisele kättesaadavad. Ja kogu kogemus viis veendumusele: ammu enne,

kui edenev katsetamiskunst laia kuristiku ületada võiks, on muudel tunduvalt muutunud järkjärgulise kohanemise tõttu üha uute asjaoludega. Kui nüüd uus teooria kuulutab klassikalise mudeli võimetuks kirjeldama *määravate osade omavahelist seost* (nagu soovisid selle loojad), siis teiselt poolt peab ta seda sobivaks meile kätte juhatama, millised mõõtmised vastava loodusobjekti juures on põhimõtteliselt võimalikud. Neile, kes klassikalise pildi esitasid, oleks see paistnud mõttelise abivahendi ennekuulmatu ülepingsutusena, edasise arengu järelemõtlematu ennetamisena. Kas ei oleks see omamoodi ettemääratud harmoonia, kui klassikalise ajastu teadlased, kes, nagu meile nüüd öeldakse, tookord üldse ei teadnud, mis tegelikult on *mõõtmine*, oleksid meile ebateadliku pärandina jätnud orienteerumiskava, millest saab teada, mida kõike on näiteks vesiniku aatomi juures põhimõtteliselt võimalik mõõta?

Ma loodan edaspidi selgitada, et valitsev seisukoht on sündinud kimbatusel. Esialgu aga jätkan selle esitamist.

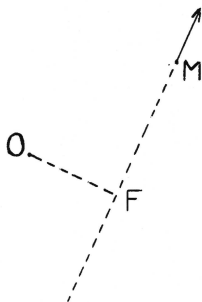
§ 3. TÕENÄOSUSLIKE ENNUSTUSTE NÄITEID

Niisiis käivad kõik ennustused nagu varemgi klassikalise mudeli määravate osade kohta, milleks on punktmasside asukoht ja kiirus, energia, impulsimoment jne. Mitteklassikaline on üksnes see, et nüüd saab ette arvutada ainult tõenäosusi. Vaatame seda lähemalt. Öeldakse, et lähtudes mõnest praegu tehtud mõõtmisest ja selle tulemustest saadakse teiste, kas kohe järgneval või mõnel hilisemal hetkel tehtud mõõtmiste oodatavate tulemuste parimad võimalikud tõenäosused, mida loodus lubab. Kuidas näeb aga asi välja tegelikult? Tähtsatel ja tüüpilistel juhtudel niimoodi.

Kui mõõdetakse Plancki ostsillaatori energiat, siis on tõenäosus, et tulemus jääb E ja E' vahele, nullist erinev ainult siis, kui E ja E' vahel on vähemalt üks väärtus reast

$$3\pi h\nu, \quad 5\pi h\nu, \quad 7\pi h\nu, \quad 9\pi h\nu \dots$$

Iga vahemiku korral, mis ei sisalda ühtegi neist väärtustest, on tõenäosus null. Ehk selgesti öelduna: teistsugused mõõt-

Joonis 1. M on punktmass, O geomeetrilise taustsüsteemi punkt. Nool tähistagu punktmassi M impulssi. *Impulsimoment* on siis noole pikkuse ja OF -i pikkuse korrutis.

mistulemused pole võimalikud. Mõõtarvud on *mudelikonstandi* $\pi h \nu$ (h = Plancki konstant, ν = ostsillaatori sagedus) korru-tised paaritu arvuga. Torkab silma kaks asjaolu. Esiteks, puudub viide eelnevatele mõõtmistele — neid pole üldse tarvis. Teiseks, väide ei kannata täpsuse puudumise all, vastupidi, see on täpsem kui tegelik mõõtmine ealeski saab olla.

Teine tüüpiline näide on impulsimomendi suurus. Joonisel 1 olgu M liikuv punktmass, nool kujutagu tema impulsi suu-rust (mass korda kiirus) ja suunda. Olgu O mingi kindel punkt ruumis, näiteks koordinaatide alguspunkt; seega mitte füüsika-lise tähendusega punkt, vaid geomeetrilise taustsüsteemi punkt. Klassikalises mehaanikas defineeritakse punktmassi M impulsi-momenti O suhtes ning selle suurus on impulsivektori pikkuse ja *normaali* OF pikkuse korrutis.

Kvantmehaanikas kehtib impulsimomendi suuruse kohta sa-masugune väide nagu ostsillaatori energia kohta. Taas on tõenäo-sus null iga vahemiku korral, mis ei sisalda ühtegi väärtust reast

$$0, \quad h\sqrt{2}, \quad h\sqrt{2 \times 3}, \quad h\sqrt{3 \times 4}, \quad h\sqrt{4 \times 5} \dots,$$

s.t mõõtmistulemuseks saab olla ainult mõni neist väärtustest. Taas kehtib see sõltumatult eelnevatest mõõtmistest. Ja on aru-saadav, kui oluline on see täpne väide — palju olulisem kui tead-

mine, milline neist väärtustest tegelikult ilmneb või milline on iga väärtuse ilmnemise tõenäosus. Ühtlasi torkab silma, et geomeetrilise taustsüsteemi punktist pole üldse juttu: ükskõik kuidas seda valida, mõõtmistulemuseks saadakse ikkagi mõni selle rea liige. Mudeli puhul on see väide mõttetu, sest normaal OF muutub *pi-devalt*, kui punkti O nihutatakse ja impulsinool jäetakse muutu-matuks. Me näeme selle näite varal, kuidas kvantmehaanika küll kasutab mudelit, et sealt välja lugeda, mida on võimalik mõõta ja milliseid ennustusi võib pidada mõttekaks, kuid mudel pole pä-dev esitama seoseid nende suuruste vahel.

Kas ei ole nüüd mõlemal juhul tunne, et ülalöeldu oluline sisu laseb end ainult suure vaevaga suruda klassikalise mudeli ühe või teise muutuja mõõtmistulemuse tõenäosuse ennustamise Hispaania saapasse? Kas ei jää muljet, et siin on juttu *uut* liiki tunnustest, millel on klassikalistega ühine ainult nimetus, ja nende põhiomadustest? Ja mingil juhul ei ole tegemist erandlike olukordadega; sellise iseloomuga on uues teoorias just kõige väärtuslikumad väited. On küll olemas ka ülesandeid, mis on lähedased klassikaliseks esitusviisiks sobivatele. Kuid neil pole kaugeltki seda tähtsust. Täiesti tähtsusetud on aga need, mida esitakse naiivsete õpikunäidetena. “Olgu antud vesiniku aatomi elektroni asukoht hetkel $t = 0$; leidke elektroni asukohtade statistika mingil hilisemal hetkel.” See ei huvita mitte kedagi.

Sõna-sõnalt võttes käivad kõik väited piltliku mudeli kohta. Kuid väärtuslikud väited on vaevalt piltlikud ja piltlikud tunnused on väheväärtuslikud.

§ 4. KAS TEOORIA SAAB PÕHINEDA IDEAALSETEL ANSAMBLITEL?

Klassikaline mudel mängib kvantmehaanikas Proteuse rolli. Iga määrav osa võib sobival juhul olla uurimisobjekt ja sellele saab omistada teatud reaalsust. Kuid ealeski ei saa reaalsena võtta kõiki korraga — kord on need ühed, kord teised, ja mitte kunagi rohkem kui *pooled* muutujate täielikust komplektist, mis lubaksid anda selge pildi hetkeolekust. Kuidas on siis lugu ülejäänutega? Kas need *ei ole* reaalsed, vahest (*sit venia verbo*) ähmaselt reaals-

sed; või on kõik alati reaalsed ja § 2 A põhjal on pelgalt nende üheaegne *teadmine* võimatu?

Teine seisukoht on iseäranis arusaadav neile, kes tunnevad 19. sajandi teisel poolel esile kerkinud *statistilist käsitusviisi*, eriti kui meenutada, et uue sajandi eelõhtul kasvas kvantteooria välja just *sellest*, statistilise soojusõpetuse ühest kesksest probleemist (Max Plancki soojuskiirguse teooria, detsember, 1899³). Selle mõttesuuna olemuseks on väide, et praktiliselt ei ole kunagi teada süsteemi kõik määravad osad, vaid *palju* vähem. Tegelikult keha kirjeldamiseks antud hetkel ei võeta aluseks mitte mudeli olekut, vaid nn *Gibbsi ansambel*. Selle all mõeldakse ideaalset, s.t. mõttelist olekute kogumit, mis kajastab parajasti meie piiratud teadmist tegeliku keha kohta. Keha eeldatakse siis käituvat nii, nagu oleks ta *suvalises sellest kogumist valitud olekus*. See käsitusviis on olnud väga edukas. Suurimaks triumfiks on olnud juhtumid, kus mitte kõik ansambelis sisalduvad olekud pole lubanud kehalt oodata *ühesugust* vaadeldavat käitumist. Keha on siis tõepoolest kord ühes, kord teises olekus, täpselt vastavalt tõenäosusele (termodünaamilised fluktuatsioonid). On arusaadav, et ka kvantmehaanika olemuselt ebatäpseid väiteid püütakse põhjendada olekute ideaalse ansambliga, millest konkreetsel juhul esineb ainult üks — kuid pole teada, milline nimelt.

Et see ei lähe läbi, kinnitab näide impulsimomendist, *üks* näide paljudest. Me võime kujutleda, et viime joonisel 1 antud punkti *M* kõige erinevamatesse asenditesse *O* suhtes ja varustame ta erinevate impulsinooltega, ning kõik need võimalused võime ühendada üheks ideaalseks ansamblik. Asendid ja nooled võime valida nii, igal juhul on noole pikkuse ja normaali *OF* korutis võrdne ühe või teise lubatud väärtusega — punkti *O* suhtes. Kuid suvalise teise punkti *O'* suhtes esinevad muidugi lu-

³Planck püüdis veel 1899. aastal soojusteooriaalaseid katsetulemusi seletada klassikalise statistilise füüsika raames. Detsembris 1900 esitas ta oma energiakvandi idee, mille abil sai noid katsetulemusi kirjeldada. 1906. aastal ilmus talt õpik *Vorlesungen über die Theorie der Wärmestrahlung* (Loenguid soojuskiirguse teooriast), milles sisaldub nii klassikaline statistiline soojusteooria kui ka selle edasiarendus kvantide teooriana. *Tlk.*

bamatud väärtused. Ansambli mängu toomine ei aita seega samugi edasi. Teine näide on ostsillaatori energia. Olgu sellel kindel väärtus, näiteks vähim võimalik, $3\pi\hbar\nu$. Kahe (ostsillaatorit moodustava) punktmassi vaheline kaugus osutub siis väga *ebatäpseks*. Et selle alusel moodustada statistilist ansamblit, peaks aga kauguste statistika vähemalt ülalt olema rangelt tõkestatud kaugusega, mille juures juba *potentsiaalne energia* üksi võrdsustub väärtusega $3\pi\hbar\nu$ või ületab seda. Kuid nii see ei ole; esineb isegi ükskõik kui suuri kaugusi, olgugi et tugevasti kahaneva tõenäosusega. Ja see ei ole arvutuste kõrvalprodukt, mida saaks kuidagimoodi kõrvaldada, ilma et tabaks teooria tuuma: palju muu kõrval põhineb sellel asjaolul radioaktiivsuse kvantmehaaniline seletus (Gamow⁴). Näiteid võib tuua lõputult. Pandagu tähele, et seni pole üldse juttu olnud muutustest ajas. Ei aita ka see, kui lubada mudeleil areneda täiesti “mitteklassikaliselt”, näiteks “hüpata”. See ei klapi juba üheainsa hetke korral. Ühelgi hetkel pole olemas klassikalise mudeli olekute ansamblit, mille kohta võiks käia kvantmehaaniliste väidete kogum sel hetkel. Sedasama saab öelda ka nii: kui ma tahan mudelile igal hetkel omistada kindla oleku (mis küll ei ole mulle teada) või (mis on seesama) kõigile määravatele osadele kindla arvvaartuse (mis küll ei ole mulle teada), siis ei ole nende arvvaartuste kohta *mõeldav* ükski oletus, mis poleks vastuolus mõne kvantteoreetilise väitega.

See ei ole päris see, mida oodatakse, kui kuulatakse, et uue teooria ütlused on klassikalise teooriaga võrreldes alati ebatäpsed.

§ 5. KAS MUUTUJAD ON TÕEPOOLEST HÄGUSAD?

Alternatiivne võimalus seisnes reaalsuse omistamises ainult täpsetele määravatele osadele — või üldiselt öeldes, igale muutujale sellist laadi tegelikkuse omistamises, mis vastab just selle muutuja kvantmehaanilisele statistikale antud hetkel.

⁴George Gamow, venepäraselt Georgi Gamov (1904–1968), oli Odessas sündinud ja 1933. a läände tööle jäänud füüsik. Selgitas kvantmehaanika abil radioaktiivset α -lagunemist 1928. a artiklis “Zur Quantentheorie des Atomkernes” (Aatomituuma kvantteooriast), mis ilmus ajakirjas *Zeitschrift für Physik* (B. 51, Nrn. 3–4, S. 204–212). *Toim.*

Et tõesti ei ole võimatu esitada *kõikide* muutujate hägususe määra ja liiki *üheainsa* päris *selge* pildina, järeldub juba sellest, et kvantmehaanika tõepoolest sisaldab ja kasutab säärast vahendit — nn lainefunktsiooni ehk ψ -funktsiooni, mida on nimetatud ka süsteemivektoriks. Edaspidi tuleb sellest veel palju juttu. See on abstraktne, mitteintuiitivne matemaatiline mõiste ja sellest siis kõhkclus, mis peaaegu alati tekib uute mõtteliste abivahendite puhul, ehkki see ei tähenda kuigi palju. Igal juhul on see mõiste, mis esitab kõikide muutujate hägususe igal hetkel niisama selgelt ja usaldusväärselt, nagu klassikaline mudel esitab nende täpsed arvvaartused. Ka selle liikumisseadus, omapead jäetud süsteemi ajalise muutumise seadus, ei jää klassikalise mudeli liikumisseaduste selgusest ja määratusest kriipsugi maha. Seega võiks ψ -funktsioon olla just mudeli asendaja, seni kuni hägusus puudutab atomaarseid mõõtmelid, mis pole otsesele kontrollimisele kättesaadavad. Õigupoolest ongi ψ -funktsioonist tuletatud läbinisti piltlikke ja mugavaid kujutlusi, näiteks “negatiivse elektri pilved” ümber positiivse tuuma jms. Tõsine kahtlus tekib aga siis, kui märgatakse, et määramatus tuleb omistada suurtele käegakatsutavatele ja nähtavatele asjadele, kus hägususe mõiste on lihtsalt väär. Radioaktiivse tuuma olek on oletatavasti niisugusel määral ja niisugusel viisil hägustunud, et ei ole tuvastatav ei lagunemise hetk ega selle juures tuumast välja lendava α -osakese liikumise suund. Aatomituuma sisemuses hägusus meid ei sega. Väljalendavat osakest võib piltlikult kirjeldada keralainena, mis väljub tuumast ja liigub kõikides suundades eemale ning tabab lähedal olevat ekraani pidevalt kogu selle ulatuses. Kuid ekraanil ei teki püsivat ühtlast matti helendust, vaid see välgatab *ühel* hetkel *ühes* kohas — või täpsemalt kõneldes, välgatab kord siin, kord seal, sest üheainsa radioaktiivse aatomiga pole võimalik katset korraldada. Kui ekraani asemel kasutada ruumilise ulatusega detektorit, näiteks gaasi, mida ioniseeritakse α -osakesega, siis nähakse ioonipaare tekkivat sirgjoonelistes ridades, mis tagasi pikendatuna ulatuvad radioaktiivse mateeriakübemeni, kust α -kiirgus väl-

jus (jäljed C. T. R. Wilsoni kambris,⁵ kus nad on nähtavaks tehtud udutilgakeste abil, mis ioonidel kondenseeruvad).

Võib konstrueerida ka väga burleskseid juhtumeid. Kass on kinni pandud teraskasti koos pörgumasinaga (mida tuleb kaitsta kassi otsese tegevuse eest): Geigeri loenduri torus on väike kogus radioaktiivset ainet, *nii* väike, et *võib-olla* laguneb ühe tunni jooksul üks aatom, kuid sama suure tõenäosusega ei lagune ühtegi; kui see juhtub, siis tekib torus elektrilahendus, mis paneb relee abil liikuma haamrikese, mis omakorda purustab väikese kolvi sinihappega. Kui süsteem on tunniks ajaks omapead jäetud, siis tuleks öelda, et kass on veel elus, *kui* vahepeal pole ükski aatom lagunenud. Esimese aatomi lagunedes oleks ta mürgitatud. Kogu süsteemi ψ -funktsioon väljendaks seda asjaolu nii, et elus ja surnud kass (*sit venia verbo*) on selles võrdsetes osades segunenud või laiali määritud.

Neile juhtudele on iseloomulik, et algselt aatomimaailmaga piirdunud määramatus muudetakse palja silmaga nähtavaks määramatuseks, mille üle siis võib *otsustada* otsese vaatluse abil. See-ga ei saa me naiivsel viisil pidada “hägusat mudelit” tegelikkuse kujutuseks. Iseenesest ei sisalda mudel midagi segast ega vastuolulist. See on erinevus paigalt nihkunud või fookusest väljas foto ning pilvede ja udumüüri ülesvõtte vahel.

§ 6. TUNNETUSTEOREETILISE SEISUKOHA TEADLIK VAHETAMINE

Neljandas paragrahvis nägime, et pole võimalik mudelit otseselt üle võtta ja seejuures tundmatutele või ebatäpselt teada olevatele muutujatele kindlat väärtust omistada, sest seda me lihtsalt ei tea. Nägime §-s 5, et määramatus ei ole ka tõeline laialimääritus, sest kindlasti on olemas juhtusid, kus lihtsasti teostatav vaatlus annab puuduva teadmise. Mis jääb nüüd veel üle? Selle väga tõ-

⁵Charles Thomson Rees Wilson (1869–1959) oli Šoti füüsik ja meteoroloog. Sai 1927. a Nobeli füüsikauhinna udukambri ehk nn Wilsoni kambri leiutamise eest, mis võimaldas nähtavaks muuta laetud osakeste teekonna. *Toim.*

sise dilemma lahendamiseks ja meie päästmiseks pöördub valitsev õpetus tunnetusteooria poole. Meile öeldakse, et ei tohiks teha vahet loodusobjekti tegeliku oleku ja selle vahel, mida ma objekti kohta tean, või veel parem, mida ma tema kohta teada võin saada, kui vaeva näen. *Tegelik* — nii öeldakse — on ju ainult taju, vaatlus, mõõtmine. Kui mul on mingil hetkel objekti oleku kohta parim võimalik teadmine, mis on looduseaduste järgi saavutatav, siis pean ma tunnistama küsimuse “tegeliku oleku” kohta *mõtte*tuks, juhul kui ma olen veendunud, et ükski edasine vaatlus ei saa suurendada minu teadmisi — vähemalt mitte nii, et neid mõnes muus suhtes niisama palju ei vähendataks (näiteks oleku muutusega; vt allpool).

See heidab teatud valgust § 2 lõpus esitatud väitele, mida ma nimetasin mõneti liiga kaugele minevaks: et mudeli kõik muutujad on põhimõtteliselt mõõdetavad. Sellest usust on raske loobuda, kui füüsikalise meetodika päästmiseks ollakse sunnitud diktaatorina kaasama ülalnimetatud filosoofilist põhimõtet, mis on empirismi ülim kaitsja ja mida ei saa ükski mõistlik inimene tähelepanuta jätta.

Tegelikkus tõrgub laskmast end kopeerida mõttelise mudelina. Seepärast ei hoita kinni naiivsest realismist ja toetutakse otsestelt väljaspool kahtlust olevale teesile, et *tegelik* (füüsikute silmis) on lõppude lõpuks ainult vaatlus, mõõtmine. Siitpeale on meie füüsikalise mõtlemise ainuke alus ja ainuke sisu põhimõtteliselt teostatavate mõõtmiste tulemused, sest ilmselgelt *ei* tohi meie mõtlemine enam toetuda mingile muud laadi tegelikkusele või mudelile. Kõiki arve, mis meie füüsikalistes arvutustes esinevad, tuleb mõista kui mõõtarve. Kuid kuna me ei ole eile siia ilma sündinud ega alusta oma teaduse ülesehitamist otsast peale, vaid meie käsutuses on täiesti kindel arvutusskeem, millest me selgemalt kui ealeski varem ei saa loobuda pärast kvantmehaanika suurt edu, oleme sunnitud kirjutuslaua tagant ütleva, millised mõõtmised on põhimõtteliselt võimalikud, see tähendab, peavad võimalikud olema, et piisavalt toetada meie arvutusskeemi. See lubab täpset väärtust igale üksikule mudelimuutujale (ja isegi “poolele kogumile”), seega peab igaüks eraldi olema suvalise täpsusega mõõdetav. Me ei tohi leppida vähemaga, sest oleme kao-

tanud oma naiivrealistliku süütuse. Meil ei ole midagi muud kui oma arvutusskeem näitamaks, kuhu on loodus seadnud *ignorbimus*-piiri, s.t mis on *parim võimalik* teadmine objektist. Ja kui me seda ei suudaks, siis hakkaks meie mõõtmistegelikkus väga-gi sõltuma katse sooritaja hoolsusest või laiskusest, sellest, kui palju vaeva ta näeb teadmiste saamiseks. Me peame talle niisiis juba öelnud olema, kui kaugele ta saab jõuda, kui ta vaid küllalt nupukas on. Muidu tuleks tõsiselt karta, et seal, kus me keelame edasised küsimused, võib ometi olla midagi küsimisväärsset.

§ 7. ψ -FUNKTSIOON KUI OOTUSTE KATALOOG

Jätkates ametliku õpetuse esitamist, pöördume juba eespool (§ 5) nimetatud ψ -funktsiooni juurde. See on nüüd vahend mõõtarvude tõenäosuse ennustamiseks. Ta sisaldab antud hetkeks teooria põhjal ennustatud tõenäosuste kokkuvõtet, mis on esitatud umbes nagu *kataloog*. See on seoste ja tingituste sild mõõtmiste ja mõõtmiste vahel, nagu klassikalises teoorias oli mudel ja selle hetkeolek. Viimasega on ψ -funktsioonil muudki ühist. Teda saab põhimõtteliselt edasi anda objekti juures tehtud lõpliku arvu sobivalt valitud mõõtmistega, poole väiksema arvuga sellest, mida oli vaja klassikalises teoorias. Sel viisil antakse ootuste kataloog alghetkel. Siit edasi muutub see ajas, nagu ka mudeli olek klassikalises teoorias, paratamatult ja üheselt (“põhjuslikult”): ψ -funktsiooni arengu määrab osatuletistega diferentsiaalvõrrand (sisaldab ainult esimest järku ajalist tuletist $\partial\psi/\partial t$ ja on selle suhtes lahendatud). See vastab klassikalise mudeli häirimata liikumisele. Kuid see jätkub ainult senikaua, kui võetakse ette mõni järgmine mõõtmine. Iga mõõtmise juures ollakse sunnitud omistama ψ -funktsioonile (= ennustuste kataloogile) omapärast, äkilist hüpet, mis *sõltub saadud mõõtarvust* ja seetõttu *ei ole ennustatav*; siit on kohe selge, et ψ -funktsiooni teist liiki muutumisel ei ole midagi pistmist tema reeglipärase arenguga kahe mõõtmise vahel. Äkiline muutus mõõtmisel on tihedasti seotud varem (§-s 5) läbiarutatud asjadega ja sellega tegeleme veel põhjalikult, sest see on teooria kõige huvitavam punkt. Just *see* punkt nõuab loobumist naiivsest realismist. *See* põhjendab, miks

ψ -funktsiooni *ei* saa otseselt võtta kui mudelit või reaalse asja esindajat. Ja mitte sellepärast, et me ei tohiks omistada mudelile ega reaalsele asjale äkilisi muutusi, vaid seetõttu, et realistlikust seisukohast on vaatlemine samasugune looduslik protsess nagu iga teinegi ja *per se* ei tohiks ta esile kutsuda katkestust looduse korrapärase kulgemises.

§ 8. MÕÕTMISTEORIA, ESIMENE OSA

Realismi tagasilükkamisel on loogilised tagajärjed. Üldiselt *ei ole* muutujal kindlat väärtust enne, kui ma seda mõõdan; mõõtmine *ei* tähenda väärtuse teadasaamist, mis muutujal *on*. Kuid mida see siis tähendab? Peab ju ometi olema olema kriteerium, mis ütleks, kas mõõtmine on õige või vale, meetod hea või halb, täpne või ebatäpne — kas seda on üldse õigust nimetada mõõtmiseks? Igasugust näidikuga mänglemist mingi teise objekti ümber ja vahetevahel näitude vaatamist ei saa ju nimetada selle objekti mõõtmiseks. Ent on üsna selge, et kui tegelikkus ei määra mõõteväärtust, siis peab vähemalt mõõteväärtus määrama tegelikkuse, see peab *pärast* mõõtmist tõepoolest olema olema *selles* mõttes, mis ainukesena on veel äratuntav. See tähendab, et nõutud kriteerium võib olla pelgalt selline: mõõtmise kordamisel peab tulemus olema jälle seesama. Sagedase kordamise teel saan ma meetodi täpsust kontrollida ja näidata, et ma ei ole lihtsalt mänginud. On sümpaatne, et see juhis kattub täpselt katse korraldaja toimimisviisiga, kes ju samuti “tegelikkude väärtust” ette ei tea. Me sõnastame asja tuuma selliselt:

Kavakindlalt esilekutsutud vastastikmõju kahe süsteemi vahel (mõõdetav objekt ja mõõteriist) on esimese süsteemi mõõtmine, kui otseselt tajutav teise süsteemi tunnus (osuti näit) protsessi kohesel kordamisel (sama mõõdetava objekti, mis vahepeal ei tohi olla olnud ühegi kõrvalise mõjutuse all) annab teatud vea piires alati sama tulemuse.

Seda seletust tuleb veel täiendada, see ei ole veatu definitsioon. Empiiria on komplitseeritum kui matemaatika ega lase end nii kergesti ladusatesse lausetesse püüda.

Enne esimest mõõtmist võiks tema kohta kehtida ükskõik missugune kvantteoreetiline ennustus. Pärast mõõtmist kehtib igal juhul ennustus: vigade piires taas seesama väärtus. Niisiis selle muutuja suhtes, mida me mõõdame, muutub ootuste kataloog (= ψ -funktsioon) mõõtmise tõttu. Kui mõõtmismeetod on varasema põhjal teada olevalt usaldusväärne, siis taandab kohe esimene mõõtmine teoreetilise ootuse mõõdetud väärtusele endale (vigade piires), ükskõik milline võis ootus enne olla. See on tüüpiline ψ -funktsiooni äkiline muutus, millest varem oli juttu. Kuid üldiselt ei muutu ennustamatul viisil mitte ainult mõõdetud muutuja ootuste kataloog, vaid ka teiste, eriti aga sellega “konjugeeritud muutujate” omad. Näiteks kui on olemas üsna täpne ennustus osakese *impulsi* kohta ja mõõdetakse osakese *asukohata* täpsemini, kui lubab § 2 lause A, siis tuleb ennustust impulsi kohta muuta. Enamgi veel, kvantmehaanika matemaatiline aparaat uur hoolitseb selle eest ise: ei ole ühtegi ψ -funktsiooni, millest reeglite kohaselt väljaloetud ootused oleksid vastuolus lausega A.

Kuna mõõtmisel muutub ootuste kataloog radikaalselt, ei ole objekt enam sobiv selleks, et kontrollida varem tehtud statistilisi ennustusi kogu ulatuses, eriti just mõõdetud muutuja enda kohta, sest selle puhul saadakse nüüd ju ikka ja jälle (peaaegu) seesama väärtus. See on aluseks juba §-s 2 antud eeskirjale: tõenäosuslikke ennustusi saab küll täielikult kontrollida, kuid selleks tuleb katseid *ab ovo* korrata. Mõõdetav objekt (või sellega võrdne objekt) tuleb taas täpselt niisamuti ette valmistada kui esimesel korral, et kehtiks taas seesama ootuste kataloog (ψ -funktsioon) mis esimese mõõtmise juures. Siis “korratakse” seda. (Muidugi tähendab kordamine nüüd midagi hoopis muud kui varem!) Kõike seda tuleb teha väga palju kordi, mitte lihtsalt kaks korda. Siis hakkab tööle ennustatud statistika — selline on seisukoht.

Tuleb tähele panna erinevust ühelt poolt *mõõtmis*vigade piiride ja mõõtmise statistika ning teiselt poolt teoreetiliselt ennustatud statistika vahel. Neil kahel pole teineteisega midagi pistmist. Nad kujutavad endast kahte täiesti erinevat liiki *kordamist*, millest just oli juttu.

Nüüd on paras aeg *mõõtmise* ülaltoodud piiritlust veel mõnevõrra täiendada. On olemas mõõteriistu, mis jäävad seisma ole-

kus, kuhu mõõtmine neid viib. Kuid osuti võib ka rikke tõttu kinni jääda. Siis saaks ikka ja jälle sedasama näitu välja lugeda ning meie juhiste järgi oleks see eriti täpne mõõtmine. See ta ka on, kuid mitte objekti, vaid mõõteriista enda mõõtmine! Tõesti, meie juhistest on puudu veel üks oluline punkt, mida varem polnud võimalik esitada — nimelt see, mis on tegelikult *objektil* ja *mõõteriistal* vahet (et viimaselt loetakse näit, on vaid väline vorm). Me just nägime, et mõõteriist tuleb teatud juhtudel, kus seda vaja on, tagasi viia oma neutraalsesse algasendisse, enne kui tehakse kontrollmõõtmine. Katse sooritajale on see hästi teada. Teoreetiliselt saab asjast kõige paremini aru juhisega, et enne iga mõtmist tuleb mõõteriist ette valmistada ühesugusel viisil, nii et kõigil juhtudel, kus mõõteriist viiakse objekti juurde, kehtib *tema kohta* seesama ootuste kataloog (= ψ -funktsioon). Objekti juures seevastu on igasugune mõjutamine keelatud, kui tahetakse teha *kontrollmõõtmist*, “esimest liiki kordamist” (mis viib *vigade* statistikani). See on objekti ja mõõteriista iseloomulik erinevus. “Teist liiki kordamises” (mis kontrollib kvantteooria ennustusi) see kaob. Seal on nende kahe erinevus tõesti väga ebaoluline.

Me saame siit veel teada, et teise mõõtmise juures tohib kasutada teist samasugust ja samamoodi ette valmistatud mõõteriista; see ei pruugi olla tingimata seesama; vahel tehakse nii ju selleks, et kontrollida esimest. Võib ka ette tulla, et kaks täiesti erinevalt ehitatud mõõteriista on omavahel sellises suhtes, et kui nendega sooritatakse mõõtmist kohe teineteise järel (esimest liiki kordamine!), siis on nende näidud üksüheses vastavuses. Sel juhul mõõdavad nad objekti juures sisuliselt ühte ja sama muutujat — s.t sedasama, kui skaalad on sobivalt kalibreeritud.

§ 9. ψ -FUNKTSIOON KUI OLEKU KIRJELDUS

Realismist loobumine paneb peale ka kohustusi. Klassikalise mudeli vaatenurgast on ψ -funktsiooni hetkeväidete sisu väga ebatäielik; ta sisaldab ainult umbes 50% täielikust kirjeldusest. Uuest vaatenurgast peab see olema täielik põhjustel, mida on puudutatud juba § 6 lõpus. Peab olema võimatu lisada sellele uusi tõeseid

väiteid seda muul viisil muutmata; muidu ei oleks õigust kuulutada mõttetuks kõiki küsimusi, mis selle piiresst väljuvad.

Sellest järeldub, et kaks erinevat kataloogi, mis käivad sama süsteemi kohta erinevates tingimustes või eri aegadel, võivad küll osaliselt kattuda, kuid mitte kunagi nii, et üks sisaldub teises täielikult. Sest siis oleks võimalik esimest täiendada edasiste tõestete väidetega, nimelt nendega, mille võrra teine esimest ületab. Teooria matemaatiline struktuur rahuldab seda nõuet automaatselt. Ei ole olemas ψ -funktsiooni, mis sisaldaks täpselt samu väiteid mis mõni teine ja veel teisigi.

Seega, kui süsteemi ψ -funktsioon muutub, ükskõik kas isenesest või mõõtmise tulemusel, peab uues funktsioonis alati puuduma osa väiteid, mis sisaldasid varasemas. Kataloog ei tohi muutuda ainult uute sissekannete lisamise teel, vaid peab toimuma ka vanade väljajätmine. Kuid teadmisi saab küll *omandada*, aga mitte *kaotada*. Väljajätmised tähendavad seega, et varem tõestatud väited on nüüd vääraks muutunud. Tõene väide saab vääraks muutuda ainult siis, kui muutub objekt, mille kohta see käib. Ma pean võimalikuks väljendada seda lõppjäreldest nii:

Lause 1. *Kui ψ -funktsioonid on erinevad, on süsteem erinevates olekutes.*

Kui kõne all on ainult sellised süsteemid, millel ψ -funktsioon üldse on olemas, kehtib ka sellele lausele vastupidine lause:

Lause 2. *Sama ψ -funktsiooni korral on süsteem samas olekus.*

Vastupidine lause ei järeldu mitte lausest 1, vaid seda kasutamata otse täielikkusest ehk maksimaalsusest. Kes sama ootuste kataloogi korral lubaks veel erinevust, tunnistaks sellega, et kataloog ei sisalda teavet kõigi õiguspäraste küsimuste kohta. Peaaegu kõikide autorite kõnepruuk toetab ülaltoodud kahte lauset. Muidugi konstrueerivad need uut liiki reaalsust, ma usun, et täiesti lubatud viisil. Samuti pole need laused triviaalselt tautoloogilised, üksnes “oleku” sõnalised seletused. Ootuste kataloogi maksimaalsuse eelduseta võiks ψ -funktsiooni muutust esile kutsuda pelgalt uue informatsiooni kogumisega.

Võime kohata veel ühte etteheidet lause 1 tuletuskäigule. Võiks argumenteerida nii, et iga üksik väide või teadmine, millest seal juttu on, on ju ainult tõenäosusväide; kategooriad *tõene* või *väär* ei kehti mitte selliste üksikväidete kohta, vaid ainult ansambli kohta, mis moodustub süsteemi tuhandekordsel ühesugusel ettevalmistamisel (et siis sooritada ühte ja sama mõõtmist; vt § 8). See on küll nii, kuid me peame ansambli kõik liikmed tunnistama identselt ettevalmistatuks, sest igäühe kohta kehtib seesama ψ -funktsioon, seesama ootuste kataloog, ja me ei tohi lubada erinevusi, mis ei kajastuks kataloogis (vrd lause 2 põhjendust). Ansambel koosneb seega identsetest üksikjuhtudest. Kui väide osutub vääraks *ansambli* kohta, peab ka üksikjuhtum olema muutunud, muidu oleks ansambel taas seesama.

§ 10. MÕÕTMISTEORIA, TEINE OSA

Juba varem sai öeldud (§ 7) ja selgitatud (§ 8), et iga *mõõtmine* peatab seni ψ -funktsiooni pidevat ajalist arengut valitsenud seaduse kehtivuse ja kutsub temas esile hoopis teistsuguse muutumise, mis ei allu ühelegi seadusele, vaid on määratud mõõtmistulemusega. Kuid objektiivselt vaadatuna on mõõtmine samasugune loodusprotsess nagu iga teinegi ja tema kohta ei saa kehtida teistsugused looduseadused kui muidu, ta ei saa looduse korrapärast kulgemist katkestada. Et ta aga ψ -funktsiooni arengu katkestab, *ei saa* teda — nii ütlesime §-s 7 — võtta kui objektiivse tegelikkuse katseliselt kontrollitavat kujutust, nagu seda oli klassikaline mudel. Kuid §-s 9 on ometi midagi sellist välja kristalliseerunud.

Püüan veel kord loosungite tasemel vastandada: 1. Ootuste kataloogi hüpe on *vältimatu*, sest kui mõõtmisel on mingi mõtte, *peab* pärast korralikku mõõtmist kehtima *mõõtmistulemus*. 2. Hüppeline muutus kindlasti *ei* allu seni valitsenud paratamatule seadusele, sest ta sõltub mõõtmistulemusest, mis ei ole ennustatav. 3. Muutus hõlmab (“maksimaalsuse” tõttu) kindlasti ka teadmiste *kaotamist*; teadmisi ei saa kaotada, seega *peab* muutuma *objekt* — ka hüppelistel muutustel ja selle käigus *ühtlasi* ennustamatul viisil, *teisiti* kui muidu.

Mis see kokku annab? Asjad ei ole kuigi lihtsad. See on teooria kõige raskem ja kõige huvitavam koht. Ilmselt peame püüdma objektiivselt aru saada mõõdetava objekti ja mõõteriisita vastastikmõjust. Selleks tuleb meil alustada mõnest väga abstraktsest kaalutlusest.

Asi on nii. Kui kahe teineteisest täielikult eraldatud keha kohta või õigemini, kummagi kohta eraldi on teada täielik ootuste kataloog — teadmiste maksimaalne summa ehk ψ -funktsioon —, siis on see enesestmõistetavalt teada ka kahe keha kohta kokku, s.t siis, kui mõttes pole võtta oma huvi ja küsimuste objektiks mitte kummagi keha tulevikku eraldi, vaid mõlema oma koos.⁶

Kuid vastupidine ei ole tõsi. *Maksimaalne teadmine kogu süsteemi kohta ei pruugi sisaldada maksimaalset teadmist kõigi tema osade kohta, ka siis mitte, kui osad on üksteisest täielikult eraldatud ega mõjuta vaatlushetkel üksteist üldse.* Võib nimelt olla, et osa sellest, mis on teada, puudutab kahe osasüsteemi vahelisi suhteid või vastastikust tingitust (piirdume ainult kahe osaga), ja nimelt järgmiselt: kui ühe osasüsteemi teatud mõõtmine annab *selle* tulemuse, siis kehtib teise osasüsteemi teatud mõõtmise kohta see ja see ootuste statistika; annab aga esimese osasüsteemi vastav mõõtmine *tolle* tulemuse, siis kehtib teise osasüsteemi puhul teistsugune ootus; kui esimesel mõõtmisel ilmneb mingi *kolmas* tulemus, on teise osasüsteemi puhul taas erinev ootus, ja nii edasi, kuni saadakse esimese süsteemi juures tehtava kõnealuse mõõtmise kõikvõimalike tulemuste täielik disjunksioon. Sel viisil on mis tahes mõõtmisprotsess või — mis on seesama — teise süsteemi mis tahes muutuja seotud esimese süsteemi mis tahes muutuja veel teadmata väärtusega ja muidugi ka vastupidi. Kui see on nii, kui ootuste kogukataloogis on sellised tingimuslause, *siis ei saa see üksiksüsteemide suhtes olla maksimaalne.* Sest kaks maksimaalset üksikkataloogi oleksid iseenesest juba piisa-

⁶Enesestmõistetavalt. Meil ei tohi puududa näiteks väited kehade omavaheliste seoste kohta. Sest see oleks, vähemalt ühe keha puhul kahest, midagi sellist, mis lisanduks tema ψ -funktsioonile. Ja seda ei saa olla.

vad, et anda maksimaalset kogukataloogi; sellesse ei saaks lisada tingimuslauseid.

Muide, need tingimuslikud ennustused ei ole midagi sellist, mis oleksid siin ootamatult kaela sadanud. Neid on igas ootuste kataloogis. Kui ψ -funktsioon on teada ja tehakse mingi kindel mõõtmine ning sellel on kindel tulemus, siis on ψ -funktsioon taas teada, *voilà tout*. Ainult et vaadeldud juhul, kus kogusüsteem koosneb kahest täiesti eraldatud osast, paistab olukord kuidagi eriline olevat. Sest nii muutub mõttekaks vahetegemine esimese osasüsteemi mõõtmise ja teise osasüsteemi mõõtmise vahel. Nüüd on mõlemal täielik õigus kandideerida privaatselt maksimaalsele kataloogile; teiselt poolt on aga võimalik, et osa saavutatavast koguteadmistest on nii-öelda kadunud tingimuslauseste tõttu, mis mängivad kahe süsteemi vahel, ja sellega jäetakse privaatselt kataloogi lootused täitmata — olgugi et kogukataloog on maksimaalne, see tähendab, olgugi et kogusüsteemi ψ -funktsioon on teada.

Mõtleme nüüd natuke. See tõdemus ütleb oma abstraktsuses tegelikult juba kõik: parim teadmine terviku kohta ei tarvitse sisaldada sedasama tema osade kohta. Tõlgime selle § 9 kõnepruuki: tervik on teatud olekus, osad omaette võetuna aga mitte.

– Kuidas nii? Süsteem peab ometi mingisuguses olekus olema.

= Ei pea. Olek on ψ -funktsioon, teadmiste maksimaalne summa. Ma ei pruugi olla seda teada saanud, võimalik, et olin lihtsalt laisk. Sel juhul pole süsteem üheski olekus.

– Hästi, kuid siis pole ka agnostiline küsimustekeeld veel jõus ja ma tohin meie juhtumi puhul endamisi mõelda: osasüsteem on kindlasti juba mingisuguses olekus (= ψ -funktsioon), ma lihtsalt ei tea seda.

= Pea kinni. Kahjuks mitte. Sellist asja nagu “ma lihtsalt ei tea seda” pole. Sest kogusüsteemi kohta on maksimaalne teave olemas.

ψ -funktsiooni sobimatus mudeli asendaja rolli põhineb eranditult sellel, et teda pole alati olemas. Kui ta on olemas, võib teda suurepäraselt kasutada oleku kirjeldajana. Kuid vahetevahel teda

pole — õigustatud ootusest hoolimata. Ja siis ei tohi postuleerida, et “tegelikult on see juba määratud, see pole lihtsalt teada”; nii ei luba kord juba valitud vaatenurk. “See” on ju teadmiste summa, ja teadmised, mida keegi ei tea, pole teadmised.

Lähme edasi. Olukorda, kus osa teadmisest hõljub disjunktivsete tingimuslausete kujul kahe süsteemi *vahel*, ei saa kindlasti esineda siis, kui oleme need kaks osa tekitanud maailma eri otstes ja paneme nad kõrvuti omavahelise vastastikmõjuta. Siis ei “tea” need kaks teineteisest midagi. Ühe mõõtmine ei saa anda toetuspunkti ootustele teise mõõtmise suhtes. Kui on olemas “ennustuste põimumine”, siis saab see põhineda ainult asjaolul, et kaks keha on kunagi varem moodustanud sõna otseses mõttes ühe süsteemi, see tähendab, on olnud vastastikmõjus ja jätnud teineteisele *jälje*. Kui kaks eraldi keha, mis ükskhaaval on maksimaalselt teada, satuvad olukorda, kus nad on vastastikmõjus ja siis taas lahknevad, jõutakse reeglipäraselt selleni, mida ma just nimetasin nende kehade kohta käivate teadmiste *põimumiseks*. Alguses koosneb ühine ootuste kataloog üksikkataloogide loogilisest summast; vastastikmõju protsessi jooksul areneb see tuntud seaduse järgi paratamatult (mõõtmisest pole siin juttu). Teadmine jääb maksimaalseks, kuid lõpuks, kui kehad on jälle eraldunud, ei ole see esitatav üksikute kehade kohta käivate teadmiste loogilise summana. Mis *sellest* on veel järele jäänud, võib olla vähem kui maksimaalne ja vahel väga palju vähem. Siin on suur ja tähelepanuväärne erinevus klassikalisest mudeliteooriast, kus teadaolevatest algtingimustest ja teadaolevast mõjust saab täpselt teada üksikosade lõppoleku.

§-s 8 kirjeldatud mõõtmisprotsess langeb kenasti selle üldise skeemi alla, kui me rakendame seda kogusüsteemile “mõõdetav objekt + mõõteriist”. Konstrueerides niiviisi objektiivse pildi sellest protsessist nagu igast teisestki, on ehk lootust ψ -funktsiooni kummalisi hüppeid selgitada või isegi kõrvaldada. Niisiis on üks keha mõõdetav objekt, teine aga mõõteriist. Vältimaks igasugust välist mõjutust korraldame asja nii, et mõõteriist ronib sisseehitatud kellavärgi abil automaatselt objekti juurde ja samamoodi hiljem sellest eemale. Näidu lugemise lükkame edasi, sest esialgu tahame ju uurida, mis toimub “objektiivselt”; kuid me laseme tu-

lemuse mõõteriistas automaatselt registreerida edaspidiseks kasutamiseks, nagu seda praegu sageli tehakse.

Kuidas on nüüd lood pärast automaatselt teostatud mõõtmist? Meil on nagu ennegi olemas kogusüsteemi maksimaalne ootuste kataloog. Registreeritud mõõteväärtust selles muidugi ei ole. Mõõteriista koha pealt on kataloog niisiis väga ebatäielik, ta ei ütle isegi seda, kuhu jättis oma jälje kirjutussulg. (Tuletatagu meelde mürgitatud kassi!) See tähendab, et meie teadmine on teisenenud tingimuslauseteks: *kui* jäljemärk on mõõtarvul 1, *siis* kehtib mõõdetava objekti kohta see, *kui* märk on mõõtarvul 2, siis too, kui arvul 3, siis mingi kolmas jne. Kas mõõdetava *objekti* ψ -funktsioon on siin teinud hüppe? Kas see on arenenud paratamatu seaduspära järgi (osatuletistega diferentsiaalvõrrandi järgi)? Ei kumbagi. Seda enam ei ole. See on kogu- ψ -funktsiooni paratamatu seaduspära tõttu mõõteriista ψ -funktsiooniga põimunud. *Objekti ootuste kataloog on lõhenenud ootuste kataloogide tingimuslikuks disjunktsiooniks*, just nagu Baedeker,⁷ mis on asjatundlikult osadeks võetud. Iga osa juures on veel ka tõenäosus, et seda läheb tarvis — maha kirjutatud objekti esialgsest ootuste kataloogist. Kuid *milline* osa on tarvilik — millist osa Baedekerist tuleb edasireisimiseks kasutada, seda saab kindlaks teha ainult tegelike vaatlusandmete põhjal.

Ja kui me hiljem *ei* vaata? Ütleme, et mõõtmistulemus registreeriti fotograafiliselt ja õnnetul kombel sai film valgust, enne kui teda jõuti ilmutada. Või panime filmi asemel kogemata sisse musta paberi. Siis pole meil ebaõnnestunud mõõtmise tõttu mitte ainult uued teadmised saamata jäänud, vaid oleme teadmist kaotanud. See ei ole imekspandav. Välise vahelesegamise tõttu on teadmine süsteemist peaaegu alati rikutud. Vahelesegamist tuleb väga ettevaatlikult korraldada, et teadmine oleks pärast jälle taasleitav.

Mida oleme selle analüüsiga võitnud? *Esiteks*, arusaama ootuste kataloogi disjunktiivsest lõhenemisest, mis toimub veel päris pidevalt ja on võimalik tänu sellele, et kõik sisaldub mõõte-

⁷Baedekerideks nimetatakse (kirjastaja Karl Baedekeri järgi) turistidele mõeldud reisiteatmikke. *Toim.*

riista ja objekti ühises kataloogis. Sellest ühendusest saab objekti taas välja päästa ainult siis, kui elus subjekt mõõtmistulemuse tegelikult teatavaks võtab. Kunagi peab see juhtuma, kui toimunut saab tõepoolest nimetada mõõtmiseks — ükskõik kui südamelähedane meile ka on teostada kogu protsessi nii objektiivselt kui võimalik. Ja see on *teine* arusaam, mille oleme omandanud: *alles sellise ülevaatuses*, mis lahendab disjunktsiooni, juhtub midagi pidetut, hüppelist. Seda võiks nimetada mentaalseks aktiks, sest objekt on juba ju kõrvale jäetud, ei puutu füüsiliselt asjasse; mis sellega juhtus, on juba möödas. Kuid ei oleks päris õige öelda, et objekti ψ -funktsioon, mis muidu areneb diferentsiaalvõrrandi järgi, vaatlusest sõltumatult, muutub nüüd hüppeliselt mentaalse akti tõttu. Sest ψ -funktsioon oli kadunud, seda ei olnud enam. Mida ei ole, see ei saa ka muutuda. ψ -funktsioon tekib uuesti, taastatakse, tuletatakse põimunud teadmisesest tajuahtiga, mis kindlasti ei ole mõõdetava objekti füüsiline mõjutamine. Tee ψ -funktsiooni viimasest teadaolevast kujust uueni, milles ta jälle esile tuleb, ei ole pidev: see käis ju läbi hävingu. Kui kahte kuju võrrelda, siis paistab asi nagu hüpe. Tegelikult on vahepeal juhtunud midagi olulist, nimelt kahe keha vastastikmõju, mille jooksul objektile ei olnud iseenda ootuste kataloogi ja ta ei saanudki sellele pretendeerida, sest ta polnud sõltumatu.

§ 11. “PÕIMUMISE” KÕRVALDAMINE. TULEMUSE SÕLTUVUS KATSE SOORITAJA TAHTEST

Pöördume tagasi “põimumise” üldjuhu juurde, pidamata silmas mõõtmisprotsessi, millest äsja juttu oli. Olgu kahe keha, A ja B ootuste kataloogid omavahel põimunud juba möödunud vastastikmõju tõttu. Nüüd aga olgu kehad taas lahutatud. Siis võin ma võtta ühe neist, näiteks B , ja järjestikuste mõõtmistega täiendada oma vähem kui maksimaalseks muutunud teadmise maksimaalseks. Ma väidan: niipea, kui see mul esimest korda õnnestub, ja mitte varem, kaob esiteks otsekohe põimitus ja teiseks saan ma B mõõtmisest kehtivaid tingimuslauseid kasutades maksimaalse teadmise ka A kohta.

Põhjus on selles, et esiteks jääb teadmine kogusüsteemi kohta alati maksimaalseks, seda ei riku head ja täpsed mõõtmised. Teiseks: tingimuslauseid kujul “kui *A* kohta. . . , siis *B* kohta” ei saa enam olla, niipea kui oleme saanud maksimaalse kataloogi *B* kohta. Sest see *ei ole* tingimuslik ja sellele ei saa *B* kohta enam üldse midagi lisanduda. Kolmandaks: tingimuslauseid vastupidises suunas (“kui *B* kohta. . . , siis *A* kohta”) saab ümber sõnastada ainult *A* kohta käivaks, sest kõik tõenäosused *B* kohta on juba tingimatult teada. Põimumine on niisiis jäägitult kadunud, ja kuna teadmine kogusüsteemi kohta on jäänud maksimaalseks, saab see tähendada ainult seda, et *B* maksimaalsele kataloogile lisandub samasugune *A* kohta.

Ja ei saa ka olla nii, et kaudselt, *B* mõõtmistega, on *A* kohta juba olemas maksimaalne teadmine, samal ajal kui *B* kohta seda veel ei ole. Sest siis töötavad kõik järeldused vastupidises suunas, s.t maksimaalne teadmine on ka *B* kohta. Maksimaalne teadmine kahe süsteemi kohta tekib korraga, nagu väidetud. Olgu möödaminnes märgitud, et see kehtiks ka siis, kui mõõtmist ei tehtaks ainult ühes süsteemis kahest. Kuid kõige huvitavam on just see, et võib piirduda üheainsaga kahest; et sellega jõutakse sihile.

Milliseid mõõtmisi *B* juures teha ja millises järjekorras, see on täielikult jäetud katsetaja vaba valiku hooleks. Ta ei pruugi välja valida kindlaid muutujaid, selleks et kasutada tingimuslauseid. Ta võib rahulikult koostada kava, mis viiks ta maksimaalse teadmiseni *B* kohta, isegi kui ta *B*-st mitte midagi ei tea. Ja pole midagi katki, kui ta oma kava lõpuni viib. Kui ta iga mõõtmise järel kaalutleb, kas ta pole juba sihile jõudnud, siis ainult selleks, et end üleliigsest tööst säästa.

Milline *A*-kataloog sellise kaudse mõõtmise juures esile tuleb, sõltub muidugi *B* juures ilmnevatest mõõtarvudest (kuni põimumine on lõplikult kõrvaldatud; mitte enam hilisematest, kui üleliigselt edasi mõõdetakse). Oletame nüüd, et ma olen ühel konkreetsel juhul sel viisil tuletanud ühe *A*-kataloogi. Siis võin ma järele mõelda ja endalt küsida, kas oleksin võinud saada mingi *teistsuguse* kataloogi, kui oleksin töötanud *B* mõõtmise juures mingi teistsuguse kava järgi. Kuna ma aga ei ole süsteemi *A* tegelikult puudutanud ega puudutaks ka teisel arutluse all oleval

juhul, siis peavad teise kataloogi väited, ükskõik millised need ka olla võiksid, olema *samuti* tõesed. Nad peaksid tervenisti sisalduma esimeses, sest esimene on maksimaalne. Kuid ka teine oleks seda. Järelikult peaksid nad olema identsed.

Kummalisel kombel ei rahulda teooria matemaatiline struktuur seda nõuet automaatselt. Veel enam, on võimalik konstrueerida näiteid, kus see nõudmine on paratamatult rikutud. Igas katseeseries saab tegelikult korraldada küll ainult *ühe* mõõtmiste rea (ikka *B* juures!), sest niipea, kui see on tehtud, on põimumine kadunud ja *B* edasiste mõõtmistega ei saa me enam *A* kohta midagi teada. Kuid on ka selliseid põimumisjuhtumeid, kus on võimalik anda *B* mõõtmiseks *kaks kindlat programmi*, millest mõlemad peavad viima 1) põimumise kadumiseni, 2) *A*-kataloogini, milleni *teine* üldse viia ei saagi, ükskõik millised mõõtarvud peaksid ühel või teisel juhul ilmnema. Asi on lihtsalt selles, et *kaks rida A*-katalooge, mis ühe või teise kava järgimise korral üldse võiksid esile tulla, on selgesti eraldatud ja neil pole ühtegi ühist liiget.

Need on eriti kriitilised juhtumid, kus järeldus on päevselge. Üldjuhul tuleb arutleda pisut täpsemalt. Kui on esitatud kaks kava *B* mõõtmiseks ja kui on teada kaks rida *A*-katalooge, milleni need võiksid viia, siis ei piisa sellest, kui kaks rida sisaldavad ühte või mitut ühist liiget, et tohiks väita: näete, üks neist kahest tuleb alati esile — ja öelda, et nõue on “arvatavasti täidetud”. See ei ole piisav. Sest iga *B* mõõtmise tõenäosus on ju teada, kui seda vaadata kogusüsteemi mõõtmisena, ja paljude *ab-ovo*-kordamiste käigus peab igaüks neist esile tulema ettemääratud sagedusega. Seetõttu peavad kaks rida *A*-katalooge liikmete kaupa kooskõlas olema ja ühtlasi peavad tõenäosused kahes reas võrdsed olema. Ja seda mitte ainult nende kahe kava puhul, vaid lõpmata paljude puhul, mida saab välja mõelda. Nõue, et saadud *A*-kataloog oleks alati seesama, ükskõik milliste *B* mõõtmistega ta ka saadud oleks, pole üldse mitte kunagi täidetud.

Võtame nüüd vaatluse alla ühe lihtsa “kriitilise” näite.

§ 12. NÄIDE⁸

Lihtsuse mõttes vaatame kahte ainult *ühe* vabadusastmega süsteemi. See tähendab, et kumbagi neist iseloomustab *üks* koordinaat q ja sellele vastav kanooniliselt konjugeeritud impulss p . Klassikalises pildis vastab sellele punktmass, mis saab liikuda ainult ühel sirgel nagu nupud sellel mänguasjal, millega väikesed lapsed arvutama õpivad. Impulss p on massi ja kiiruse korrutis. Teises süsteemis tähistame kahte määravat osa suurtähtedega P ja Q . Meie abstraktses arutluses pole tarvis teada, kas need kaks on lukitud “samale traadile”. Ent isegi kui on, siis on hõlpsam mitte lugeda koordinaate q ja Q ühest ja samast alguspunktist. Seetõttu ei pruugi võrdus $q = Q$ tähendada kokkulangemist. Kaks süsteemi võivad sellest hoolimata olla täiesti eraldatud.

Nimetatud artiklis on näidatud, et need kaks süsteemi võivad olla põimunud nii, et *teatud hetkel, mille kohta käib kõik alljärgnev*, on põimumine lühidalt esitatav kahe valemiga:

$$q = Q \quad \text{ja} \quad p = -P.$$

See tähendab: *ma tean*, et kui esimese süsteemi q mõõtmine annab teatud väärtuse, siis annab kohe seejärel teise süsteemi Q mõõtmine *sellesama* väärtuse, ja vastupidi; ja *ma tean*, et kui p -mõõtmine esimeses süsteemis annab teatud väärtuse, siis kohe seejärel tehtud P -mõõtmine annab vastasmärgiga tulemuse, ja vastupidi.

q või p või Q või P üksainuke mõõtmine kaotab põimumise ja teeb mõlemad süsteemid maksimaalselt teadaolevaks. Sama süsteemi teine mõõtmine modifitseerib siitpeale väiteid *selle süsteemi* kohta, kuid ei ütle mitte midagi teise kohta. Niisiis ei saa mõlemat võrdust kontrollida ühes katses. Kuid katset võib tuhandekordselt *ab ovo* korrata, ikka neidsamu põimumisi tekitada, soovi

⁸Albert Einstein, Boris Podolsky, Nathan Rosen. Can quantum-mechanical description of physical reality be considered complete? — *Physical Review*, 1935, Vol. 47, No. 10. Selle artikli ilmumine andis mulle tõuke kirjutada käesolev... kas tuleks öelda lühikokkuvõtte või üldine pihtimus?

järgi kord ühte, kord teist võrdust kontrollida, et saada kinnitust valitud võrdusele. Oletame, et see on toimunud.

Kui nüüd pärast tuhandekordset katsetamist on soov loobuda edasistest katsetest ja selle asemel mõõta esimeses süsteemis q -d ja teises süsteemis P -d, ning saadakse

$$q = 4; \quad P = 7;$$

kas siis võib kahelda, et õige ennustus esimese süsteemi kohta on

$$q = 4; \quad p = -7;$$

või et õige ennustus teise süsteemi kohta on

$$Q = 4; \quad P = 7?$$

Need pole küll täielikult kontrollitavad ühesainsas üksikkatses — kvantennustused pole seda kunagi —, kuid õiged selles mõttes, et kes iganes need ennustused teeks, ei peaks pettuma, ükskõik kumba süsteemi ta otsustaks mõõta.

Selles ei ole kahtlust. Omas süsteemis on iga mõõtmine esimene. Eraldatud süsteemide mõõtmised ei saa teineteist otseselt mõjutada, see oleks maagia. Samuti ei saa need arvud olla juhuslikud, kui tuhatkond mõõtmist kinnitab, et esimesed mõõtmised langevad kokku.

Ootuste kataloog $q = 4; p = -7$ oleks muidugi hüpermaksimaalne.

§ 13. NÄITE JÄTK: KÕIK VÕIMALIKUD MÕÕTMISED ON ÜHEMÕTTELISELT PÕIMUNUD

Kuid kvantmehaanika õpetuse kohaselt, mida me siin järgime viimse piirini, oleks niisuguses mahus *ennustus* võimatu. Paljud mu sõbrad jäävad siin rahule ja seletavad: sellel, mida süsteem katsetajale *võiks vastata, kui...*, ei ole midagi pistmist tegeliku mõõtmisega ega tule seetõttu meie tunnetusteoreetilisest vaatekohast arvesse.

Kuid teeme endale asja veel kord päris selgeks. Koondame tähelepanu väikeste tähtedega p ja q tähistatud süsteemile ning nimetame seda lühiduse mõttes “väikeseks süsteemiks”. Asi on ju nii. Väikese süsteemi juures tehtud otsese mõõtmisega saan ma sellele esitada *ühe* küsimuse kahest võimalikust, kas q või p kohta. Enne, kui ma seda teen, võin soovi korral hankida vastuse *ühele* neist kahest küsimusest, mõõtes teist, esimesest täielikult eraldatud süsteemi (mida me nimetame abivahendiks), või mul võib kavas olla see teadmine välja selgitada hiljem. Minu väikesel süsteemil, nagu õpilasel eksamil, *on võimatu teada*, kas ma olen seda juba teinud ja kumba küsimust silmas pidades, või kas ja kumba küsimust silmas pidades on mul kavatsus seda hiljem teha. Arvukatest varasematest katsetest tean ma, et õpilane vastab alati õigesti esimesele talle esitatud küsimusele. Sellest järeldub, et igal juhul *teab* ta vastust *mõlemale* küsimusele. Et vastamine esimesele küsimusele, ükskõik mil viisil ma soovin seda valida, väsitab või segab õpilast niivõrd, et vastused järgmistele küsimustele pole pennigi väärt, ei muuda selle juures midagi. Kui selline olukord korduks tuhandete ühesugust päritolu õpilastega, ei saaks ükski gümnaasiumidirektor otsustada teisiti, ükskõik kui palju ta ka ei imestaks, *mis* nimelt muudab õpilased pärast vastamist esimesele küsimusele nii tobedaks ja tõrksaks. Talle ei tuleks pähegi, et tema, s.t õpetaja pilguheit õpikusse ütleb õpilasele ette õige vastuse, või koguni — neil juhtudel, kus õpetaja eelistab õpikut vaadata alles pärast õpilase vastust —, et see vastus on õpiku teksti õpilase kasuks muutnud.

Mu väikesel süsteemil on niisiis kindel vastus nii q -küsimusele kui ka p -küsimusele valmis ja ootamas, kumb küsimus esimesena otseselt esitatakse. Selles valmisolekus ei saa ma kriipsugi muuta sel teel, et mõõdan abivahendiga Q -d (piltlikult: õpetaja vaatab oma raamatust järele vastuse ühele küsimusele ja seejuures hävitab tindiplekiga *selle* lehekülje, kus on kirjas vastus teisele küsimusele). Kvantmehaanik väidab, et pärast abivahendi Q -mõõtmist omandab mu väike süsteem ψ -funktsiooni, milles “ q on täiesti täpne, p aga täiesti määramatu”. Kuid ometi pole, nagu juba öeldud, kriipsugi muutunud selles, et mu väikesel süs-

teemil on valmis täiesti kindel vastus ka p -küsimusele, ja seesam mis enne.

Kuid asi on veel hullem. Mu targal õpilasel pole valmis mitte ainult vastust q -küsimusele ja p -küsimusele, vaid veel ka tuhandetele teistele, ilma et mul oleks aimugi mälu tehnikast, mille abil ta seda teeb. p ja q ei ole ainukesed muutujad, mida saab mõõta. Igale nende kombinatsioonile, näiteks

$$p^2 + q^2,$$

vastab kvantmehaanika järgi täiesti kindel mõõtmise. Saab näidata,⁹ et ka sellele on võimalik leida vastus abivahendi mõõtmise teel, nimelt $P^2 + Q^2$, ja vastus on täpselt sama. Kvantmehaanika üldiste reeglite kohaselt saab sellel ruutude summal olla ainult väärtus reast

$$h, \quad 3h, \quad 5h, \quad 7h \dots$$

Mu väikeses süsteemis on $(p^2 + q^2)$ -küsimusele juba vastus valmis (selleks puhuks, kui seda küsitakse esimesena) ja see peab samuti olema sellest reast. Täpselt samamoodi on lood

$$p^2 + a^2 q^2$$

mõõtmisega, kus a on suvaline konstant. Sel juhul on kvantmehaanika järgi vastuseks arv reast

$$ah, \quad 3ah, \quad 5ah, \quad 7ah \dots$$

Konstandi a iga väärtuse korral saadakse uus küsimus, millele mu väikesel süsteemil on valmis vastus, mis sisaldub selles reas (vastava a korral).

Mis kõige imekspandavam: need vastused ei saa olla valemitega antud omavahelistes seostes! Sest olgu q' juba ootamas olev

⁹Erwin Schrödinger, *Proc. Cambridge Philos. Soc.* (ilmumas). [Ilmselt on silmas peetud artiklit "Discussion of probability relations between separated systems", mis ilmus ajakirjas *Mathematical Proceedings of the Cambridge Philosophical Society* (1935, Vol. 31, No. 4, pp. 555–563. Toim.)]

vastus q -küsimusele ja p' juba ootamas olev vastus p -küsimusele; sel juhul pole võimalik, et

$$(p'^2 + a^2 q'^2)/ah = \text{paaritu täisarv}$$

q' ja p' kindlate väärtuste ning a suvalise positiivse väärtuse korral. See ei ole opereerimine kujuteldavate arvudega, mida tegelikult pole võimalik välja selgitada. Kahte mõõtarvu saab ju kindlaks teha, näiteks q' ja p' , ühte otsese ja teist kaudse mõõtmisega. Ja siis saab (*sit venia verbo*) veenduda, et ülaltoodud avaldis, mis on koostatud mõõtarvudest q' ja p' ning suvalisest konstandist a , ei ole paaritu täisarv.

Erinevate valmis olevate vastuste vaheliste seoste (õpilase “mnemotehnika”) mittemõistmine on täielik, seda lünka ei saa täita ka mõni kvantmehaanika uut laadi algebra. Mõistmatus on seda võõrastavam, et teiselt poolt saab tõestada: põimitus on üheselt paika pandud juba nõuetega $q = Q$ ja $p = -P$. Kui me teame, et koordinaadid on võrdsed ning impulsid võrdsed ja vastassuunalised, siis järeldub kvantmehaanikast *täielikult määratud* üksühene vastavus nende kahe süsteemi *kõigi võimalike* mõõtmiste korral. “Väikese” süsteemi *iga* mõõtmine lubab tekitada “suures” süsteemis mõõtarvu, mida on võimalik saada sobiva mõõtmisega, ja iga mõõtmine suures süsteemis viib ühtlasi tulemuseni, mida teatud mõõtmine väikeses süsteemis hiljem annab või on andnud. (Muidugi ikka samas mõttes nagu seni: iga süsteemi juures loeb ainult esimene mõõtmine.) Niipea, kui oleme mõlemad süsteemid viinud olekusse, kus (lühidalt öeldes) koordinaadid ja impulsid on kooskõlastatud, on nad (lühidalt öeldes) kooskõlastatud ka kõikide teiste muutujate suhtes.

Kuid me ei tea üldse, kuidas on *ühes* süsteemis *kõigi* nende muutujate arväärtused seotud, olgugi et nad peavad süsteemis päris kindlasti valmis olema, sest soovi korral võime abivahendi abil neid teada saada ja siis alati otsese mõõtmisega kinnitada.

Kas tuleb nüüd arvata, et kuna me ei tea midagi ühes süsteemis valmis olevate muutujate arväärtuste omavahelistest seostest, siis neid ei olegi ja esineda võivad suvalised kombinatsioonid? See tähendaks, et “ühe vabadusastmega” süsteemis poleks täielikuks kirjeldamiseks tarvis mitte kaht arvu nagu klassikalises

mehaanikas, vaid palju rohkem, võib-olla lõpmata palju. Kuid siis on ometi kummaline, et *kahes* süsteemis on *kõik* muutujad kooskõlastatud, kui neis on kaks muutujat kooskõlastatud. Niisiis tuleks järgmisena oletada, et asi on meie oskamatuses, et me ei ole praktiliselt võimelised viima kahte süsteemi olekusse, kus kaks muutujat oleksid kooskõlastatud, ilma et see tooks kaasa kõigi muutujate kooskõlastatuse, kuigi iseenesest poleks seda vaja. Tuleks tunnistada *mõlemat* oletust, et mitte tunda suurt hämmeldust oma täieliku mõistmatuse pärast, mis puudutab seoseid ühes süsteemis olevate muutujate väärtuste vahel.

§ 14. PÕIMUMISE MUUTUMINE AJAS. KAALUTLUSED AJA ERILISE SEISUNDI VASTU

Võib-olla pole üleliigne meenutada, et kõik, mis on öeldud §-des 12 ja 13, kehtib ühel kindlal hetkel. Põimumine ei sõltu ajast. Ta on küll püsivalt *kõikide* muutujate ühene põimitus, kuid rühmitumine vaheldub. See tähendab järgmist. Mingil hilisemal hetkel t on võimalik q või p *siis* kehtivaid väärtusi teada saada abivahendi mõõtmise teel, kuid mõõtmised, mida abivahendi juures teha tuleb, on *teistsugused*. Millised need on, saab kergesti näha lihtsate juhtude varal. Muidugi sõltub see jõududest, mis mõlemas süsteemis mõjuvad. Oletame, et jõudusid pole. Lihtsuse mõttes oletame, et kahe süsteemi massid on võrdsed ja tähistatud m -iga. Siis jäävad klassikalises süsteemis impulsid p ja P konstantseks, sest nad on massi ja kiiruse korrutised; ja koordinaate hetkel t , mida me tähistame indeksiga t (q_t , Q_t), saab arvutada algväärtustest, mida tähistame endistviisi q ja Q -ga, järgmiselt:

$$q_t = q + (p/m)t$$

$$Q_t = Q + (P/m)t.$$

Vaatame kõigepealt väikest süsteemi. Kõige loomulikum viis seda klassikaliselt kirjeldada hetkel t on anda koordinaat ja impulss sellel hetkel, s.o anda q_t ja p . Kuid võib teha ka teisiti. Võib q_t asemel anda q . Ka q on “määrav osa hetkel t ”, isegi igal

ajahetkel t , ja nimelt selline, mis ajas ei muutu. Samamoodi võin ma üht oma isiku määravat osa, nimelt vanust, anda kas arvuga 48, mis muutub ajas ja vastab süsteemi juures q_t andmisele, või arvuga 1887, mis on dokumentides tavapärane ja vastab q andmisele. Üaltooðu põhjal kehtib nüüd

$$q = q_t - (p/m)t.$$

Samamoodi ka teise süsteemi kohta. Võtame niisiis määravateks osadeks

$$\begin{aligned} &\text{esimeses süsteemis } q_t - (p/m)t \text{ ja } p \\ &\text{ning teises süsteemis } Q_t - (P/m)t \text{ ja } P. \end{aligned}$$

Eeliseks on, et *nende vahel kehtib ajas muutumatu põimumine*:

$$q_t - (p/m)t = Q_t - (P/m)t,$$

$$p = -P$$

ehk lahendit asendades:

$$q_t = Q_t - (2t/m)P; \quad p = -P.$$

Nüüd on ajaga teistsuguseks muutuv asjaolu ainult see: “väikese” süsteemi koordinaati ei saa teada mitte abivahendi koordinaadi mõõtmisega, vaid mõõta tuleb kompleksi

$$Q_t - (2t/m)P.$$

Siinkohal ei tohi kujutleda, nagu mõõdetaks Q_t -d ja P -d, sest see ei lähe läbi. Selle asemel tuleb mõelda nii, nagu kvantmehaanika ikka nõuab, et on olemas meetod selle *kompleksi* otseseks mõõtmiseks. Seda arvesse võttes kehtib igal hetkel *kõik* §-des 12 ja 13 öeldu; iseäranis kehtib igal hetkel *kõikide* muutujate põimistus koos kõigi sellehalbade järeldustega.

Täpselt samuti on asjad siis, kui süsteemides mõjuvad jõud, ainult et siis põimuvad q_t ja p muutujatega, mis on keerulisemalt koostatud muutujatest Q_t ja P .

Seletasin seda lühidalt, et saaksime edasi arutleda järgmiselt. Meid paneb siiski natuke mõtlema asjaolu, et põimitus ajas muutub. Võib-olla peaksid kõik kõnealused mõõtmised toimuma väga kiiresti, õigemini *hetkeliselt*, ajaväliselt, et põhjendada soovimatuid järeldusi? Kas ei saaks kollist lahti vihjega, et mõõtmised võtavad aega? Ei. Igas üksikkatses on ju vaja teha süsteemi juures ainult *üks* mõõtmine; oluline on ainult esimene, kõik järgnevad on tähtsusetud. Seega ei pruugi me muretseda, kui kaua mõõtmine kestab, sest me ei taha seejärel teha ühtegi järgmist. Kuid kaks esmast mõõtmist tuleb korraldada nii, et nad annaksid muutujate väärtused kindla, juba varem valitud *hetke* kohta, sest meie tähelepanu all on muutujate paar, mis just sel hetkel on põimunud.

– Võib-olla ei ole võimalik mõõtmist sel moel korraldada?

= Võib-olla. Ka mina kaldun seda arvama. Kuid *praegune* kvantmehaanika peab seda nõudma. Sest ta on korraldatud nii, et tema ennustused tehakse alati mingit kindlat *hetke* silmas pidades. Kuna nad peavad käima mõõteväärtuste kohta, siis on nad täiesti sisutühjad, kui pole võimalik saada vastavate muutujate mõõteväärtusi mingil kindlal hetkel, ükskõik kui kaua mõõtmine ise võiks kesta.

Muidugi on meile täiesti ükskõik, mis hetkel me mõõtmistulemuse *teada saame*. See on teooria mõttes niisama ebaoluline kui tõsiasi, et meil kulub mitu kuud lahendamaks diferentsiaalvõrrandeid järgmise kolme päeva ilma ennustamiseks. Provotseeriv võrdlus õpilase eksamiga on mõneti ebatäpne, kuid mõttelt õige. Väljend “süsteem *teab*” võib-olla enam ei tähenda, et vastus pärineb hetkeolukorrast, see võib olla tuletatud ka olukordade järgnevusest, mis täidab teatud lõpliku aja. Ent isegi kui see nii oleks, ei peaks see meile muret valmistama, niikaua kui süsteem ise mingil viisil hangib vastuse muu abita kui see, et meie talle ütleme (katsekorralduse kaudu), *millisele* küsimusele me vastust soovime, ja niikaua kui vastus ise on üheselt seotud kindla *hetkega*; seda tuleb praeguse kvantmehaanika kohaselt eeldada iga mõõtmise juures, sest muidu poleks kvantmehaanilistel ennustustel üldse mingit sisu.

Kuid me oleme oma arutlustes leidnud ühe võimaluse. Kui saaks teha nii, et kvantmehaanilised ennustused ei käiks või vahel ei käiks mingi täpse hetke kohta, siis poleks tarvis täpsust nõuda ka mõõtarvudelt. Nii oleks antinoomiliste väidete esitamine tehtud erakordselt raskeks, sest põimunud muutujad on ajas muutlikud.

Kuid ka teistelt alustelt on näha, et ennustus täpse hetke kohta on eksisamm. Aja mõõtarv saadakse vaatlustest nagu iga teinegi mõõtarv. Kas on tarvis teha erand just nimelt kellaga sooritatud mõõtmisele? Kas ei peaks see nagu iga teinegi mõõtmine olema suunatud muutujale, millel üldjuhul ei ole täpset väärtust ja millel igal juhul ei saa seda olla üheaegselt *iga* teise muutujaga? Kui ennustatakse mingi *teise* muutuja väärtust kindlal *hetkel*, kas ei tuleks siis karta, et mõlemad korraga ei saa olla täpselt määratud? Praeguses kvantmehaanikas ei tuleks selline kahtlus kõne allagi. Sest aega peetakse *a priori* alati täpselt teada olevaks, kuigi tuleks tunnistada, et iga kella-peale-vaatamine häirib kella käiku ettearvamatul viisil.

Tahaksin veel kord öelda, et meile pole teada kvantmehaanikat, mille väited ei käiks täpselt määratud hetkede kohta. Mulle tundub, et see puudus avaldub just eeltoodud antinoomiates. Kuid ma ei taha öelda, et see on ainuke puudus, mis neis endast teada annab.

§ 15. LOODUSE PRINTSIIP VÕI ARVUTUSLIK KUNSTTÜKK?

Sellest, et “täpne aeg” on kvantmehaanika piires ebajärjekindlus ja et peale selle, nii-öelda sõltumatult, on aja eriline seisund suureks takistuseks kvantmehaanika ühendamisele *relatiivsuspriintiibiga*, olen viimastel aastatel ikka ja jälle kirjutanud, suutmata paraku ähmaseltki pakkuda kasutuskõlblikku alternatiivi.¹⁰ Kogu praegust olukorda üle vaadates, nagu ma seda siin

¹⁰“Spezielle Relativitätstheorie und Quantenmechanik”. — *Sitzungsberichte der Preußischen Akademie der Wissenschaften zu Berlin, Physikalisch-Mathematische Klasse*, 16. April 1931, S. 238–247; “Sur

olen proovinud kirjeldada, tuleb esile veel üks, hoopis teist laadi märkus nii innukalt taotletud, kuid tegelikult veel saavutamata kvantmehaanika “relativeerimise” kohta.

Tähelepanuväärne mõõtmisteooria, ψ -funktsiooni näivad hüpped ja lõpuks “põimituse antinoomiad” pärinevad kõik lihtsast viisist, millega kvantmehaanika arvutusskeem lubab kaks eraldatud süsteemi mõtteliselt üheksainsaks süsteemiks ühendada; ta tundub olevat selleks justkui määratud. Kui kaks süsteemi astuvad vastastikmõjusse, siis nende ψ -funktsioonid, nagu nägime, mitte ainult et ei astu vastastikmõjusse, vaid lakkavad otsekohe olemast ja nende asemele tekib üksainuke, kogu süsteemi ψ -funktsioon. Lühidalt öeldes, alguses koosneb see kahe üksikfunktsiooni *korruisest*, mis — kuivõrd üks funktsioon sõltub hoopis teistest muutujatest kui teine — on kõigi nende muutujate funktsioon ehk “elab palju suurema mõõtmete arvuga ruumis” kui üksikfunktsioonid. Niipea, kui süsteemid hakkavad teineteist vastastikku mõjutama, lakkab kogufunktsioon olemast korruis ega lagune ka pärast seda, kui süsteemid on eraldunud, enam uuesti teguriteks, mida saaks üksikutele süsteemidele omistada. Seetõttu on esialgu (kuni põimumine kaotatakse tegeliku mõõtmisega) teada ainult kahe süsteemi *ühine* kirjeldus selles suurema mõõtmete arvuga ruumis. Sel põhjusel võib teadmine üksiksüsteemist olla napp või isegi langeda nulli, olgugi et teadmine kogusüsteemist jääb kestvalt maksimaalseks. Parim võimalik teadmine terviku kohta *ei* sisalda parimat võimalikku teadmist tema osade kohta — ja sellel põhinebki kogu kollitamine.

Seda, kes nende asjade üle järele mõtleb, peaks alljärgnev asjaolu küll üsna mõtlikuks tegema. Kahe või enama süsteemi mõtteline kokkupanek *üheks* põrkab suurele takistusele, niipea kui proovitakse kvantmehaanikasse tuua erirelatiivsuspriintiipi. Ühe

la théorie relativiste de l'électron et l'interprétation de la mécanique quantique”. — *Annales de l'Institut Henri Poincaré*, 1932, T. 2, No. 4, p. 269–310; *La nueva mecánica ondulatoria*. (Cursos de la universidad internacional de verano en Santander, 1.) Madrid: Signo, 1935, eriti lk 60.

relativistliku elektroni probleemile leidis Paul Dirac¹¹ hämmastavalt lihtsa ja ilusa lahenduse nüüd juba seitse aastat tagasi.¹² Hulk katselisi kinnitusi, mida tähistavad põhimõisted “elektroni spinn”, “positiivne elektron” ja “paaride teke”, ei jäta mingit kahtlust, et lahendus on üldjoontes õige. Kuid esiteks langeb see täiesti välja kvantmehaanika mõtteskeemist (sellest, mida ma *siin* olen püüdnud kirjeldada),¹³ ja teiseks pörgatakse kangekaelsele vastupanule otsekohe, kui Diraci lahendusest lähtudes püütakse mitterelativistliku teooria eeskujul edasi minna mitme elektroni probleemi juurde. (Juba see näitab, et lahendus kukub välja üldisest skeemist, sest selles, nagu juba öeldud, on osasüsteemide kokkupanek kõige lihtsam asi.) Ma ei ütle midagi katsete kohta, mis selles suunas on tehtud.¹⁴ Ma ei arva, et need oleksid sihile jõudnud — juba sellepärast, et ka autorid ise ei väida seda.

Samasugune on olukord ka ühe teise süsteemi, elektromagnetvälja puhul. Selle seadused on “kehastunud relatiivsusteooria”,

¹¹“The quantum theory of the electron”. — *Proceedings of the Royal Society of London. Series A*, 1928, Vol. 117, No. 778, pp. 610–624.

¹²Viidatud artiklis esitas Dirac punktikujuilise elektroni kirjeldamiseks võrrandi, mis oli kooskõlas nii erirelatiivsusteoorias nõutud Lorentzi teisendustega kui ka uusimate katsetulemustega aatomis oleva elektroni energianivoode kohta. *Tlk.*

¹³Paul Dirac, *The Principles of Quantum Mechanics*. Oxford: Clarendon Press, 1930, p. 239; 1935, p. 252.

¹⁴Siin mõned tähtsamad kirjatööd: Gregory Breit, “The Effect of Retardation on the Interaction of Two Electrons” — *Physical Review*, 1929, Vol. 34, No. 4, pp. 553–573; Gregory Breit, “Dirac’s equation and the spin-spin interactions of two electrons”. — *Physical Review*, 1932, Vol. 39, No. 4, pp. 616–624; Christian Møller, “Über den Stoß zweier Teilchen unter Berücksichtigung der Retardation der Kräfte”. — *Zeitschrift für Physik*, 1931, B. 70, S. 786–795; Paul Dirac, “Relativistic quantum mechanics”. — *Proceedings of the Royal Society of London. Series A*, 1932, Vol. 136, No. 829, pp. 453–464; Paul Dirac, “Discussion of the infinite distribution of electrons in the theory of the positron”. — *Mathematical Proceedings of the Cambridge Philosophical Society*, 1934, Vol. 30, No. 2, pp. 150–163; Rudolf Peierls, “The vacuum in Dirac’s theory of the positive electron”. — *Proceedings of the Royal Society of London. Series A*, 1934, Vol. 146, No. 857, pp. 420–441; Werner Heisenberg, “Bemerkungen zur Diracschen Theorie des Positrons”. — *Zeitschrift für Physik*, 1934, B. 90, S. 209–231.

mitterelativistlik käsitlus on üleüldse võimatu. Sellegipärast andis see väli kui soojuskiirguse klassikaline mudel esimese tõuke kvantteooriale, oli esimene süsteem, mis “kvanditi”. Põhjus, miks see nii lihtsate vahenditega õnnestus, peitub asjaolus, et olukord siin on natuke kergem, sest footonid, “valgusaatomid”, ei ole üksteisega vastastikmõjus vahetult,¹⁵ vaid ainult laetud osakeste kaudu. Päril laimamat elektromagnetvälja kvantteooriat meil seni veel ei ole.¹⁶ Mitterelativistliku teooria eeskujul on *osasiüsteemide kokkupanekuga* küll kaugele jõutud (Diraci valgusteooria¹⁷), kuid ometi mitte veel sihile.¹⁸

Lihtne viis, mida mitterelativistlik teooria selleks kasutab, on võib-olla küll ainult mugav arvutuslik kunsttükk, kuid praegu, nagu nägime, on see meie põhihoiakule looduse suhtes ennekuulmatult suurt mõju avaldanud.

Vaba aja eest selle ülevaate kirjutamiseks olen südamest tänulik korporatsioonile Imperial Chemical Industries Limited, London.

¹⁵Kuid see kehtib arvatavasti vaid ligikaudselt. Vrd Max Born, Leopold Infeld, “Foundation of the new field theory”. — *Proceedings of the Royal Society of London, Series A*, 1934, vol. 144, pp. 425–451; Max Born, Leopold Infeld, “On the quantization of the new field equations”. — *Proceedings of the Royal Society of London, Series A*, 1934, vol. 147, pp. 522–546; 1935, vol. 150, pp. 141–166. See on uusim katse teha kvantelektrodünaamikat.

¹⁶Siin taas olulisemad tööd (sisu poolest kuuluvad nad osalt ka üleelamise joonealuse märkuse juurde): Pascual Jordan, Wolfgang Pauli, “Zur Quantenelektrodynamik ladungsfreier Felder”. — *Zeitschrift für Physik*, 1928, B. 47, S. 151–173; Werner Heisenberg, Wolfgang Pauli, “Zur Quantentheorie der Wellenfelder”. — *Zeitschrift für Physik*, 1929, B. 56, S. 1–61; 1930, B. 59, S. 168–190; Paul Dirac, Vladimir Fock, Boris Podolsky, “On quantum electrodynamics”. — *Physikalische Zeitschrift der Sowjetunion*, 1932, Vol. 6, pp. 468–479; Niels Bohr, Léon Rosenfeld, *Zur Frage der Messbarkeit der elektromagnetischen Feldgrößen*. (Det Kgl. Danske Videnskabernes Selskab. Matematisk-fysiske Meddelelser, XII, 8.) København: Levin og Munksgaard, 1933.

¹⁷Suurepärane ülevaade: Enrico Fermi, “Quantum theory of radiation”. — *Reviews of Modern Physics*, 1932, Vol. 4, No. 1, pp. 87–132.

¹⁸Praegu nimetatakse Diraci valgusteooriat kvantelektrodünaamikaks ja see on üldise kvantväljateooria kõige põhjalikumalt läbitöötatud ja kontrollitud osa. *Tlk.*

SCHRÖDINGERI KIMBATUS

Austria füüsikateoreetik Erwin Schrödinger (1887–1965) ei vaja pikka tutvustust. Tema 1926. aasta esimesel poolel ilmunud neljaosaline mahukas artikkel “Kvantimine kui omaväärtusülesanne” pani aluse kvantteooria lainemehaanikaks nimetatud formalismile. Teise võimaliku formalismi, maatriksmehaanika, oli eelmise, 1925. aasta lõpul esitanud Werner Heisenberg (1901–1976). Nende kahe formalismi samaväärsuse nägid läbi nii Schrödinger ise kui ka Cornelius Lanczos (1893–1974) ja Wolfgang Pauli (1900–1958) selsamal 1926. aastal.

Vajadus klassikalisest mehaanikast põhimõtteliselt erineva kvantmehaanika järele sündis soovist siduda aatomimaailma kohta saadud kummalised teadmised ühtseks matemaatiliseks kirjelduseks. Käega katsutavate ja silmaga nähtavate kehade maailma kirjeldus oli välja kujunenud juba 17.–19. sajandil ja viimistletud analüütilise mehaanika mitmeks võrdväärseks formalismiks. Kuid need ei sobinud tarka aatomifüüsika matemaatiliseks raamistikuks mitte kuidagi. Max Plancki (1858–1947) hüpotees energia esinemisest kvantidena seletaks energia jaotust mustkiirguri spektris oli vastuolus senise klassikalise mehaanika ettekujutustega. Isegi lihtsaimate aatomite joonspektrites esinevaid sagedusi ei osatud seletada. Pärast paljutahulisi otsinguid 20. sajandi esimesel veerandil leiti lõpuks soovitud matemaatikavalemid nii laine- kui ka maatriksmehaanika kujul ja katsetulemusi sai nende põhjal ette arvutada. Kuid erinevalt klassikalisest mehaanikast ei lasknud valemid end tõlgendada kujutluspiltide abil. Newtoni liikumisseadusi saab illustreerida piljardikuulide põrgetega mängulaua ja gravitatsiooniseadust kukkuva õunaga, ent kuidas kujutada ette kvantmehaanika põhitõde, et mikroosakese asukohta x ja impulssi p_x (mass korda kiirus) ei saa ühekorraga mõõta kui tahes täpselt, sest Heisenbergi määramatuse relatsioon ($\Delta x \times \Delta p_x \geq h$) on selle ära keelanud?

Siit saab alguse kvantmehaanika interpretatsiooni temaatika: kvantmehaanika valemid on kõigi seniste katsetulemustega suurepäraselt kooskõlas, kuid millise raamistiku annavad nad meie maailmamõistmisele ehk teisiti: kuidas kvantteooriast aru saada?

Schrödinger seletas oma arusaama kohe 1926. aasta artiklis: mikromaailma ei tule kirjeldada mitte harilikus aegruumis, vaid faasiruumis, mille koordinaatideks on asukoht ja impulss. Ta esitas neis koordinaatides antud lainefunktsiooni ajalise arengu võrrandi, mis on praegu tuntud Schrödingeri võrrandi nime all. Selle lahenditest saab moodustada lainepaketi, mille liikumist aegruumis on võimalik ligikaudu vastavusse seada osakese liikumisega. See ei olnud ammendav seletus, kuid siiski alus, millelt Schrödinger sai oma mõtteid edasi arendada. Üht tema

Preisi Teaduste Akadeemias 1932. aastal peetud selleteemalist loengut saab lugeda ka eesti keeles (Schrödinger 2006). Kuid 1935. aastal ilmus artikkel, milles kvantmehaanika suhtes väga kriitiline Albert Einstein (1879–1955) soovis näidata, et kvantmehaanika olemasolev formalism on põhimõtteliselt puudulik. Ka see artikkel on tõlgitud eesti keelde (Einstein jt 2017). Segadus kvantteoreetikute hulgas oli suur, artiklit analüüsisid teiste seas nii Niels Bohr (1885–1962) kui ka Schrödinger. Mõlema eesmärk oli leida Einsteini arutlustes ja arvutustes see kriitiline punkt, mille vaidlustamine päästaks kvantmehaanika. Bohril see enam-vähem õnnestus, Schrödingeri mitte eriti. Ometi pole füüsika ajalukku jäänud mitte niivõrd Bohri vastulaused (ka neid saab eesti keeles lugeda: Bohr 2017), vaid Schrödingeri artikkel “Kvantmehaanika praegune olukord”, mis nüüd eesti lugejani jõuab. Põhjuseks on asjaolu, et oma analüüsi kõrvalsaadusena kirjeldab Schrödinger üht mõtetelist katset, mis on praegu laialt tuntud Schrödingeri kassi nime all. Asjatundjad tõstavad aga esile, et artikli teises pooles võtab Schrödinger kasutusele tänapäeval ülioluliseks osutunud põimoleku mõiste, mis on kvantarvutite teooria aluseks.

Artikkel algab klassikalise füüsika meetodi kirjeldamisega: lähtudes katsete ja vaatluste tulemustest, esitatakse mudel, mis neid tulemusi võiks kirjeldada (§ 1). Mudelis on kombineeritud intuiitiivsed ettekujutused ja matemaatilised valemid mudeli olekut määravate muutujate kohta, milleks on näiteks süsteemi punktmasside asukoha koordinaadid ja kiiruse komponendid. Edasised katsetulemused on aluseks mudeli täiustamisele, kuid vajaduse korral ka põhjalikule muutmisele.

Kvantteooria puhul tuleb tunnistada, et ühekorraga saab katseobjekti kirjeldusse võtta ainult pooled neist muutujatest, mis määravad analoogilise klassikalise mudeli. Täpse väärtuse saab omistada näiteks kas ainult asukoha koordinaatidele või kiiruse komponentidele (§ 2, lause A). Sellega kaob klassikalise mudeli oleku mõiste. Kui pole olekut, ei saa olla ka oleku evolutsiooni võrrandit; see asendub oleku tõenäosuse evolutsiooni võrrandiga (§ 2, lause B). Oleku puudumisest hoolimata püütakse kvantteooriat sõnastada samade muutujate abil, mida kasutati klassikalises mudelis. Et kvantmudelis on korraga kasutusel ainult pooled klassikalise mudeli muutujad, tuleb küsida, milline on ülejäänud muutujate staatus. Siin on kaks võimalust: (a) kõik muutujad kokku moodustavad statistilise ansambli analoogiliselt statistilise füüsikaga, kus kõigil muutujatel on väärtus tegelikult olemas, kuid me ei tea seda; (b) tegelikud on ainult poolte muutujate väärtused, teise poole väärtused on hägused, nagu ütleb Heisenbergi määramatuse relatsioon. Võimaluse (a) välistab Schrödinger konkreetsete näidetega osakese energia ja impulsi mõõteväärtustest (§ 4), võimaluse (b) aga oma kuulsa näitega

kassist, kes on puuris koos radioaktiivse aatomiga, mis tõenäosusega $\frac{1}{2}$ laguneb ühe tunni jooksul, aktiveerides hoova, mis lõhub ampulli sinihappega, mis omakorda kassi tapab. Schrödinger küsib: kas ühe tunni pärast on kass elus või surnud? Me saame siin kindla vastuse, kui vaatame kasti sisse. Kuid enne vaatamist ei tea me muud, kui et kass on tõenäosusega $\frac{1}{2}$ elus ja sama suure tõenäosusega surnud ehk et kass on hägune segu elavast ja surnud kassist (§ 5 lõpp). “Nendele juhtumitele on iseloomulik, et algselt aatomimaailmaga piirdunud määramatus muudetakse palja silmaga nähtavaks määramatuseks, mille üle siis võib *otsustada* otsese vaatlusega. Seega ei saa me naiivsel viisil pidada “hägusat mudelit” tegelikkuse kujutuseks. Iseenesest ei sisalda mudel midagi segast ega vastuolulist. See on erinevus paigalt nihkunud või fookusest väljas foto ning pilvede ja udumüüri ülesvõtte vahel.” Otsene vaatlus — kasti sisse vaatamine — on mõõtmise analoog, mis teeb kindlaks “kassi elususe” väärtuse; see on kas 1 (elus) või 0 (surnud). Mõõtmisprotsess on kvantmehaanika oluline osa.

Enne mõõtmisprotsessi üksikasjaliku analüüsi juurde asumist küsib Schrödinger, mis võiks olla klassikalises teoorias kesksel kohal oleva mudelimõiste vaste kvantteoorias. Tema vastus (§ 6): kui mudeli kõige olulisemaks omaduseks pidada võimalust klassikalist olekut kindlaks teha mõõtmiste abil, siis kvantteoorias võiks sellele vastata maksimaalne teadmine, mida on võimalik kvantobjekti kohta saada mõõtmiste abil. Ehk teisiti: reaalne on mõõtmistulemuste maksimaalne komplekt ja ainult see. Mõõtmistulemuste maksimaalset komplekti koos nende esinemise tõenäosusega kirjeldab kvantteoorias lainefunktsioon ehk ootuste kataloog, nagu seda nimetab Schrödinger. Erinevalt klassikalisest mehaanikast, kus mudel annab uuritavast objektist ka rohkem või vähem piltliku ettekujutuse, pole kvantmehaanika sisuks mitte niivõrd tegelike (mikro)objektide kirjeldamine, vaid meie (maksimaalsed) teadmised nende kohta.

Omapäi jäetud kvantobjekti lainefunktsiooni reeglipärane areng ajas on antud diferentsiaalvõrrandiga (Schrödingeri võrrandiga), mille lahendiks on pidevad funktsioonid. Kuid kvantteooria kohaselt on olemas ka hoopis teistsugune lainefunktsiooni muutumise võimalus: vastava kvantobjekti mõõtmine, mille järel lainefunktsioon muutub hüppeliselt vastavalt tehtud mõõtmisel saadud mõõteväärtusele. Siit järeldub taas, et lainefunktsiooni ei saa tõlgendada kui midagi looduses tegelikult olemas olevat või reaalsuse mudelit, sest mõõtmine on looduses toimuv protsess, mis ei saa muuta looduse reeglipärast arenemist Schrödingeri võrrandi kohaselt (§ 7).

Lükanud tagasi lainefunktsiooni realistliku tõlgenduse, asub Schrödinger lähemalt analüüsima mõõtmisprotsessi (§-d 8–10). Mõõtmisprotsessis on mängus kaks süsteemi: mõõdetav kvantobjekt ja mõõte-riist. Need peavad vähemalt mingil ajal olema vastasmõjus, isegi kui nad enne ja pärast mõõtmist on teineteisest täielikult eraldatud. Vaadates kvantmehaanika valemeid, mida selles artiklis pole küll esitatud, näeb Schrödinger, et vahepealse vastasmõju tulemusena on mõõtmisprotsessi lõppedes ruumiliselt eraldatud osasüsteemid ometi teineteisest sõltuvad. Maksimaalne teadmine kogusüsteemi kohta ei taga maksimaalset teadmist kummagi osasüsteemi kohta eraldi.

Ruumiliselt eraldatud osasüsteemide vastastikuse sõltuvuse olekut nimetab Schrödinger põimolekuks, ja artikli viimased paragrahvid (11–13) ongi pühendatud selle analüüsile. Ajendiks on siin eespool juba nimetatud Einsteini-Podolsky-Roseni artikkel, milles autorid väidavad end olevat näidanud, et kvantmehaanika on puudulik teooria ja tegelikult võib ühekorraga teada saada nii kvantobjekti asukoha kui ka impulsi. Selleks vaatavad nad kahte põimolekus olevat kvantobjekti, mille teatud lihtsad funktsioonid asukoha koordinaatidest ja impulsist on ühekorraga mõõdetavad (erialaterminites: vastavad operaatorfunktsioonid kommuteeruvad). Siis saab kaudse mõõtmisega kahest kvantobjektist koosnevas kogumis kindlaks teha ühe kvantobjekti asukoha teda ennast tegelikult puutumata ja seejärel otseselt mõõta tema impulssi. Schrödinger ei oska siin leida otsustavat argumenti, mis lükkaks ümber tema meelest absurdse väite hüpermaksimaalse teadmise võimalikkusest — et kvantobjekti hetkelist asukohta ja impulssi saab ühekorraga kindlaks teha.

Artikli eelviimane osa (§ 14) võtab vaatluse alla uue teema, nimelt küsimuse aja rolli kohta kvantteoorias. Põhimõtteliselt on ju aeg midagi sellist, mida mõõdetakse, seega peaks ka tema mõõtarvudele laienema Heisenbergi määramatuse printsiip: aega ja energiat ei saa ühekorraga mõõta kui tahes täpselt. Ometi on kogu kvantmehaanika sõnastatud eeldusel, et iga mõõtmine tehakse mingil täpselt teada oleval hetkel. Probleemi püstitamisega Schrödinger siin aga piirdubki. Võib lisada, et aja roll kvantmehaanikas tekitab vaidlusi veel tänapäevalgi.

Viimases osas (§ 15) tõstetakse esile veel üks raskus seoses aja ja ruumilise asukoha erineva käsitleusega kvantmehaanikas: pole võimalik üle minna aegruumilisele pildile ja samal ajal arvestada relatiivsuse printsiipi. Seda oleks eriti tarvis elektromagnetvälja kvantteooria leidmiseks. Elektromagnetvälja saab Plancki järgi vaadata kui kvantosakesete — footonite kogumit, kuid juba kahest kvantosakesest koosneva süsteemi juures ei oska Schrödinger seletada hüpermaksimaalse teadmise

paradoksi, ja paljudest kvantosakestest koosnevate süsteemide kirjeldamine on põrganud suurtele takistustele. See sunnib Schrödingeri küsima: võib-olla ei ole mitterelativistlik kvantmehaanika (nii nagu Schrödinger tundis seda tookord, aastal 1935) looduse üldine printsiip, vaid ainult arvutuslik trikk? Ehk teisiti, üks kahest: kas lainemehaanika on kvantmaailma täielik kirjeldus — sel juhul pole pääsu tema kirjeldatud “paradoksides” — või on kvantmehaanika ainult esialgne, puudulik teooria, mis vabab sisulist täiendamist, nagu arvas ka Einstein.

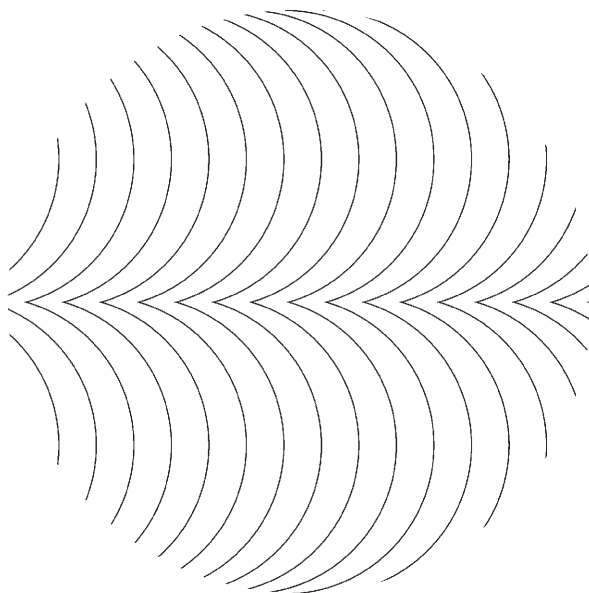
Praegu ei ole suhtumine kvantmehaanikasse enam nii dramaatiline. Teoriavalemite kooskõla tegelike katsetulemustega on kontrollitud nüüd juba aastakümneid järjest nupukamatel viisidel ja erinevused ei ole ületanud katsevigade piire. Põimolekuid ei vaadata kui mingeid müstilisi vahendeid Heisenbergi määramatuse relatsiooni ületamiseks, vaid vastupidi, paljudes katsetes on kinnitust leidnud nende olemasolu. Veel enam, neid püütakse meie heaks tööle rakendada kvantarvutites. Einsteini-Podolsky-Roseni “paradoksi” seletatakse Bohri mõttekäike järgides asjaoluga, et mõõtmisprotsess muudab alati mõõdetava kvantobjekti lainefunktsiooni, nii et kui kaudse mõõtmisega teha kindlaks esimese osasüsteemi asukoht ja seejärel otseselt mõõta tema impulssi, siis on teine mõõtmine muutnud esimese osasüsteemi asukoha täiesti määramatuks ja tema asukoha teadmine, mis on saadud kaudse mõõtmise teel, enam ei kehti, s.t hüpermaksimaalset teadmist ei teki. Schrödingeri õnnetu kassi juures arvestatakse asjaolu, et kassi kui kvantsüsteemi kirjeldamiseks on tarvis tohutut hulka muutujaid ja need on paratamatult vastasmõjus kastis olevat keskkonda kirjeldavate muutujatega; vastasmõju viib aga väga kiiresti nõndanimetatud dekoherent-sini ehk kassi kahe meid huvitava kvantoleku — elus või surnud — superpositsiooni asendumiseni klassikalise segaolekuga, millest saab välja lugeda tõenäosuse, et (klassikaline) kass on elus, ja tõenäosuse, et (klassikaline) kass on surnud, kui me kasti sisse vaatame.

Kuigi Schrödinger lõpetab oma artikli kõhkleva küsimusega, millele ta ise ei oska veenvat vastust anda, on tema analüüsi õpetlik lugeda ja katsuda tema mõttekäikudest võimalikult täpselt aru saada. Suureks toeks oleks siin Schrödingeri teksti “tõlkimine” kvantmehaanika valemite keelde, kuid seda ma siinkohal siiski tegema ei hakka, vaid juhatan huvilised kvantmehaanika raamatute juurde (vt nt Isham 1995).

Kirjandus

- B o h r, Niels 2017. Kas füüsikalise reaalsuse kvantmehaanilist kirjeldust saab pidada täielikuks? Tlk Laurits Leedjärv. — Niels Bohr. *Filosoofilised mõtted*. Tartu: Ilmamaa, lk 150–163
- E i n s t e i n, Albert, Boris P o d o l s k y, Nathan R o s e n 2017. Kas füüsikalise reaalsuse kvantmehaanilist kirjeldust saab pidada täielikuks? Tlk Laurits Leedjärv. — Niels Bohr. *Filosoofilised mõtted*. Tartu: Ilmamaa, lk 141–149
- I s h a m, Cris J. 1995. *Lectures on Quantum Theory: Mathematical and Structural Foundations*. London: Imperial College Press
- S c h r ö d i n g e r, Erwin 2006. Kas loodusteadus sõltub keskkonnast? Tlk Piret Kuusk. — *Akadeemia*, nr 1, lk 95–116

Piret Kuusk

}

EGON ERKMANN. Albus B (2018)

TEHNIKA JA MAJANDUS

(Katkend)

Manfred Kyber

Tõlkinud Laura Lahesoo

Tehnika ja majandus määravad tänapäevaelu ning on saanud maailma tegelikeks isandateks. Nad valitsevad, selmet teenida. Riik on nende vastu jõuetu — eks ole ta ju muutunud rahva elavast kultuurikogukonnast elukaugeks, raha lõa otsas sörkivaks moodustiseks. Ta on lakanud juhtimast ja allub nüüd pelgalt mais-tele, niisiis alainimlikele¹ jõududele. Miski muu ei näita lääneliku mõttemaailma peamist viga, tema jäägitut siinpoolsust nii selgelt kätte kui niisugune tehnika ja majanduse orjamine. Üks-

Technik und Wirtschaft. — Manfred Kyber. *Neues Menschtum: Betrachtungen in zwölfte Stunde*. München: Drei Eichen Verlag, 1949, lk 93–124, siin 93–106.

Siin ilmuv tõlge tõsteti tunnustavalt esile Eesti Goethe-Seltsi 2017. aasta tõlkevõistlusel.

¹Kyberil väljendab mõiste “alainimlik” (*untermenschlich*) midagi, mis vastandub inimese loomulikkusele ja tervele mõistusele, ei ole inimese kõrgusel, vaid allpool tema väärikust, inimest alavääristav ja teda kui mõtlemisvõimelist elusolendit madaldav. Esseekogu *Uus inim-sus: Vaatlusi kaheteistkümnendal tunnil* esimeses, tervele kogule nime andnud esees kuulutab Kyber: “Alainimlikkuse all ei mõisteta loomallikkust. [...] Alainimlikkus on kaugel vaimusest ja loodusest, kaugel inimeseks- ja loomakoolemisele, see on mõistus ilma tunnete ja vaimuta, mõtlemine ilma tunnetusest, hingetu mina. Sellist tarkust, mida teispoolsus enam ei valgusta ja mis loodust armutult ekspuuteerib, võiks nimetada ka satanismiks” (Kyber 1949: 21). *Siin ja edaspidi Liina Sumbergi märkused.*

ki sihiteadlik kõrgem kultuur, ükski inimsuse kaitsekõne ei ole neid hiigelsuureks paisunud jõude ohjeldada suutnud, nad jätkavad pidurdamatult omavolitsemist ja pistavad nahka kõik oma teel. Nad nuumavad end inimeste ja loomade ning kogu looduse kulul, mehhaniseerides maailma inimtühjaks vabrikuks, ja inimkond vaatab seda imetledes kõrvalt ning nimetab progressiks.

Mida rohkem lähevad liikvele masinad, mida enam orjastatakse inimesi ja mõrvatakse loomi — kõige parem, kui otse konveierilindil —, mida rohkem hävitatakse metsi ja toodetakse üksnes kaupa, ikka ja jälle kaupa, seda kaunim see maailm on. Käive tõuseb! Ta tõuseb päevast päeva, kuid ka sellest pole küllalt, ta peab tõusma tunnist tundi, minutist minutisse! Elagu tempo ja käive, hüüab inimkond juubeldades — seejuures on tähenduslik, et “tempo” all, mis tähendab pelgalt aega,² mõistetakse nüüd veel vaid “kiirust”. Keegi ei märka, et see tempo on hullumeelsete võidujooks suletud ringis ja et käive koosneb põhiliselt asjadest, mis tuleks parem jätta käibelevõtmata, inimlikel kaalutlustel puutumata. Juba säärase meetodite senine edu paljastab metsistunud loomuse, hingelises ja füüsilises näljas inimkonna ning hiigellao-täie kaupu, mida keegi osta ei suuda või ei soovi. Selle alainimliku tsivilisatsiooni lõpptulemus on kõrb — loodus ja loomad on hävitatud, arvutud masinad niivõrd täiuslikuks muudetud, et nende käitamiseks tuleb toime vaid väike hulk inimesi. Ülejäänud inimkond on üleliigne. See on see, kuhupoole me liigume.

Mis siis imestada, kui Looja sellele satanismile enne vastu astub ja säärase inimkonna hävitab, mis ise enam inimlik olla ei soovi? “Saagu valgus!” — neid sõnu lausudes ei pidanud Looja inimliku mõtteviisi all silmas mitte börsi ega inimliku teguviisi all Kaubamaja ASi. Läbi aegade on suurkujud suutnud haarata religiooni olemust, sest nende silmaring on ulatunud üle siinpoolsuse. Ent isegi see tavakodaniku kitsas silmaring, mis ei küüni kaugemale tänasest päevast, käibest ja tempost ning mis puhtalt ilmalikule keskendudes ei suuda või ei taha enam haarata teispoolsust, peab lõpuks endale siiski tunnistama, et meie maakera ja kõik loodu tükkis taevatähtedega on midagi enam kui automaat, milles-

²*Il tempo* it ‘aeg’; sama tähendusega on ladinakeelne sõna *tempus*.

se kõlisevat sisse loopida, või alati kättesaadav, konveieril toodetav ja kiirkorras kohaletoimetatav vabrikukaup, ning et inimesed, loomad ja kogu loodus pole mingid elutud paberilipikud, millega räpasel hiigelbörsil spekuloida. Kuid selline see meie tänapäevase tsivilisatsiooni ettekujutus ongi. Mõttetu on tahta seesugust tsivilisatsiooni alal hoida, sest seda ei tohi ega võigi üldse alal hoida. See on alainimlikuks muutunud ning seda juhtivad jõud — tehnika ja majandus — valitsevad, selle asemel et teenida. Need juhivad meid kultuuritusse, selmet kultuurist juhinduda. Neid ei ole tarvis nende praegusel kujul säilitada, vaid nad tuleb ümber suunata. Seda suudab teha vaid uus inimsus, mis seab end nendest ülemale ja surub nad oma eetiliste seaduste raamidesse.

Tehnika ja majandus on meile toonud mitmeid edusamme, kuid pole küsitud, kas need edusammud ei tähenda tagasiminekut inimlikkuses. Pahatihti nad seda tähendavadki. Tehnika ja majanduse areng on olnud palavikuline ning kultuur ei ole sellega sammu pidanud. Nii on need kaks hakanud elama oma elu nagu kõhedust tekitav golem³ juudi legendis.

Tehnika on igapäevaelu lõputult kergendanud, mille eest võime teda tänada, kuid samas on ta teinud inimeseksolemise keeruliseks ja kerinud elutempo haiglastesse kõrgustesse. Lääne tsivilisatsioonis tormavad inimesed kohutaval kombel ringi ja sarnanevad automaatidega, mis on katkematult üles keeratud. Kui mõni asiaat eurooplase sekeldamist vaatab, näib see talle naeruväärse ja grotesksena. Ilma pikemata võib küll möönda, et Aasias ollakse paljuski ülemäära passiivseks muutunud, kuid samas tuleb ka tunnistada, et Lääne inimese elu ei võimalda enam üldse mingit järelemõtlemist. Elu Lääne tsivilisatsioonis pole enam elu, vaid õõvastav masinlikkus. Käive ja tempo! Kui kõik otsustaksid üksmeelselt poole aeglasemalt tööd teha, ei kaotataks mitte midagi, vaid võidetaks paljugi. Määratu palju tühikäigul kaotatud aega ja jõudu säästetaks ning tööjõudlus jääks vähemalt samaks, kusjuures kvaliteet tõuseks märgatavalt. Kaugelt suurim osa tööst läheb tänapäeval tühja ülemäärase tempotõusu ja konkurentsihullu-

³Savist valmistatud inimkuju, mis maagilisel kombel elustatuna täidab oma valmistaja ja elustaja tahet.

se tõttu, millest ei pääse keegi, sest tehnika on sellise ebainimliku tempo meile hullumeelse, üha pealetükkivama seadusena ette kirjutanud. Iga tehnilist uuendust, mis tõstab uudise või kauba kohaletoimetamise kiirust, tervitatakse palavalt, ent konkurentsivõitluses on kõik sunnitud selle uue vahendi otsekohe üle võtma, mis kruvib kauba hinda üles või kisub selle kvaliteeti alla, sest kuidagi tuleb see pimedada jõu üha suurem lõiv tasuda. See tempo on aegamööda ebainimlikuks muutunud ning kogu see võidujooks ei too tulu kellelegi, sest kõik jooksevad ühe ja sama kiirusega, mis kurnab inimese vaimset ja füüsilist tervist, pakkumata talle enam kui sama äraolemist, mis oli tal enne käes mugavamalt ja rahulikumalt. Kahtlemata on see edusamm tehnika mõttes, kuid tagasimineku inimsuses.

Selle nürimeelse tempo jõletuim mõju avaldub konveieri ääres. On alainimlik ja vääritu madaldada inimene masinaks, panna talle kohustus kogu seda kaadervärki mitte hetkekski silmist lasta. Ükski inimene ei suuda pikemat aega nõnda töötada, ilma et rikuks enneaegu oma närvid ja tervise. Need alainimlikud meetodid tuleks rahvusvaheliste seadustega ära keelata ja seda peaks eelkõige tegema Rahvasteliit, mis peaks tema uuel kujul olema eelkõige kultuurinõukogu. Masin ei tohi inimest orjastada — kas siis ei taibata, et see tähendaks inimsuse rüvetamist?! Hullunud tehnikal ja samavõrra hullunud majandusel ei tohi lasta dikteerida seadusi, mis teevad elusolenditest automaadid. Pole tingimata tarvis, et tehas iga viie minuti tagant uue auto välja sülitab. Nii palju autosid ei vajata üldsegi mitte. Meil on kaupa liiga palju, mitte liiga vähe. Pärast hädaldatakse, et ei saada sellest lahti. Töötamise otstarve on luua kultuurilises ja majanduslikus mõttes hädavajalikku ning anda inimestele leiba, mitte aga tekitada pöörane üleliigsete kaupade ringlus, kus kaubad seisma jäävad, odava hinnaga maha müüakse ja seeläbi omakorda teiste kaupade hinnad alla lüüakse. Tehnikat ja majandust peavad juhtima kultuurilised kaalutlused. Kui nad hakkavad omaenda elu elama, nagu see on juhtunud praegusajal, eesmärgiga üha kasvada, siis langevad nad kaupade kvaliteeti, kuid veelgi enam madaldavad nad inimese eksistentsi, mis satub pimedate jõudude keerisesse. Pooletu jõu ja pooliku tööajaga toimib kõik mitte ainult niisama hästi,

vaid märksa paremini, kui viimaks ärganud mõistus selle ainult üldkehtivalt maksuma paneks.

Hoopis ohtlikum on masina mõju veel siis, kui see inimest mitte ainult ei madalda ja masinaks ei alanda, vaid ta sootuks tööta jätab. Tehnika ja tema eri vormid on saanud vabalt arene-da, ja seda õigusega. Leiutistele ei saa ega tule kätt ette panna. Kuid seadusega saab ja tuleb sätestada, millised tehnika vormid on meile kasulikud ja millised mitte. Ka siin oleks tulevikus Rah-vasteliidu asi määrata üldised reeglid ning ülemkodade kui riiki-de kultuurinõukogude asi anda nõu üksikasjades. Iga masin, mis võtab inimestelt ja loomadelt alandava või raske töö üle või seda tööd kergendab, on kultuuriliselt lubatav, ning mis tahes muu, mis võtab neilt ära inimväärilise ja kerge töö, ei ole. Iga tootmisviisi tuleb enne heakskiitmist selles suhtes eraldi hinnata. Praegusajal leidub tuhandeid näiteid sellest, kuidas masinad teevad ära töö, mida suudaksid teha inimesed: mehed või naised. Inimtöö heide-takse kõrvale, sest masinad töötavad kiiremini ja odavamalt. See on kultuuriteotus. Maailm on inimeste, loomade ja elava looduse, mitte automaatide jaoks. Masin peab teenima, mitte valitsema, ning kapital, mis iseennast nuumab ja inimesed leivata jätab, on kultuurivaenulik ja lubamatu. Tehnika ja kapitali niisuguse oh-jeldamatuse tulemuseks on töötavad masinad, töötud inimesed, keda riik peab ülal pidama, ja kaubad, mida keegi ei osta. Sel-line on laias laastus see tänapäeva majanduse näitemäng ja selle käigus ei ähvarda rahvaid mitte ainult majanduslik, vaid ka hinge-line hukatus. Inimesel pole õigus mitte ainult elule, vaid ka tööle. See on eetiline nõue, inimõigus nagu iga teinegi. Majandus, mis teeb töötajatest muidusööjad, on haige, mis sest, et kuhjab kok-ku hiigelsummasid ja ujutab oma kurikuulsa konveieri abil kogu maailma kaupadega üle.

Tehnikat ja masinat ei saa ega ole tarviski kõrvale heita, kuid neile tuleb leida koht, kus neist on kasu ja mitte kahju. Masina-te ajastust sonimine on vaimne allakäik. Masin ei tohi olla mit-te ühegi ajastu peategelane — juba seesugune mõte üksi kujutab endast toetusavaldust automatiseerumisele ning alainimlikkusele. Kasutusloa tohib anda üksnes niisugustele masinatele, millest ini-mestel on abi, mitte aga säärasele, mis inimest madaldavad või

teda kõrvale tõrjuvad. Riikide kultuurinõukogudel on täielik voli konkreetseid olusid arvestades nõnda otsustada, kui Rahvasteliit on paika pannud laiemad, üldkehtivad raamid. See kõik pole mitte ainult võimalik, vaid hädavajalik.

Kuid ka sel viisil lubatavaks osutunud tehniliste käitiste puhul tuleb arvestada teatavaid asjaolusid, mis on seotud inimhinge põhiolemusega. Masin on siiski inimesele võõras, olgugi et kultuurilises mõttes võib-olla tulus konstrukt. Keda tõmbab ülemeelelise⁴ poole, see teab, et tehnika ja majandus peidavad endas tumeid jõude. See teadmine on hea. Mida me teame, seda me ka märkame, see ei saa meile samal viisil ligi hiilida kui kellelegi, kes elab teadmatuses. On vägagi võimalik, et pidev masinatega töötamine mõjub hingele laostavalt, kui sellele teadlikult vaimset vastupanu ei osutata. Niisugust vaadet moodne inimene muidugi ei jaga, ammugi mitte vabrikutöölise ise, keda on loodusteadustes õnnistatud tänapäevase pooliku haridusega. Kuid isegi sel juhul tuleb tunnistada, et masin mehhaniseerib inimese. Käsitöölise peas ja tundmustes on veel kogu see ese, mille kallal ta töötab. Ta tegeleb loovtööga ja on täiesti ükskõik, kas ta loob kunstiteose või kõigest tagasihoidliku eseme. Ta töötab mingi idee kallal ja annab sellele kuju. Vabrikutöölise seevastu teeb päevast päeva ühte ja sama käeliigutust, tema panus on alati vaid väike osa tervikust, ta töötab, aga ei kujunda enam midagi. See on suur hingeline kahju, mis tuleb korvata. Kõigi tööliste seast tuleb eelkõige just vabrikutööliste anda koduaedade, eramajade, raamatukogude, koosviibimisruumide ja muude niisuguste vahendite kaudu võimalus oma olemuse mehhaniseerimist korvata, inimesele omast loovust ja elavust vähemalt muudel aladel arendada. Pean väga oluliseks ka töölisega kasumi jagamist, mida mõnes ettevõttes ju-

⁴Kyber, kes oli Rudolf Steineri mõttekaaslasi ja suuri austajaid, kasutab siinkohal mõistet, millel on tähtis koht Steineri filosoofilistes käsitlustes, nt tema 1904. aastal ilmunud teoses *Theosophie: Einführung in übersinnliche Welterkenntnis und Menschenbestimmung* (eesti k 1930. ja 1996. aastal pealkirja all *Vaimuteadus: Sissejuhatus ülemeelelisse maailmatunnetusse ja inimese määratlusse*, vastavalt Tallinn: Eesti Antroposofiilise Seltsi Kirjastusring ja Tallinn: Eesti Antroposofiiline Selts).

ba tehaksegi, ja töölise kaasamist tegevjuhtkonna ja käitise juurde kuuluva kogukonna aruteludesse. See soodustab töölise huvi ja annab talle kõigest teatava ülevaate. Siis pole ta pelgalt tööline, vaid kaastöötaja. Sotsiaalküsimus — see pole sugugi ainult palkade küsimus, vaid üldine inimsuse nõue.

Iseäranis oluline on nõuda kaevurite jaoks nende tööelu tasakaalustavaid, koduse majapidamise, aiakujunduse ja muude hingeliste ja vaimsete väärtustega seotud tegevusi, nagu ka tööaja märkimisväärsel lühendamist. See töö, mida maa all tehakse, on kohutavalt raske. Tasakaalustav tegevus ja rahaline tasu peavad olema sellele vastavad. Kui eraomanik sellega kimpu jääb, tuleb söekaevandus riigistada. Loomade kasutamine maa all, eemal päikesevalgusest, näiteks hobuste ja koerte rakendamine veotööl või kasside rakendamine hiirte püüdmisel ei tohi kultuurriigis üldse lubatud olla. See tuleb rahvusvaheliselt keelustada. Erinevalt kaevurist, kellele saab pakkuda hüvitist ja tasakaalustavat tegevust, ei saa nendele olevustele, kes jäetakse sel viisil ilma iga sugusest elamisväärsel elust, tehtud kahju hüvitada. Ei inimesed ega ka loomad ole masinad. Majandusel, mis sellise inimlikkuse põhitõe vastu eksib, pole õigust edasi eksisteerida. Aeg on sellest ükskord aru saada.

Inimeste elu ilmselgelt kergemaks muutnud tehnika on samal ajal sünnitanud ka iseäranis rasked elukutsed, nagu näiteks tehaste ja laevade katlakütjate oma. Neile saab ja tuleb suuremat palka maksta kui teistele töölistele, samuti tuleb nende tööaegade korraldamisel senisest palju rohkem juhinduda inimlikest põhimõtetest. Kõrgemalt väärtustada tuleb ka iseäranis vastutusrikkaid elukutseid ehk tööd, mida teevad laevakaptenid, lennuki- ja vedurijuhid, keda tihtipeale ekspluateeritakse. Seda võimaldada ei ole keeruline, kui direktorite ja eelkõige juhatuseliikmete sageda liialt kõrgete palkade pealt veidi kokku hoida. See on nõutav ka sotsiaalsel põhjustel. Algatusvõimet ja juhtimisannet tuleb kindlasti väärtustada, kuid lõhe on siin siiski liiga suureks kärisenud. Tõeliselt kvaliteetsed tööd peab edendama ja vastavalt tasustama loomulikult nii juhi kui ka töölise puhul, igapäev peab olema võimalus omal jõul ülespoole ronida. Mida rohkem oskusi, seda parem tervikule, seda tõenäolisemalt pääseb rahva hing mehhani-

seerumise ohust. Peame meie ajastu automatiseerumise vastasesse võitlusse kutsuma jälle tugevaid isiksusi.

Veel üks häda, mille oleme tehnikaga kaasa saanud, on tänapäeval laialt levinud öötöö. See on loomuvastane ning seda saab ja tuleb miinimumini vähendada. Muidugi on vaja tööstustevõtete katlaid ja laevaahjusid edasi kütta ka öösiti. Kuid raudteedel saaks öist liiklust märkimisväärselt piirata, nagu seda on tehtud näiteks Šveitsis, kus teenindatakse öösiti vaid suuri läbisõitvaid rahvusvahelisi ronge. Veel lihtsam on teha öötööle lõpp meie igapäevaelus. Juba varastel hommikutundidel värsked saiakesi nõuda on komme, mis ei kõlba kuhugi. Need saiakesed ei ole mitte üksnes ebavajalikud, vaid kahjustavad liiatigi tervist, kui võrrelda neid lihtsa, jämedast jahust leivaga. See ei ole mingi teretulnud argimugavus, vaid luksus. Ka ajakirjanduse puhul piisab ühest üldisest korraldusest, et öötöö kaotada. Press töötab ületuuridel, kaks või tihti enamgi ajalehenumbrit päevas on absurd. Nii ei anta ajakirjanikele aega rahus süveneda, et teha oma tööd kvaliteetselt, ja kõike seda, mis trükist tuleb, ei jõua keegi lugedagi. Kõmujanu ja võistlusihia on vallutanud tegevusala, mida tuleb juhtida iseäranis läbimõeldult ja rahulikult, kui eesmärk on rahvale teenäitajaks jääda. Meie aja hirmus tempo on orjastanud elukutse, mis peaks hoopis aitama ise teda ohjes hoida. Öötöö vallast sai välja nopitud vaid mõni üksik näide. Ka siin tuleb leida tee alainimlikust tagasi inimliku juurde. Kõrvalmärkusena olgu öeldud, et ajakirjandust ei tohiks siduda ühegi muu tööstuse või äritegevuse kapitali külge. Ta peab olema sõltumatu. Vähemalt tuleks jälgida, et iga lehe päises oleksid niisugused huvirühmad selgelt välja toodud.

Tahtes tehnikat terve mõistuse teele suunata, ei tohi tähelepanuta jätta veel ühte vaatepunkti. Vaja on vältida, et ka meile tulusad ja kultuuriliselt sobilikud leiutised kasutuses ja kiiruses üksteist aina üle trumpaksid. Tuleb meeles pidada, et autod võtavad raudteelt ära kauba- ja reisijateveo ning et lennundus tähendab vähemalt ookeanilaevandusele tõsist kaotust postisaadetiste vedajana. See on paratamatu, see on tehnilise progressi olemuses, kuid seda tuleb samamoodi kultuurilisest ja majandusteaduslikust vaatepunktist reguleerida nagu iga sellise jõu väljendust, mis ei ole kultuur *per se*, vaid mida tuleb alles kultuuriks kujundada.

Ka siin on võimalik tasakaaluvalemis rahvusvaheliselt kokku leppida. Pole tarvis loobuda ühe hea asja nimel ülepeakaela teisest heast. Hoopis tarbetu, kallid ja tühi töö on esialgu konstrueerida kiireid masinaid ja rakettautosid, mis meie ruttamist veelgi rohkem tagant piitsutavad, ning võtta ette lende stratosfääri, et meie alles lapsekingades lennuliikluse haaret üha laiendada. Masinate ajastu ja mehhaniseeritud inimkond ei saa tõeks. Uue inimsuse kultuur jõuab neist ette või siis saabub hukatus.

Ka inimesed ise kasutavad käibelevõetud ja end õigustanud tehnilisi vahendeid sageli kultuuritul viisil. Mõelgem vaid aru- lagedale autojuhtimisele, mis ohustab nii inimesi kui ka loomi. Tehnika on edasi jõudnud, kuid kultuur on maha jäänud. Neid uusi vahendeid ei mõisteta veel korraliku inimese kombel kasutada. Siinkohal peab nagu igasuguse toorutsemise puhul jõuliselt ja armutult sekkuma. Kultuurriik ei tohi sääraseid autoroolis metslasi sallida. Üldse tuleks liiklus jälle mõistlikule kujule viia. Ei ole vaja, et igal aastal langeks liikluse ohvriks lugematute loomade kõrval tuhandeid inimesi. Sellele on võimalik panna piiri. Siingi on süüdi tempo, mis on minetanud kultuuri. Autotööstus toetab seda rumalust äärmiselt ühekiilguselt ja ülemääraselt. Korraldatakse suuri võidusõite, mille käigus juhtub palju õnnetusi ja mis on pigem kõmuhimu kui tehnika teenistuses. Pole tarvis ehitada autosid, mis sõidavad üle 100 kilomeetri tunnis, sest meil ei ole teid, mis lubaksid säärast tempot. Kõigist tööstuse seda laadi liialdustest ja kõigist neist publiku libastumistest on võimalik vabaneda. Selleks ei ole vaja muud kui leida üles tahe ja anda endale aru, et seda meeletust, mida tänapäeval progressiks nimetatakse, peab taltsutama ja ohjeldama inimsus.

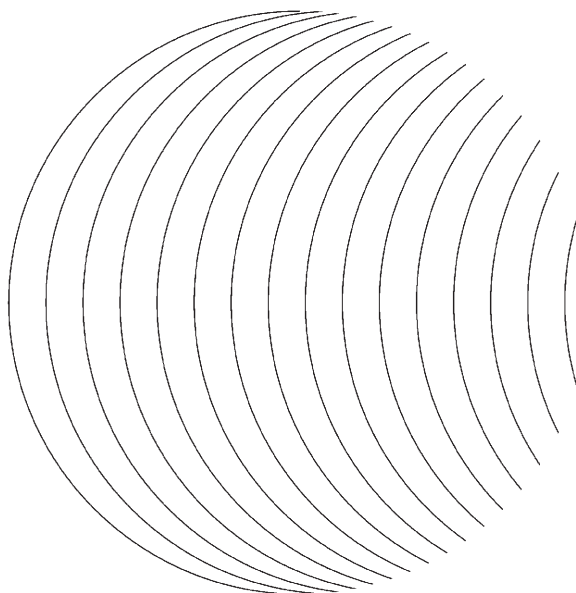
Täname Liina Sumbergi abi eest tõlke toimetamisel.

MANFRED KYBER (1880–1933) veetis lapsepõlve Riia lähedal Paltmale (sks Paltemale) mõisas. Ta käis Riia gümnaasiumis ning õppis Peterburi ja Leipzigi ülikoolis filosoofiat. Ülikooliõpingute katkestamise järel tutvus ta mitmete saksa kunstnike ja kirjanikega ning hakkas kirjutama lastejutte ja näidendeid. 1911. aastal tutvus ta Rudolf

Steineriga, kelle antroposoofiline mõtteviis teda mõjutas. 1915. aastast kuulus Kyber Berliini loomakaitseeltsi juhatusse. Pärast lühikest viibimist Riias (1918–1919), kus tegutses kabaretisti ja saksa rahvateatri juhina, elas ta Lõuna-Saksamaal ning pidas oma maailmavaate tutvustamiseks loenguid rahvaulikoolides. 1923. aastast alates elas ta Heilbronnini lähedal Löwensteinis, kus tänapäeval asub kirjaniku majamuuseum. Seal jätkas ta kirjanduslikku tegevust, eriti tuntud on tema loomajutud. 1930. aastal omistati Kyberile Genfis asuva rahvusvahelise humanitaarse loomasõprade büroo loomakaitseauhind. Oma mõtteviisi võttis ta kokku 1931. aastal valminud esseekogus *Neues Menschentum: Betrachtungen in zwölfter Stunde* (Uus inimsus: Vaatlusi kaheteistkümnendal tunnil). Selles hoiatab Kyber, et kaasaegset Lääne tsivilisatsiooni ootab peagi ees katastroof, kui inimkond ei suuda üle saada ühekülgsest, mida põhjustab tema arvates ühelt poolt see, et ei taheta tunnistada elu teisepoolset, eetilist mõõdet, ja teisalt sideme kaotamine loodusega, mis väljendub elusolendite, eriti loomade kohtlemises tarbeesemete ja ainult enda vajaduste rahuldamise vahendina.

1930. aastal valiti Kyber tema 50. sünnipäeva puhul Tartu Eesti loomakaitse ühingu auliikmeks “tähtsate teenete eest kirjanduslikul alal loomakaitsest”. Eesti keeles on temalt ilmunud kolm tõlkeraamatut: *Loomade keskel* (tlk ja eessõna Karl Laagus; Tartu: Noor-Eesti, 1924), *Väikese Veronika kolm küünalt: Lugu ühest lapshingest selles ja teises ilmas* (tlk Mari Lill; Tartu: Zeus, 2004) ja *Pooles mastis* (Loomingu Raamatukogu 31/32; tlk, kommenteerinud ja saatesõna Katrin Kaugver; Tallinn: Kultuurileht, 2007).

Kairit Kaur

EGON ERKMANN. Albus C (2018)

JASCHKA JA JANNE

(Katkend)

Siegfried von Vegesack

Tõlkinud Silva Lilleorg

III

Siin ei ole kavas omaaegset Tartu tudengielu ei mälestuste kirkastavas valguses ülistada ega range komblusvalvuri ja pahura moralisti silmadega vanaduse vaatepunktist tagantjärele hukka mõista. Püüan seda kummalist, võib isegi öelda pöörast maailma, kus me, *alma mater Dorpatensis*'e “muusapojad”, toona elasime, lugejale tõetruult kirjeldada. Lõpuni ta seda vaevalt kunagi mõistab. Isegi mulle, kes ma olen — oma häbiks pean seda tunnistama — selles muusadest ammugi hüljatud “muusalinnas” kümme täissemestrit logelnud, ei tundu see aeg nüüd tagasivaates üldse päriselt millegi läbielatuna, vaid mingi pöörase unenäona, mille uskumatud ja segased sündmused mulle veel vaevalt meenuvad.

Värvitekkel valitses linna ja selle uhked kandjad tundsid end looduse isandatena. Minagi kandsin toona puna-rohe-valget Li-

Siegfried von Vegesack. *Jaschka und Janne: Eine Liebesgeschichte aus dem alten Dorpat*. München—Wien: Albert Langen, Georg Müller, 1965, lk 19–34. © 1965 LangenMüller in der F. A. Herbig Verlagsbuchhandlung GmbH.

Siin ilmuv tõlge võitis Eesti Goethe-Seltsi 2017. aasta tõlkevõistlusel I auhinna.

vonial¹ teklit ja ei olnud selle üle mitte vähe uhke. Küll sai kihutatud kahehobusevoorimehega mööda Rüütli tänavat, et end oma äsja saadud värvides “imestavale rahvale” näidata; sai sõidetud lippude lehvides, hobustel puna-rohe-valged suletutid kaunistuseks küljes, linnast välja, et seal kuskil kõrtsis, Keeril, Vasulas, Haaslaval või Pühajärvel korporatsiooni aastapäeva tähistada; talvel sai tuisatud kuljuste kõlinal troikaga mööda Emajõe jääd Kvissentali, Lemmatsisse või Jänese kõrtsi — teiste sõnatega, tundsime end kui mitte looduse isandatena, siis vähemalt selle väikese linna piiramatute valitsejatena, mis sest et tavaliselt polnud taskus muud kui maksmata arved.

Aga see-eest anti meile, kui värvitekli pähe panime, igal pool krediiti: ülikonnad, frakid, karusnahast jakid valmistati teenistusvalmilt mõõdu järgi; kummarduste saatel pakuti meile parimaid veine, kangeimaid napse ja maitsvaimad sakuskasid; ka oma vaimutoitu — uudiskirjandust, mis raamatuturule ilmus — võisime Rüütli tänaval vanas auväärses Krügeri raamatupoes² mure-

¹Korp! Livonia, mis koondas peamiselt Liivimaa kubermangust pärit üliõpilasi, asutati 2. X (vkj 20. IX) 1822, nii täitub sellel organisatsioonil, mis pärast 1939. aastat Tartus enam ei tegutsenud (1997. aastal saatis ka Saksamaal tegevust jätkanud vilistlaste ühendus end laiali), peagi 200 aastat asutamisest. Livonial oli palju kuulsaid liikmeid, enamasti olid need saksa soost, kuid leidis ka üksikuid eestlasi, nagu Jakob Hurt; Livonia asutajaliikmete hulka kuulus teiste hulgas kirjanik Hermann Hesse vanaisa. Livoniaga seostub ka värvimütsi kandmise komme Tartus: loa värvimütsi avalikuks kandmiseks andis Tartu Ülikooli kuraator krahv Alexander Keyserling 1862. aasta augustis; esimene üliõpilane, kes seejärel Tartu raekoja platsil omale värvimütsi pähe pani, olnud Livonia esimees parun Leonhard (Leon) Heinrich Georg Meyendorff (1840–1883), kellega koos siis teised üliõpilased “suure rõõmu päeva “sündsalt” tubli “päätäiega” pühitsenud — joodud, “nii mõnigi hää lõnks”” (*Postimees*, nr 197, 5. IX 1902, lk 2). Livonia konvendihoone (valmis 1893) asub Veski tn 13. Siin ja edaspidi Vahur Aabramsi kommentaarid.

²Kuramaalt Kuldīgast pärit raamatukaupmees Johann (Jeannot) Gottlob Krüger (1863–1914) asutas Tartus oma raamatukaupluse 1892. aastal, see asus 1939. aasta lõpuni aadressil Rüütli tn 11 (pärast asutaja surma juhtis kauplust poeg). Krügeri raamatuäri oli tuntud peamiselt väliskirjanduse, eriti saksakeelse kirjanduse rikkaliku valiku poolest. Baltisakslaste ümberasumisega pood “likvideerus”. Vt *Postimees*,

tult välja otsida ja lihtsalt kaasa võtta; kõik “kirjutati üles”, sularahas ei makstud ilmaski! Isegi kahehobusevoorimehed, kelle teeneid tavatseti rohkelt kasutada, rahuldusid paberilipakaga, nn oldermanni sedeliga, millele tarvitses ainult oma nimi peale kritseldada. Mõni ime siis, et nautisime seda muinasjutulist aega täiel rinnal ega murdnud pead tuleviku üle, usaldades Livonia juhtlauseid “Jäägu vanaviisi!”.³ Kui senimaani oli kõik jäänud vanaviisi — miks ei peaks siis ka tulevikus jääma?

Meid oli toona Tartus umbes kolmsada saksa tudengit. Seda ei olnud arvukamate eestlaste, lätlaste ja venelaste kõrval palju. Kuid just tillukese vähemusena hoidsime seda rohkem kokku. Igamees astus teise eest välja ja kui ülekaalus vaenlased kedagi ähvardasid või lausa ründasid, siis kiirustasid appihüüde “Buršid välja!” peale kohale kõik, et kimpujäänule appi minna ja ta tugevate rusikatega hädast päästa.

Olime kõik omavahel sina peal, seisusevahesid polnud mingeid, ja see, kas tegu oli aadliku või pärjeliga, oli täiesti tähtsusetu. Väike sõna “von”, mille ümber mujal nii palju lärmi löödi, ei mänginud meie, tudengite seas vähimatki rolli ja seda ei öeldud üldse väljagi. See-eest oli peaaegu igapähele hüüdnimi, mis jäi talle enamasti külge kogu eluks. Nii olid minu ajal “Kurg”, “Lihavõttejänes”, “Lendav Sink”, “Punane Lõbu” ja mõlemad “Õunad”: kaks venda, kellest ühte, punapõskset, kutsuti “Ladvaõunaks”, samas kui teine, pruunima jumega pidi leppima “Teiseks Õunaks” või ka lihtsalt ja südamlikult “Pabulaks” kutsumisega. Siin, Tartus sõlmiti sõprussidemed kogu eluks: mõisnik, pastor, arst olid tihti sinasõbrad juba Tartu päevist peale, ühine värvilint liitis neid hoopis rohkem, kui seisustevahed suutsid lahutada.

Ilmselt ma ei liialda, kui väidan, et vaevalt oli kuskil mujal nii üksmeelset, võib-olla isegi nii ülemeelikut tudengielu kui vanas Tartus. Peale arvukate eraballide ja heategevusürituste olid kuulsad Musse ja Ressource'i ballid, harrastusteatri etendused, ja

nr 34, 11. II 1914, lk 3; nr 327, 1. XII 1927, lk 4; nr 352, 31. XII 1939, lk 4.

³ Vt ka Siegfried von Vegesack. *Balti tragöödia: Romaanitriloogia*. Tlk Tiit Relve. Tallinn: Eesti Päevaleht, Akadeemia, 2009, lk 363.

hikäigud ja marulised pulmapeod ümberkaudsetes mõisates — viimased keetsid vähemalt kolm päeva ja meid tudengeid kutsuti sinna alati tosinate viisi tantsupartneriteks. Või siis korraldati Emajõe jääl noorte daamide seltsis troikasõite või sõideti kahekeksi saanis läbi lumme mattunud metsade — isegi kuuvalgel!

Kuid kõik see leidis aset maailmas, mille tavad olid ammu gi teada ja kus kehtisid kõigutamatud traditsioonid. Ükskõik kui lõbusad või ülemeelikud ka oldi, alati püsiti seejuures sündsuse ja heade kommete äärmiselt rangete vormide raamides. Kõige pisemgi eksimine nende kirjutamata reeglite vastu tõi endaga kaasa ettenägematuid tagajärgi.

Mäletan ühte juhtumit, mis oli aset leidnud veel enne minu aega, kuid mis veel aastaid hiljem erutas meeli ja vallandas tõelisi nõrdimuse ja tülgastuse torme. Mis oli juhtunud? Üks noor livonus oli saanisõidul hilisel tunnil — küllap veidi napsusena või kuuvalgusest indu saanult, ent väideti ka, et noor daam olevat teda julgustanud — ühesõnaga: studioosus, kes ei valitsenud enam täielikult oma tundeid, oli keset tänavat saanis oma jumaldatud daami suudelnud, ja seejuures läksid arvamused lahku, kas kuklale või päris põsele. Keegi oli seda pealt näinud, teisele edasi rääkinud — ja juba järgmise päeva jooksul oli see häbematu tükk kogu linnas teada.

Ja mis oli tagajärg? Noore daami onul ja eestkostjal ei jäänud mõistagi üle muud kui vennatütre haavatud au taastada ja see oli loomulikult võimalik ainult duelli abil. Ja sellel duellil, mis peeti püstolitega ja kolme lasuvahetusega, langes hea onu, keda üks õnnetu kuul surmavalt tabas. Ja tudeng, kellest oli saatusliku suudluse pärast mõrtsukas saanud, pidi oma topeltkuriteo eest mõne kuu vanglas karistust kandma. Aga see-eest oli noore daami au taastatud...

Toona, sajandivahetusel, ei elatud vanas Tartus ju mitte lihtsalt ainult teises ajas, vaid ka teises maailmas. Ja siiski oleks vale tollase maailma üle naerda, mis sest, et see võib meile praegu veidi kummalise ja koomilisena tunduda. Kuid väike muie peab meile ometi lubatud olema!

Jumalukene — kui ma meie Musse ballidele tagasi mõtlen! Kui uhkelt me, livonused, hoides valgetes glasseekinnastes käes toredat, ainult balli jaoks valmistatud tulipunast värviteklit, valsihoos keerlesime või kuidas me kontsade klõbinal, sulgkergelt tip-piv daam käevangus, tulises masurkas üle parketi lendasime, järe-sult põlvile laskusime, sel ajal kui jumaldatud daam, kerge ja graatsiline, küll endiselt meie valgesse kinnastatud käe otsas, kuid ikkagi — nagu jumalik olevus, kõigest maisest kaugel, õrnal tipp-sammul meie ümber pöörles.

Tantsimine oli toona — ka siis, kui oldi teineteise embuses ja tunti häbelikus kimbatuses naissoo kehalist lähedust, vahel isegi hingeõhku või lahti tulnud kiharat värisevat põske riivamas — midagi täiesti platoonilist: sootute inimhingede eeterlik hõljumine.

Isegi saanisõitudel, ka siis, kui neid võeti ette kahekesi ja kuu-valgel, jõuti äärmisel juhul — ja sedagi ainult siis, kui oldi väga armunud ega osatud suure õnne pärast teineteisele midagi öelda, äärmisemal juhul ülevoolava ekstaasi silmapilgul — ja loomulikult ainult täiskuu ajal —, kõige äärmisemal juhul vargse, argliku käepigistuseni raske karusnahast saaniteki all, nii et isegi armunute silmad ei saanud sellest salajasest õrnusavaldusest teada. Ja muidugi mõista olid käed seejuures paksudes villastes käpikutes...

Kerglasematel kuramaalastel olevat riidekubuks muutunud paarikesed siiski aeg-ajalt — aga ainult siis, kui saan kummuli käis — ka argliku suudluseni jõudnud. Kuid meie, korralike livonuste puhul oli isegi see täiesti mõeldamatu!

Sellisest kirjeldamatult õndsast silmapilgust — saanisõidust kuuvalgel läbi lumme mattunud metsade ja salajasest käepigistusest — unistati toona veel kaua. Nii mõnigi võib-olla elu lõpuni...

Pärast seda kõrvalepõiget Tartu tudengiellu pöördume tagasi Jaschka juurde, kes ei osanud selliste kuuvalgel peetavate saanisõitudega suuremat peale hakata ja eelistas kahehobuserakendis koos joomakaaslastega kõrtse mööda sõita — või ka ülestõstetava katusega troskas üle Kivisilla Emajõe teisele kaldale suunduda.

IV

Jaschka ei käinud tantsupidudel üldse hea meelega. Tema kere jämeduse juures ei olnud tantsimine mingi lõbu. Pealegi tallas ta oma hiiglaslike jalgadega pidevalt daamide õrnadel tantsukingadel. Ja tantsimisest veel pingutavam oli tema jaoks lauadaamiga vestlemine.

Seepärast eelistas ta anduda kehalistele naudingutele, mis pingutavat vestlust ei nõudnud. Kui tal hilisel tunnil tuli siiski himu visata pilk sinna teise, kõrgema kultuuriga peenemasse maailma, kus sülfidisarnased olevused graatsiliselt ja süütult igatseva valsi taktis läikival parketil liikusid, tarvitses tal vaid kahehobusevoorimehega piduliku ballisaali heledalt valgustatud akende ette sõita, et väljast läbi kaitsva aknaklaasi, ise soojas kasukas, kopranahast krae üleval, majas toimuvat kummalist sagimist vaadata, asjasse mittepuutuva inimesena mõnutundega muheledes ja sapiseid märkusi pillates.

Tartus oli nimelt eriline, põlise traditsiooni poolt pühitsetud tava, et värve kandvatel tudengitel oli õigus tantsupidudel osaleda niihästi kutsutud külalistena kui ka kontvõõrastena. Ja oli enesestmõistetav, et ka kontvõõraid kostitati ananassibooli, punši, kaaviarisaiakeste, vahukooretortide ja jäätisebiskviitidega. Halli habemega majateenrid ja valgete põlled ning tanudega toatüdrukud kiirustasid teenistusvalmilt hõbedast kandikutega maja ette, kus kontvõõrad seisis, ja tõid neile sinna mugavamaks pealtvaatamiseks veel toolegi. Kui aknad teinekord kahe tantsu vahel avati, lendas sisse ja välja ka sundimatuid nalju, muutumata kohustavaks ega pingutavaks vestluseks. Kontvõõras sai osa samadest naudingutest ja lisaks oli tal veel suur eelis: ta võis igal ajal, kui soovis, vaikselt lahkuda. Tarvitses ainult viibata voorimehele, ja neid oli alati selliste tantsupidude ajal heledalt valgustatud akende ees mitu, ning tema kahehobuserakendis minema kihutada — sinna, kuhu hing ihaldas...

Ja sellega olen oma jutustuses jõudnud delikaatse kohani, mida ma tundlikule lugejale vastu tulles poleks parema meelega üldse puudutanud, kuid mis on kõikide järgnevate sündmuste mõistmiseks hädavajalik. Siingi tuleb tolleaegsest Tartu tudengielust

anda tõetruu, mitte roosaks värvitud pilt, nagu seda toona kujutlesid oma peakeses noored kenad plikakesed, kes olid õhinas kõigest, mis värve kandis — eriti aga livonuste puna-rohe-valgest tekstist, ja heegeldasid salaja oma väljavalitutele värvilinte.

Ah, oleksid nad aimanud, mis mõnikord nende värvilintidega tehti, et mitte alati ei kantud neid uhkelt üle rinna südame kohal, vaid peideti — kui vajadus nõudis — ka häbelikult sügavale püksitaskusse! Ka värvitekkel asendati sellistel puhkudel väikese kaabu või kõvakübaraga, kui sõideti ülestõstetud katusega kahehobusetroskas üle Kivisilla teisele poole Emajõe. . .

Kuid värvitekkel peas, ei tohtinud seal, Emajõe vastaskaldal, halva kuulsusega Ülejõel, kus olid hämarad lokaalid, vulgaarsed kõrtsid, kahtlased saunad ja veel hullemad asutused, oma nägu näidata. Kommaani kohaselt oli meil livonustel nagu igal värve kandval tudengil nende sealpool Emajõe asuvate, rohkem või vähem küsitava mainega asutuste külastamine meie värvide ehtes rangelt keelatud. Ainult Panovi sauna⁴ võis ka värvides sõita. Sest siin, Panovi juures käidi vana traditsiooni kohaselt enne igat men-

⁴Peeter Panovi (1831–1888) saun, mida pärast tema surma pidas edasi abikaasa, asus Tartus Ülejõel Meltsiveski tn 10, enne oli asunud sellel krundil Vassili Šilovski saun (nn Šilovski vihusaun). Panovi saun, mida tunti ka Meltsiveski sauna nime all, hävis Teises maailmasõjas, kuuludes tollal juba uutele omanikele. Võrust pärit Peeter Panov oli setu juurtega, tema naine *Luise* Charlotte Panov (neiuna Reinberg, 1839–1911) oli eestlane, sündinud Kähri riigimõisa aidamehe tütre-na. Peeter Panov oli ostanud sauna 1879. aastal, enne seda oli ta olnud Võrus pottseppmeister ja majaomanik. Peeter ja Luise Panovi pere oli suur (kuus poega ja viis tütar), kaks poega õppis Tartu veterinaariains-tituudis, ühest sai apteeker; noorim poeg, Peeter Panov juunior (1878–1939) omandas Tartu ülikoolis arstikutse ja oli oma erialal tuntud mees.

suuri⁵ pesemas.⁶ Nii oli aja jooksul välja kujunenud, sest siinpool Emajõe ei olnud ühtki avalikku sauna.⁷

Seesinane Panovi saun kuulus küll venelasele, kuid seda juhtis tubli eestlasest saunamees. Saunas olid ainult meessoost talitajad ja joogipoolist ei pakutud. Tegemist oli niisiis igati soliidse, tõsise asutusega, mis oli jäägitult puhtuse ja hügieeni teenistuses. Vene *banja* ja soome *sauna* eeskujul mooriti siin külastajat kõigi selle kõrgelt arenenud saunakultuuri peensuste kohaselt hõõguvkuumas aurupilves, küüriti kahhelvannis ja töödeldi lõpuks põhjalikult tugevate rusikatega ning kihelema panevate kasevihtadega.

Panovi sauna ainukene puudus — seal ei pakutud korraliku täissauna puhul möödapääsmatut alkoholi — oli kergesti kõrvaldatav sel kombel, et konvendikorterist võeti kahehobusevoorimehega kaasa mõni pudel punaveini, arrakit või rummi: kuumas vannis istudes tarvitses ainult kraan lahti keerata, et pruulida vastavalt oma maitsele kanget punši või mahedat hõõgveini ja seda nii-öelda otse vaadist nautida. Ja et enamikus saunaruumides oli

⁵S.o rapiiridega kahevõitlus (tavaliselt üliõpilaskorporatsioonides).

⁶Livonia korporantide komme just Panovi juures pesemas käia võis olla ruumiliselt seotud Tartu tudengite hulgas levinud vanema kombega käia pesemas Gustav Adolph Lockenbergi (u 1777–1862) saunas, mis asus samas läheduses Väike-Meltsiveski (praeguse Sauna) tn ja Kaldas tn (praeguse Emajõe kaldapealse) nurgal. Eestlane Lockenberg, keda kutsuti nimega Lökkus (Lockus, Loccus) ning keda on kirjeldatud kavala ja üsna karuse mehena, oli pidanud seal sauna alates 1810. aastast kuni surmani. Legendaarse Lökkuse matustel oli üliõpilasi palju, korporandid kandsid ta surnukeha kalmistule auavalduste saatel. Vt ka Reet Bender, “Tartu baltisaksa tudengimälestustes: Koht ja inimesed”. — *Keel ja Kirjandus* 2014, nr 3, lk 216.

⁷Et Emajõe paremkaldal ei asunud ühtegi avalikku sauna, ei vasta tõele. Kirjaniku mälus võis olla Supilinna piirkond Ülejõeга ühte sulanud. 19. sajandi lõpul oli Tartus 11 avalikku sauna (vt *Livländisches Verkehrs- und Adressbuch für 1898/99*), kuus neist asus Ülejõel, viis kesklinna pool jõge. Ülejõe saunad: Pikal tänaval neli sauna (nr 6 Albert, nr 12 Thal, nr 60 Kort, nr 85 Grünberg), Liiva tänaval saun (nr 5 Lill), Meltsiveski tänaval saun (nr 10 Panov); kesklinnapoolse Tartu saunad: Auriku tänaval saun (nr 1 J. Palm), Lao tänaval saun (nr 51 M. Pickson), Puu tänaval saun (nr 2 Merja [Märja]), Herne tänaval saun (nr 40 Pensa) ja Emajõe tänaval saun (nr 1 Tiedemann).

neli sügavale põrandasse ehitatud kahhelvanni, võis sellist jooma-
pidu — kuumas vannis istudes — nautida ka seltskonnas. Sest
mensusurielel õhtul oli kombeks sellega, kes pidi hommikul “la-
hingusse minema”, koos saunas käia ja kanda hoolt, et ta liiga
hilja magama ei heidaks ning jaksaks järgmisel hommikul hästi
väljapuhanuna mõõka keerutada.

Enne sauna aga lauldi — samuti vana kombe kohaselt —
“Kolme sinilille”:

*Kolm sinilille õitsevad
minu hauakiinka peal.
Kui ma peaksin täna langema,
olen homme surnud mees.
Siis mind sõbrad hauda kannavad
just koidu eel.*⁸

Ka Jaschkal oli Panovi saunas kombeks oma võimsa häälega
“Kolme sinilille” kaasa laulda, mis siin võlvitud lae all pääses
eriti tugevalt mõjule. Nii oli Panovi saunas käikudel, ükskõik kui
vabalt ja muretult end ka üleval peeti, ikkagi tõsine taust, mil-
le Jaschka võttis ükskord kokku järgmiste sõnadega: “Sead enne
tapetakse, siis pestakse ja nülitakse — meiega on vastupidi!”

Ei saa aga salata, et peale Panovi soliidse sauna oli veel üks
teinegi saun, nimelt Tiidemanni oma.⁹ See kuulus küll sakslase-

⁸Originaal: “Drei Lilien, drei Lilien — / die pflanzt mir auf mein
Grab ... / Und sterbe ich noch heute, / dann bin ich morgen tot — /
begraben mich die Leute / ums frühe Morgenrot ...” Eestikeelse tõlke
sellest saksa rahvalaulust, tuntud pealkirja “Enne veel kui kustub eha”
all, on teinud Võrumaa mees Peeter Abel (1848–1920).

⁹Tiidemanni saun asus Emajõe tn 1 (sealne kivihoone ehitati 1883,
saun asus seal aga juba varem). Sauna oli rajanud Kambja kihelkonnast
Vana-Kuustest pärit eestlane Peeter Tiidemann (ka Tiedemann, Tide-
mann, Tidus, 1839–1887), kelle varase surma järel pidasid sauna edasi
mitu rentnikku, kuid pesemisasutus oli veel 20. sajandi algul Tiideman-
ni sauna nime all tuntud ning tegutses saunana veel sajandi lõpulgi.

le,¹⁰ kuid oli igas mõttes veidi halva kuulsusega. Väljast ei paistnud see madal pikk puumaja silma, ruumid olid aga sisustatud diivanitega, mida kattis vahariie, peeglite, paberlilled ja igasuguste nipsasjadega. Tiidemanni juures võis saada kõike, mida süda ihkas: napse, magusaid likööre, saiakesi ja kõiksugu suupisteid — ja siin olid talitajateks naised.

Need talitajad — igati auväärased, mitte enam esimeses nooruses ja täidlaste kehavormidega matroonid — seadsid sauna valmis ja võtsid tellimusi vastu: mida sooviti ja kes pidi soovitu serveerima. Ja selles osas oli valik suur. Need nn ettekandjad tüdrukud olid noored. Nad olid enamasti poemüüjad, õmblejad, pesutüdrukud ja teised, kes leidsid sel viisil kõrvalteenistust ka öösiti.¹¹

Peale nende saunade olid Emajõe teisel kaldal ka harilikud punaste laternatega majad ja kurikuulus Kudrjajtsevi restoran koos naiskapelli ja varieteelaadsete etendustega.¹² Kuid Jaschka,

¹⁰Nii nagu Panovi puhul eksib jutustaja siingi ajaloolise saunapidaja rahvuses.

¹¹Tiidemanni sauna kahtlasest kuulsusest annab tunnistust 1899. aasta sügisel *Postimehes* ilmunud kohtuteade selle kohta, et “[s]ugulist kõlvatust sauna numbrites sallinud” saunarentnikule mõisteti 25 rubla trahvi või seitsmepäevane vangistus. *Postimehe* toimetuse avaldas lootust, et inimesed “selles saunas käimise katki jätavad” (nr 26, 17. IX 1899, lk 3).

¹²Tõenäoliselt on siin mõeldud Tartu suurärimehele Filipp Kudrjajtseville kuulunud restorani (trahterit) Kusmitš (Filipi isa oli Kusma Kudrjajtsev), mis asus Ülejõel Jaama tn 2 aastatel 1909–1911, samas tegutses vähemalt 1910. aastal ka suveaed. Vt avamise kirjeldust *Postimehes*: “Pühap. 16. mail [1910] oli restoran “Kusmitš’i” aia avamine. Mängis tuletõrjude muusikakoor, aga pärast õhtul hakkas väike-se kinnise estrade pääl naesterahvaste Wiener orkester müristama. Kõik hästi, hästi hakatud, kuid millega see lõpeb. Mul tuleb meelde restoran “Kusmitš’i” enese avamine, mida ennemalt lihtsa nimega “trahter” nimetati. [---] Sõitsivad kaks ilma hääleta naislauljat, Jennikene ja Vee-rakene, segaste, puuderdatud nägudega ja kõikide “niisuguste” naesterahvaste tundemärkidega. [---] Ja alati oli säääl nii palju lärmi, et esimesel silmapilgul pää ringi käima hakkas. [---] Aga naislauljad laulsivad selle aja sees kõiksuguseid laulusid, romansisid, nagu “Vanka-Vstanka” jne. [---] See oli restoran, kinnine restoran, kuhu korralik naesterahvas, ega perekonna-inimene, ega üldse selle joogimaja viisisid

keda tõmbas algupärane, jämedakoeline ja rahvalikum laad, eelistas nn Taara tantsupidusid, mida korraldas eestlaste võimlemiselts, kuhu kuulus käsitöölisi, tuletõrjujaid, võimlejaid ja jalgpallureid ning kus pidutseti vägevasti.¹³ Neil Taara tantsupidudel tantsiti veel vanu eesti rahvatantse, eriti kuulsat kaerajaani, kus vastamisi seisavad kaks paari, kes vahetavad tantsu jooksul oma naispartnereid, selle juures trambitakse kõvasti jalgadega ja lüüakse käsi kokku.

Vaat kaerajaan oli just Jaschka maitse järgi tants ja tema jämeda kere jaoks justkui loodud: ei mingit liuglemist ega hõljumist kõrgemates sfäärides, vaid mehine ja muretu trampimine kõmiseval tantsupõrandal! Ja kurnava vestluse asemel — jämedad naljad, pöörased karjatused, kiljumine ja naer. Siin võeti teisest kõ-

ja kombeid tundja inimene ei lähe.” (N[ikolai] Soborjanin, “Mõtted”. — *Postimees*, nr 114, 24. V 1910, lk 2.) Kudrjajtseville kuulus Tartus veel hotell Bellevue Kivisilla otsa juures ning võõrastemaja Jakor Ülejõel Holmi ja Kalaturu tänava nurgal (Holmi tn 17).

¹³Taara oli Tartu eestlaste esimene spordiselts. See asutati 1897. aastal ja kandis nime Jurjevi Jalgrattasõitjate Selts Taara, 1910–1920 oli nimeks Tartu Eesti Selts Taara. 1899. aastal ostis Taara selts Ülejõe Kivi tänava otsa oma maja (Jaama tn 28), mille suurde aeda rajati jalgrataste sõidutee (“Taara velodroom”) ja spordiplats. Sport oli seltsis 1918. aastani siiski ainult kõrvaltegevuseks. Anti kontserte ja teatrietendusi, peeti kõne- ja kirjandusõhtuid ning rahvaliku eeskavaga aiapidusid. Näiteks oli 1905. aasta augustis Taara seltsis ühe nädalavahetuse programm selline: laupäeva õhtul “aiapidu, ilutuled, tulevärk, tants”, pühapäeva õhtul “jõuustiku harjutused, maadlemine, võidusõitmine, võidujooks, tõstmine, muusika”, seejärel esitati seltsi saalis Minna Canthi näidend *Ronila talus* (*Postimees*, nr 168, 4. VIII 1905, lk 3). Tartu tollaste seltsipidude keskmes oli tants: “Tants on seni meie vähemate seltside piduõhtute pää-tõmbejõuiks olnud. Meil ei ole ka praegusel ajal põhjusi arvata ega loota, et see varsti ehk kuidagi teisiti võiks kujuneda.” (Tartu seltside piduõhtud. — *Postimees*, nr 211, 11. IX 1912, lk 1.) Ajal, mil Siegfried von Vegesack Tartus õppis, oli Taara madalseisust väljas (mööna oli põhjustanud 1905. aasta revolutsioon ja Vanemuise teatrimaja valmimine aasta hiljem, Taarast oli üle läinud hulk liikmeid), 1911. aastal korraldati näiteks koguni 38 menukat piduõhtut. Vt Taara kohta lähemalt: Anu Sillastu, “Tartu esimene eestlaste spordiselts Taara”. — *Sport ja Muuseum* 1. Tartu: Eesti Spordimuuseum, 2012, lk 3–17. Taara seltsimaja lammutati pärast Teist maailmasõda, tänapäeval on vana Taara aed osaliselt hoonestatud.

vasti kinni, ei hoitud üksteist arglikult ega ettevaatlikult glasseekinnaste, vaid paljaste jõuliste kämmaldega, ja kui metsiku trampimise käigus vahetevahel tantsupartneri jalgadele astutigi, siis ei tähendanud see midagi.

Ja siin, Taara tantsupeol, kui Jaschka pidi aina kiiremas tempos keerlevas kaerajaanis metsiku käteplaksutamise ja jalgade-trampimise saatel oma tantsupartneri vahetama vastas oleva mehe omaga, suruti talle käte vahele see tüdruk, kellest ta kunagi enam lahti ei pidanud laskma.

Tüdruku nimi oli Janne, ta oli toona vaevalt seitsmeteistkümneaastane, ei olnud eriti ilus, kuid ebatavaliselt veetlev ja sarmikas, mis ei ole noorte eestlannade seas haruldane. Janne oli orb, ilma sugulasteta ja töötas ühe kübarategija juures õmblejana.

Kahjuks ei olnud mul võimalust tol mälestusväärsel Taara tantsupeol, kus Jaschka Jannega tuttavaks sai, ise viibida. Panovi juurest, kus olime saunas käinud, oli Jaschka mind kohe koju viinud, sest nüüd oli minu kord olla see “siga”, kelle verd järgmisel hommikul mensuuri tapapingil pidi valama hakatama. Olime Taara seltsimaja heledasti valgustatud akendest mööda sõitnud, sealt kaikusid lustliku kaerajaani meelitavad helid, ent Jaschka nõudis, et varakult magama läheksin, et järgmisel hommikul värske jõuga võidelda. Sest mu seekordne vastane oli üks parimate ja kardetumate paukijate¹⁴ seast, hiiglasekasvu mees, kes tundis, et ta au on ühe märkuse, süütu värsi tõttu, mille ma temast teinud olin, haavatud, ja kellele ma pidin selle pärast satisfaktsiooni andma.

Nii viis Jaschka mind Panovi juurest värselt puhtaks pestuna kahehobuserakendis koju, sõitis siis ise tagasi teisele poole Ema-jõe Taara tantsupeole, kust ta tuli koju alles järgmisel hommikul hilja, kui mina juba mahalööduna kliinikus lamasin: viimasel käigul oli vastase reeglitevastane torge, mille mu sekundant oli pareerinud, õnnetu juhuse läbi mulle külje pealt nahkkiivri alt vasakusse silma tunginud. Mensuuridel ei kiskunud me kunagi üksteisel nagu katki, lõime rinda ja käsivarde, pea oli nahkkiivriga kaitstud. Aga mu silma ei suutnud see siiski kaitsta.

¹⁴S.t üliõpilaste keelepruugis vehkleja, ka paukant.

Pidin nüüd mõned nädalad pimeduses lamama ja mul oli aega lähedasti käes, et mõelda järele mensuuride mõtte või mõttetuse, inimese au üle üldiselt ja iseäranis livonuse au üle.

Nii sain ma Jannega tuttavaks alles hiljem, sügisel.

V

Kunstipäraselt kinni õmmeldud piraka silmaarmiga ja lopsaka puhmashabemega, mis maaliliselt raamis lõuga ja põski, pöördusin haigetoa pimedusest helgesse Tartu tudengiellu tagasi. Kogu ebaõnne juures oli mul mensuuril siiski kõvasti vedanud, et silm alles jäi: oleks rapiiriots kas või millimeetri võrra sügavamale silma tunginud, poleks saadud seda enam päästa.¹⁵

Kuid nägemisvõime oli silm peaaegu täielikult kaotanud. Ja et ka tervele silmale rahu anda, oli mul kogu aastaks igasugune lugemine ja kirjutamine rangelt keelatud: mittemidagitegemine ja laisklemine oli niisiis lausa arsti korraldus! Nii sain ma mensuurile järgnenud aastal rahuliku südametunnistusega täielikult tudengielule pühenduda, mida ma pärast pikki ja igavaid kliinikus veedetud nädalaid ka isukalt tegin.

Olin toona koos mõne mulle eriti lähedase korporatsiooni-kaaslasega korteris üleval Jakobi mäel, keset laia metsistunud aeda, mida eraldas muust maailmast kõrge laudtara. Meie eluase, kahekordne puumajalobudik, mis ähvardas iga hetk kokku kukkuda ja kus elasime ainult meie, tudengid, kandis iidsetest aega-

¹⁵Rapiiritorkest haavatasamine on autobiograafiline detail. Vegesack kujutab seda sündmust ka romaani *Balti tragöödia* teises raamatus "Väeta isandad": "Aga eelviimases käigus juhtub õnnetus: vihiseb järellöök, Aureli sekundant pareerib, aga vastase tera libiseb mööda sekundandi rapiiri küljelt Aureli kiivri esisirmi alla ja üle tema ninajuure vasakusse silma. Mensuur katkestatakse, Aurel toimetatakse välja. Ei, ta pole kangelane. Kui löök tema silma tabas, laskis ta relva käest lahti. Meeletu valu, aga ta surub hambad kokku ega kõverda nägu. [...] "Teil oli õnne," lausub arst järgmisel hommikul. "Millimeeter sügavamale ja silm oleks välja jooksnud!" (Balti tragöödia, lk 369.)

dest peale uhket nime “Venusburg”¹⁶ ja eestlannast passija, kes meie eest hoolitses, puruvana küürus naine, oli muidugi Veenus.¹⁷ Jaschka elas üsna meie lähedal Jakobi mäe jalamil ja et meil kummalgi ei olnud muud teha kui võimalikult mõnusalt viisil aega surnuks lüüa, olin ma tihti tema pool ja temagi tegi meie juures peatuse, kui ta teel konvendikorterisse kahehobuseveorimehega Jakobi mäest üles kihutas.

Loomulikult oli Jaschka mulle siis, kui ma veel kliinikus lamasin, vaimustunult Taara tantsupeost ja Jannest rääkinud. Kuid ma ei olnud Jannet veel näinud. Olime jälle öö läbi prassinud, kui Jaschka äkki — nagu see tal kombeks oli — hullumeelsele mõttele tuli päise päeva ajal — ja liiatigi pühapäeva hommikul

¹⁶Maju, kus elas suurel hulgal üliõpilasi, nimetati Tartus sakslaste eeskujul “burg’ideks” (*Burg* sks ‘kindlus, kants’). Näiteks nimetasid maja aadressil Kivi tn 58 kuus eesti soost üliõpilast, kes seal 19. ja 20. sajandi vahetusel elasid, tollase teoloogiastuudendi Johan Kõpu mälestamist mööda Kivikantsiks (Johan Kõpp. *Mälestuste radadel. 2: Tartus 1896–1906*. Tallinn: Eesti Raamat, 1991, lk 65). Kõpust veidi noorem Karl Ast-Rumor, kes tuli 1905. aastal Tartusse Treffneri gümnaasiumi, on kasutanud ilmselt sama mõiste tõlkimisel aga “kodu”-sõna: “Korporandid, jõukam kiht üliõpilaskonnas, omasid mitmeid “kodusid”, kus elati mugavalt, peeti kinnisi pidusid, lõbutseti, tantsiti.” (*Aegade sadestus: Olusid, iseloomustusi, hinnanguid*. 2. tr. Tallinn: Eesti Raamat, 2004, lk 244.)

¹⁷Karl Ast-Rumor passijatest: “Üliõpilaste tänuväärilisteks majaabi- listeks olid passijanaised; venelased hüüdsid neid sakslaste eeskujul “aufvärterinideks”. Sääraseid usinaid, kõikeoskavaid ja usaldusväärseid inimesi ei loo maailm enam. Nad koristasid toa, tegid “voodi üles”, pesid igal nädalal põrandad, kütsid ahju kuumaks, ladudes tagavararahuld ahjusuu ette, viisid musta pesu kaasa ning tõid puhtana tagasi. Selle hoole eest maksti neile ainult üks rubla kuus, lisaks eritasu kokkuleppe kohaselt kõrvaliste teenete eest, nagu triikimine, targeldamine ja nõelumine. “Aufvärterin” alustas oma ringkäiku pärast hommikust pere- asjandust. Mõnel neist oli kuus ja seitse üliõpilast passida. Kõigea sa saärane naine õhtupoolikuks hakkama; jooksis vahepeal lapsigi toitma. Ei näidanud morni nagu ega halisenud. Hurjutas, kui leidis kingi, sukki ja pesu põrandale loobituina: Oleks teil proua, saaksite malka! Järjest lahke sõna ning soostumine. Oskas umbkeelsete venelastegagi žestide ja üksikute sõnade varal vajalikud jutud ära ajada. Ning milline venela- ne polnud umbkeelne!” (*Aegade sadestus*, lk 251.)

kirikusse mineku ajal — üle Emajõe sõita ja oma sõbrannat külastada.

Ühtegi mu vastuväidet, et peaksime selle külaskäigu jaoks parem õhtu ära ootama, kui pimedaks läheb, ei võtnud Jaschka tõsiselt: “Miks mitte kohe? Just täna, pühapäeval, on Jannel vaba päev, sõidame temaga linnast välja, sööme kuskil lõunat, ja sa saad temaga lõpuks ometi tuttavaks! Maru vahva tüdruk, kellega ma abielluksin kohe, kui asjad käiksid ainult minu tahtmise järgi!”

“Aga sõita üle Emajõe praegu, pühapäeval, kui kõik kirikusse lähevad?”

“Me teeme seda väga lihtsalt: paneme ette kutsaripukki minu suure sumadani, vana reisikohvri, siis mõtlevad kõik, et sõidame Toisesse,¹⁸ ja on liigutatud mõttest, et armas poeg läheb pühapäeval oma palavalt armastatud kasuema ja kallist onu külastama, sest nädala sees peab ta muudkui tudeerima.”

Ja nii kolistasime vana Koolipapa¹⁹ kahehobusetõllas, suur tühi kohver kutsaripukis, Jakobi mäest alla, pöörasime Laiale, siis Rüütli tänavale, tuiskasime üle Raekoja platsi, üle Kivisilla ja Emajõe. Kõikjal kohtasime tuttavaid nägusid — vanu daame, kes pühapäevariietes jumalateenistusele ruttasid ja keda me tekleid kergitades muidugi viisakalt tervitasime. Tänu suurele tühjale kohvrile kutsaripukis nägi meie tsveišpenner²⁰ väga soliidne

¹⁸Originaalis Tois. Tegu on väljamõeldud kohanimega, tegelikult sellenimelist mõisa pole kogu Liivimaaalgi, kust Jaschka pidi pärinema. Jutustuse alguses on autor öelnud, et mõis asunud Tartu lähedal. Põhja-Eestis on küll kaks sellenimelist mõisa, eesti k Tohisoo (Hageri khk) ja Pruuna (Ambla khk), aga mõistagi on need Tartust kaugel.

¹⁹Koolipapaks (sks *Koolipappa*) kutsuti Tartus ühte kohalikku, laialt tuntud voorimeest. Suure perekonna pea Johann Sorgsepp (ka Sorgsep, Sorksep, 14. X 1849 (vkj) – 9. I 1920), kes pärines Tartu lähistelt Tõrvandist ja puhkab Tartus Raadi (Maarja) kalmistul, elas Ülejõel, kus talle kuulus päris linnaservas Anne tänaval (nr 19 ja 21) kahekordne puumaja. Tal olnud “kuni 15 hobust ja mitmesuguseid sõidukeid, alates ühehobusetroskast ja lõpetades tõldadega või nn. landoodega” (“Tagasi voorimehe juurde!”. — *Postimees*, nr 265, 2. X 1939, lk 6).

²⁰Karl Ast-Rumor tsveišpenneritest ehk kahehobuserakenditest: “Et korporandid vahel väga lõbusad oskasid olla, seda nägi linn sageli. Kui

välja. Siiski tundsin kõhedust, kui sedasi päise päeva ajal, värvi-tekliid peas, üle Emajõe traavisime: oleksid need vanad daamid, keda me nii viisakalt tervitasime, aimanud, et see suur kohver, mida me sõidutasime, oli ainult tühi butafooria, oleksid nad taibanud, kuhu me sellel pühapäevahommikul sõitsime!

Vana Koolipapa loomulikult teadis, kuhu sõit läks. Ta keeras kõrvaltänavasse ja peatus varsti ühe kahekorruselise puumaja ees. Jaschka astus välja ja tõmbas rauast kellakäepidet. Seest kostis kähedat plärinat, uks avanes ja me astusime sisse.

Ei olnud mul Janne suhtes just liiga kõrgeid ootusi ja seda sügavama mulje jätsid mulle tema veetlev väike kuju ning siiras loomus. Mingi iludus ta küll polnud, aga igas tema liigutuses ja žestis oli ebatavalist sarmi.

Ei, see ei olnud siin mõni Tiidemanni tüdruk, kes endale armastusega kõrvalteenistust leidis, vaid läbi ja lõhki korralik noor naine, kes ei tahtnud rahast midagi teada.

Nagu Jaschka mulle hiljem rääkis, oli Janne tema ettepaneku teatud igakuise rahasummaga tüdrukule kindel elatis tagada ilma pikema jututa tagasi lükanud. Janne öelnud, et tahab ise töötada, ametis edasi jõuda. Ta tahtis ükskord iseseisva õmblejanana omil jalgel seista ega ka Jaschkast mingilgi viisil sõltuda. Ta võttis Jaschkalt aeg-ajalt ainult väikesi kingitusi vastu — lil-li, puuvilju, kompvekke — ja neidki ainult tõrksalt ja tingimusel,

noortes tuisupeades eriline kihk oli turgatanud, nähti neid voorimeeste kahehobuvankreil — Zweispännereil, nagu siis öeldi — linnas ringi kihutavat, tasku- ja kaelarätikuid lehvitavat ning juubeldades õllepudeleid tõstvat. Tavaliselt nad laskusid all-linna kas Riia või Vallikraavi tänavat mööda, tiirlesid Suurel turul ja pöördusid Rüütli ning Laia tänav kaudu ülikoolihoone ette, kus üritati Gaudeamust laulda. Tagasi kihutati Puusillani, sealt pargi ja söögitoru vahelt Kivisillale, mille ületamisel vastusõitjatega tihti kokkupõrkeid juhtus. Henningi platsil tehti pikem seisak; hangiti uusi pudeleid, naljatati, lööbiti, proositati.” (*Aegade sadestus*, lk 243.) 19. sajandi lõpul oli Tartus umbes 350 ühehobuse- ja 50 kahehobusevoorimeest (*Livländisches Verkehrs- und Adressbuch für 1898/99*). Viimane kahehobusevoorimees lõpetas Tartus tegevuse 1937. aastal — Karl Silm (1885–1957), hüüdnimega Paulus. Vt “Viimane kahehobuse-voorimees lõpetas tegevuse”. — *Postimees*, nr 83, 25. III 1937, lk 7.

et ka tema võib Jaschkat vahel kostitada. Seda ta nüüd tegigi. Ta pakkus kanget kohvi eesti rosinasaiaga ja kuulsaid Böningi piparkooke.²¹

Siis sõitsime ülestõstetud katusega, Janne meie vahel tagaistmel ja tühi kohver nagu ennegi meie ees kutsaripukis, mööda maanteed Palamuse poole välja, einestasime Vasula kõrtsis ja pöördusime Vara kabeli kaudu Tartusse tagasi alles pimeduses.

Jäime Janne poole veel ainult lühikeseks ajaks, sest oli juba hilja ja ta pidi hommikul vara kübarategija juurde tööle minema. Kui teele asusime, pani Janne Jaschka värvitekli oma heledatele kiharatele, astus peegli ette ja vappus naerust. Ta arvas, et need kirjud mütsid passiksid ju tegelikult noortele tüdrukutele või väikestele lastele — ja mitte tõsistele meestele, kes tudeerivad!

Jaschka oli temaga ühel nõul ja ohkas: “Ilma nende kirjude värvideta saaksin sind igal ajal — ka päise päeva ajal külastada! Aga selle tudengimütsiga ei ole see kahjuks võimalik!” “Ja miks see võimatu on? Miks sa lasksid katuse üles tõsta, kui me välja sõitsime? Kas sa häbened mind?!”

Janne tõusis kikivarvule, ajas peakese püsti ja vaatas talle küsivalt otsa: “Kas sa tõesti armastad mind?”

Jaschka tõmbas ta enda ligi, nii et Janne varbad tulid põranda küljest lahti ja ta rippus vabalt õhus: “Rohkem kui kõike muud — rohkem kui seda kirjut mütsi!”

Jaschka sosistas Jannele midagi kõrva, pani ta maha ja me läksime.

²¹Böningi pagariäri asus Tartus Uueturu tn 19. Eduka pereettevõtte rajas 1842. aastal Alexander Heinrich *Robert* Böning (ka Boening, 1816–1875), kelle esivanemad olvad 1760. aastal Saksamaalt Tartusse sisse rännanud. Äri laiendas poeg Robert Wilhelm *Elmar* Böning (1843–1905), kelle surma järel võttis äri üle pojapoeg *Gerhard* Alexander Elmar Böning. Too oli ametit õppinud ka Tallinna kondiitri ja martsipanitöösturi Georg Stude juures. Böningi pagariäri oli väga kuulus oma mesikookide poolest, mida eriti tsaarivalituse ajal eksporditi ka välismaale. Vt “Pagariäri E. G. Boening”. — *Postimees*, nr 87, 29. III 1927, lk 4; “Boeningud 90 aastat saiatöösturitena”. — *Samas*, nr 102, 3. V 1932, lk 5.

Vana Koolipapa peatus oma kahehobuvankriga värava ees, istusime peale. Jaschka vaikis sõidu ajal. Kui me aga üle Kivisilla sõitsime, lausus ta mõtlikult: “Eks ole imelik: varem üle silla sõites peitsin ma värvitekli uhkuse pärast, sest see oli mulle püha ja ma ei tahtnud seda teotada. Nüüd, Janne juures, peidaksin ma selle ka parema meelega ära, aga mitte uhkuse pärast. See kirju mütsike tundub mullegi veidi veidrana! Viimati oli Jannel õigus, kui ta selle üle nii südamest naeris?!”

Ei, olin ihu ja hingega livonus, ja minu jaoks ei olnud miski olulisem kui Livonia värvitekkel. Kuid Janne siira, austuseta naeru kaja ei tahtnud minus kaua vaibuda. Esimest korda tõusis minu südames salajane kahtlus: kas meie värvitekkel on tõesti nii püha, nagu me seda kujutleme? Kas see maailm, kus me nii muretult elasime, oli tõesti nii imeline, nagu meile toona näis?

Täname Vahur Aabramsit abi eest tõlke toimetamisel.

SIEGFRIED VON VEGESACK (1888–1974) oli üks tuntumaid baltisaksa kirjanikke. Ta pärines Liivimaalt (Põhja-Lätimaalt) Lobergi mõisast (lt Loberg, sks Blumberghof), omandas Rias gümnaasiumihariduse ja õppis aastatel 1907–1912 Tartu ülikoolis ajalugu. Kaitsnud kandidaadikraadi, jätkas Vegesack õpinguid juba Saksamaal, kuhu rajas endale hiljem ka kodu (Regeni linna lähedale Weissensteini linnusesse Alam-Baierimaal). Vegesack kirjutas paljudes žanrites (luulet, näidendeid, vesteid, lühijutte, reisikirju), tema peateoseks on peetud romaanitriloogiat *Balti tragöödia* (1933–1935, eesti keeles Tiiu Relve tõlkes 2009, Tallinn: Eesti Päevaleht, Akadeemia). See on kujunemis- ja põlvkonnaromaan, mis käsitleb baltisaksa identiteeti.

1965. aastal avaldatud jutustus *Jaschka ja Janne*, mis kuulub Vegesacki hilisloomingusse, on lugu majoraatmõisa pärija, Livonia korporandi Jaschka ja eesti õmblejaneiu Janne suhtest. Vegesack vaatab tagasi Tartu üliõpilaselule enne Esimest maailmasõda, vaagides ühtlasi baltisakslaste ja eestlaste vahekorda kuni Nõukogude okupatsioonini.

Ehkki jutustuses on lausa autobiograafilisigi sugemeid, ei ole muidugi tegemist ajaloodokumendiga. Ebatäpsusi ja lihtsustusi leidub tekstis küllaga. Et Taara tantsupidudel tantsiti kaerajaani, on mõeldav. Et Vegesack nimetab seda tantsu karjajaaguks (“Cariajak”, eestikeelses tõlkes on see vaikumisi kohendatud), on ühele Lätimaa sakslasele an-

destatav. Säärane “eesti märkide” segimine on omamoodi amüsantrne-gi (karjajaak oli ka baltisaksa pruugis viina sünonüümiks). Vegesacki kirjanduslikus Tartus valitseb range kaksikjaotus. Baltikumi ühiskond, kus seisustevahelised piirid olid üsna kaua ja visalt ka piirid keelte (ja rahvuste) vahel, on saanud siin ruumilise kehastuse: Tartu kesklinna piirkond (tuumaga vanas linnasüdames) on selles luulereaalsuses sakslaste ruum, Ülejõe eestlaste ruum. Piirjooneks, ruumide lahutajaks on Emajõgi. Vastamisi on ühtlasi hing, vaim (ülikool, korporatsioonid, kirikud jne) ja ihu, keha (saunad, tantsupeod, lõbumajad, sport), vana ja uus, ka mehed ja naised. Struktuur on skemaatiline, lihtne ja ülevaatlik, muinasjutule kohane. Ja nii nagu jutustuse käigus selgub, eksisteerib see eelkõige siinsete sakslaste peas.

Liina Lukas on *Jaschkat ja Jannet* käsitlenud seoses nn ebavõrdse armastuse motiivi kasutamisega eesti ja baltisaksa kirjanduses, kõrvu A. H. Tammsaare romaaniga *Ma armastasin sakslast* (1935) ja Vladimir Beekmani romaaniga *Koridor* (1982). Vt Liina Lukas, “Deutsch-estnische postkoloniale Mesallianzen. Deutsch und Undeutsch: eine koloniale Liebe”. — Reet Bender, Anna Bers, Silke Pasewalck (Hrsg.). *Zum Beispiel Estland: das eine Land und die vielen Sprachen*. (Valerio 19.) Göttingen: Wallstein, 2017, lk 97–112 (siin 102–103).

Jutustuse pealkirja kohta olgu märgitud, et tõenäoliselt ei elanud 20. sajandi alguses Tartus ühtegi Janne-nimelist eesti naist, see nimi tuli eestlaste hulgas käibele hoopis hiljem. Julius Mägiste pakkus 1929. aastal Janne soomelaenulise nimena küll välja, ent mehenimena, ja 1936. aastal ilmunud *Eestipäraste eesnimed*e valikust oli see päris välja jäetud. Nimevalikus võiks ehk otsida viiteid ka seostele eestlaste ja skandinaavlaste vahel. Või isegi viidet Jeanne d’Arcile, sest ühe voostriist mehe (Livonia “raudvara” ja Tartu tudengielu “kroonimata kuninga”, nagu kirjutatud) inimeseks kasvatamine annab sangari ja pühaku mõõdu ju ehk välja küll. Igatahes on selle “Ülejõe neitsi” kujus tubli annus fantaasiat. Et ühte balti mõisnikuvõsu võidi omavahel Jaschkaks kutsuda, on aga kõigiti usutav. Jannega liidab teda, kadunud maailma asukat, alliteratsioon ja muinasjutt — võime seda nimetada ehk ka tagantjärele tarkuseks, hilinevad armastusavalduseks.

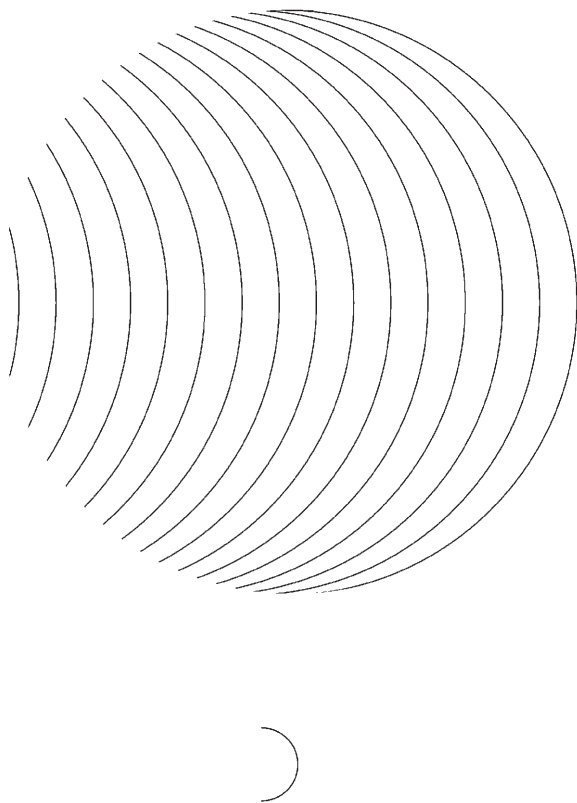
Vahur Aabrams

MIKITA EESTI

Toomas Kiho

Mikiga Eesti või
Mikita Eesti,
selles on küsimus.
Kumb oleks üllam?
Kumb eestim?

Aga nemad seal tahtsid
hoopis Donaldit.
Selle nad valisid.
Selle saime kõik.
Nii jääb ikka Mickey'ta Eesti.

EGON ERKMANN. Albus D (2018)

“EESTI RAHVA VÕITLUS JA RASKED KAOTUSED EI OLE OLNUD ASJATUD”

Eesti Vabariigi 10. aastapäevaks 1928

Riigikogu juhatus.¹

RIIGIKOGU — EESTI VABARIIGI RAHVALE

Kümme aastat tagasi oli meie maa ja rahva seisukord äärmiselt häda-
ohtlik. Vene keisririik, mille osa Eestimaa olnud kahesaja aasta jooksul,
varises kokku sisemises revolutsioonilises palavikus ja ilmasõjas saa-
dud hoopide all. Ta seisis kodusõja ja üldise purunemise keerises.

Saksa tolleaegsetele valitsusvõimudele pidi ilmasõda võimaldama
muu seas liita Saksamaa külge ka neid maid, mida peeti tarvilikuks
muuta lähemaks asumaaks oma kiirelt kasvavale rahvale. Niisuguste
maade hulka oli arvatud ka Baltimere rannik. Jõuetuks jäänud Venemaa
ei suutnud Saksamaad enam tagasi hoida Baltimaade okupeerimisest.
Olles nende kahe ilmariigi vahel, pidi Eesti rahvas valima oma saatu-
se kujundamiseks tee, mis teda ei oleks viinud vastu hävile, vaid oleks
juhtinud lootusrikkale tulevikule.

Koostanud Mart Orav. — Tekstides on parandatud ilmsed
trükkivead ning tehtud väiksemaid ortograafiaparandusi. Vt aasta-
päevade 1919–1927 kohta: *Akadeemia* 2018, nr 1, lk 3–34; nr 2,
lk 261–284; nr 3, lk 431–463; nr 4, lk 623–646; nr 5, lk 896–927;
nr 6, lk 1055–1074; nr 7, lk 1267–1288; nr 8, lk 1467–1491; nr 9,
lk 1635–1649.

¹III Riigikogu (1926–1929) juhatuse moodustasid Riigikogu esi-
mees Karl Einbund, esimene abiesimees Mihkel Martna ja teine abi-
esimees Rudolf Penno.

Eestimaal oli revolutsiooni ajal seaduslikul teel loodud rahvaesindus Maapäeva näol. Saatustlikul silmapilgul otsustas Eesti Maapäev lõpetada riikliku sideme killuneva Venemaaga ja sõja ajal võidule pääsenud rahvaste enesemääramise aate teostamiseks kuulutada Eesti iseseisvaks demokraatlikuks vabariigiks, jäädes aga täiesti erapooletuks sõdivate riikide vahel.

Seda enesemääramise õigust ei austanud tegelikult ei Vene enamlaste juhtimisel tegutsevad revolutsioonilised võimud, ei võidu peale kindlad Saksamaa väejuhid. Esimesed ajasid väevõimuga laiali kõik meie demokraatlikule alusele rajatud omavalitsuse ja valitsuse asutused, teised panid liikuma meie maa ja rahva allaheitmise kavatsustega oma seni võidurikkad väed.

24. veebruaril 1918. aastal tuli murrang. Vene enamline võim asus meilt taganemisele. Saksa väed olid alles meie maad okupeerimas. Eesti Maapäeva poolt otsustatud Eesti iseseisvuse kuulutamine teostus kõigile Eestimaa rahvastele avaldatud manifestiga, mis maksvaks kuulus meie maal iseseisva vabariigi korra ja selle võimu ajutiselt koondas Päästekomitee kätte.

Rahuaatega kõigi rahvaste suhtes pandi paigale Eesti vabariigi esimene nurgakivi. Rahva võimule rajati meie riigikord. Üheõiguslikkudeks kuulutati kõik meie riigi piirides elavad rahvused. Sotsiaalne õiglus ja kõik kodanikuvabadused seati siduvaks ja riiki kandvaks jõuks.

Julge, kantud kõrgetest aadetest ja lootustest ning rahva sisemisest jõust oli meie rahva enese sirguajamine ajal, mil polnud võimalust ette näha ilmasõjas võitjat ja rahvaste saatuste määrajat. See peapüstitamine oli õige, ta oli välja kasvanud Eesti rahva kultuurilisest arenemisest. Seda tõendas pärastine sõjalõpp ja meid ümbritsevate ning meie maa pärast omavahel võitlevate suurriikide saatuse.

Vene enamline võim vastas meie iseseisvuse kuulutamisele sellega, et ta Saksamaa vägedele lepingu põhjal õiguse andis meid okupeerida. Okupeerijad aga ei hoolinud meie rahva tahtmisest, vaid nad saatsid laiali meie Maapäeva ja kõik omavalitsuse asutused, tõtsid igal pool esimesele kohale Saksa keele ja kutsusid viimaks kokku oma valiku järgi maapäevad, kes pidid paluma Eestimaa Saksa riigi külge liitmist. See oli raske katseaeg Eesti rahvale. Maa oli niisuguse surve all, nagu seda Vene ajalgi ei nähtud. Õppisime tundma, mis meid oleks oodanud, kui saatus oleks meid sidunud Saksa keisririigiga.

Saksamaa sõjalise võimu kokkuvarisemine tõi lõpu okupatsioonile ja vabastas meid sellest alandavast, ülekohtusest ja rahvuslikke tundeid tallavast survest.

Lahkusid meilt Saksa väed, tungisid asemele üle piiri enamlaste väesalgad. Algas väikese rahva kangelaslik heitlus oma iseseisvuse eest. See oli meeleheitlik jõukatsumine. Ohvreid nõudis see meilt. Paremate kodanikkude veri oli pandiks meie vabadusele ja iseseisvusele. Ühes rinnas võitles kogu meie rahvas, ühine hädaoht võitluserindel ühendas meiega ka tublimaid mehi meie kõrval elavatest teistest rahvustest.

Vaikses leinas, tunded vallutatud kodumaapäästjate kannatuste suurus, kummardume sügavasti täna kõigi kodumaa rahvuste nimel nende haudade ees, kes langenud meie vabaduse eest veristel võitlusväljadel ja lahkunud meilt surres kodumaa iseseisvuse eest.

Esimese rahutoojana Ida-Euroopa võitluste keerises lõpetasime sõja suure idanaabriga, saades temalt lepingu järgi riiklikud piirid, mis rahuldavad meid ja ühtlasi on õiglased ka tema vastu.

Aitasime oma lähemale lõunanaabrile puhastada meie ühistest vaenlastest tema riiklikule iseseisvusele tarviliku maa-ala.

Meie iseseisvuse võitlus ei toonud meile rahurikkuja kuulsust, ei eemaldanud meid haritud rahvaste perest, vaid juba võitluste ajal toetasid meid lähemad naabrid, meie hõimurahvas soomlased, meile kaasa tundvad Skandinaavia rahvad ja vaba riigikorra looja, kodanikuvabaduste emamaa, Suur-Britannia. Meie vabadusele tundsid kaasa meie kaugedki hõimlased ja kõik vabad rahvad.

See kõik oli pandiks, et meie iseseisvus varsti leidis tunnustamist vabade rahvaste poolt ja et meid vastu võeti täieõigusliku liikmena rahvasteliitu, sellesse suurde rahvaste peresse, mis ellu tõusnud pärast ilma sõda selleks, et kaitsta rahu, rahvaste julgeolekut, kindlustada kultuurivõite, aidata võidule õiglust ja luua kaitset nõrgematele.

Asudes rajama oma riigi sisemist korda, jõudsime sellele õnnelikule hetkele, kus võis kokku astuda asutava koguna vabalt ja õiglaselt valitud kodumaa rahvuste esindus. Temalt oodati kahe suure ja raske ülesande täitmist. Ta pidi andma meie vabariigile põhiseaduse, mis jätkaks riikliku võimu rahva kätte, kuid annaks võimuavaldamisele kuju, mis vastaks uueaegsele riigiehitusele.

Selle põhiseaduse alusel on Eesti vabariik rahulikult edenenud esimesed kümme aastat. On arusaadav, et meie põhiseadus ühelainsal hoobil ei võinud saada nii täiuslik ja küps, et ta tabaks ning rahuldaks kõiki riikliku elu nähtusi nende lõplikus ulatuses, kuid see põhiseadus on elanud üle meie riigi kõige raskema aja, ja kuigi on kõneldud tema täiendamisest, ei ole ometi kuuldavale tulnud ühtki häält ega nõudmist, et meie riigi rahvavalitsuslik kuju muudetakse nii, et riikliku võimu allikana enam ei esineks rahvas ise või et meie põhiseadust muudetakse muul kui temas eneses ettenähtud teel.

Kogu Eesti rahvas austab oma põhiseadust, ja kõik, kes tunnustavad Eesti vabariigi iseseisvust, peavad selle aluseks rahva nimel antud põhiseaduse.

Teiseks põhjanevaks tähtsusega ülesandeks oli asutaval kogul maaküsimuse lahendamine. Meie põlduharival rahval oli vähe maad harida iseseisvate majapidamistena. Rahvas rändas välja, otsis tööd linnades ja alevites. Sõda ja revolutsioon jätsid sügavad jäljed rahvaste vaadetes sotsiaalse korra ja õiguslikkude vahekordade kohta. Eesti vabariik ei võinud vastu seista rahva nõuetele ega kinni pidada endistest õigustest. Maa pidi minema rahva kätte, või muidu oleks küsitav olnud riigi olemasolu.

Suur maareform on peajoonetes teostatud. Ta teostamine polnud raskusteta. Nii mõnegi haava lõi ta, kuid avas tuhandetele paremad elulootused. Ta peab saama jõuallikaks ja vahekordade tervendajaks kogu maal. Ta lõplik teostamine nõuab veel palju ohvreid üldsuselt. Tuleb teha veel palju rasket tööd uutel asunikkudel, kuid ei ole enam neid, kes julgeksid tõendada, et põliselt põldu hariv Eesti rahvas ei suudaks viia suurt maareformi soovitavale lõpule ja et selle reformi lõpptulemusena jääks maa vaesemaks ning rahvas kängu. Eesti rahvas murrab läbi raskustest ja teostab selle suure ülesande. Kõik vead, kõik puudused, kõik üksikutele löödud haavad on väikesed võrreldes selle suure sisemise ümbersündimisega, mis teostus tuhandete meie rahvaliikmete südamestes siis, kui nad oma riigi toetusel oma põllule asusid.

Eesti rahvas pööras oma riigi loomise esimesel sammul kõigi Eesti-maa piirides elavate rahvuste poole, andes töotuse, et ta ei taha oma loodud riigis seada teiste rahvuste õigusi kitsamale alusele, kui need tal omal, ja et ta ei taha aset anda Eesti vabariigis rahvuslikule sallimatusele ja rõhumisele.

Eesti põhiseadus andis kindlad lubadused rahvuste kultuuriliste eluõiguste kaitseks. Seda töotust on Eesti vabariik püüdnud täita. Ilma eeskujudeta, välise surveta, jäädes kord antud lubadustele, andis Eesti vabariik riigi piirides elavatele teistele rahvustele nende rahvusliku kultuuri edendamiseks rahvusliku omavalitsuse korralduse, mis isegi teiste rahvaste poolt tunnustamist leidnud.

Eesti riik ei taha enesega kõita rahvusi nende omapärasuse kaotamise teel, vaid Eesti vabariik tahab näha, et kõik tema pinnal elavad rahvused, hoides alal oma rahvusliku algupära, oma riigiustavusega, oma osavõtuga rahvuslikkudest huvitest kõrgemalseisvatest ülesannetest, oma ülesehitamise tööga Eesti vabariigis, sulaksid ühiseks rahvaks, kes tunnustab oma isamaaks kõigile ühise Eesti, kes üheskoos töötades, üheskoos luues, ühiselt kannatades ja rõõmustades loob ajakohase sur-

vest ja rõhumisest vaba patriotismi, milles peituvad riigi alalhoidmise ja öitsleviimise hoovavad jõuallikad.

Asudes neil nurgakividel, on Eesti rahvas juba kolmandat korda saatnud oma esindajad riigikogusse. Ülesehitamise aeg oli lühike, ülesandeid lõpmata palju järke ootamas. Tuli ju rahva võimule rajatud vabariiki ehitada endise piiramata võimuga keisririigi seaduste katkenditel. Seadusandlusel seisis ees suur ülesanne — seada kogu õiguslik kord uutele alustele ja anda lühikese aja jooksul uuele korrale soovitav kuju. Ei tule ka unustada, et ka seadusandlikul asutusel, riigikogul, tuli asuda tööle kogemusteta, ilma eeskujuta oma kodumaal ja jõududega, kel seni puudus võimalus võtta osa riiklikust tööst, eriti seadusandlusest ja valitsemisest.

Vaadates tagasi selle kümneaastase töö peale, ei saa jätta tähendamata, et Eesti rahvaesindus on juba suutnud asetada uuele alusele kogu meie riigi korralduse.

Seades rahva hariduse üheks kindlamaks iseseisvuse kaitseabinõuks, on meie riigi juhtivad võimud sunnitud olnud nõudma rahva hariduse edendamiseks lühikese aja jooksul rahvalt nii suuri ohvreid, et nüüd igal pool silma paistab uus elu hariduse alal. Ülikool on asunud tööle riigi ülesannete seisukohalt; rahva- ja keskkoolide võrk katab tihedalt maad; kutsekoolide tarvis aluste otsimine on üheks tähtsamaks ülesandeks. Hariduse saamine sünnib emakeeles. Kui palju vaeva jääb meie lastel nüüd ära, kui palju rohkem tõeteri pääseb nüüd puhtalt, tumestamatult ja hinge ning mõistust selgitades otsekohe kasvava noorsoo vaimuile. Lugupidamine oma rahva ja kõigi nende vastu, kes toovad valgust rahva hinge, kasvab ja kannab tingimata head vilja tulevikus.

Õigusemõistmises ja asjade õiendamises ametikohtadega ei tee enam takistusi võõra keele mittemõistmine. Kadunud on nähtus, et kodanik oma kodumaal, nagu mõne võõra rahva keskel, umbkeelsete ametnikkudega pidi kõiki asju õiendama tõlkide kaudu.

Kadunud on meie rahva hingest endine kasarmuhirm. Ei ole enam tarvis meil noorsool viibida umbkeelsena aastaid kodust eemal keset nii rusuvat kasarmuelu. Oma kodumaal, oma rahva keskel viibib nüüd sõdur lühikest aega riigikaitseteenistuses. Ei endist alandust, ei enam hirmu sõjateenistuse kui mingi tundmatu ja ähvardava saatuse ees.

Vaba on mõttelend Eestis, vabad on aated ja püüded, vaba on ühine mine, vabad ja üheväärilised on kõik usutunnistused. Ei sunnita enam kirikut kui usklikkude kogu teenima riiki ja tema poliitilisi eesmäärke. Vaba ja heatahtlik on riigi ja kiriku vahelkord Eesti rahva tahtmisel. Ainult veel mitte täiesti unustatud minevik tundub mõnikord möödaminuvate hõõrumistena, kuid rahva tahtmine ei ole pooldanud Eestis riigi

ja kiriku vahelist tüli ja lahkkelisid ega pole neid ka kunagi õhutanud, vaid soovib, et need laheneksid rahulikult.

Eesti majandus on iseseisvuse ajal kosunud ja kindlustunud. Tagavaradeta, põllud poolsöödis, tööstus lagunenenud, hakati arendama Eesti majandust iseseisvas riigis. Veel olid lahti ja valutasid vabaduse- ja ilmasõja haavad rahvamajanduses. Puudus kapital, puudusid kõige tarvilikumad kaubad väljaveoks, kuid sisse vedada oli tarvis kõike, isegi igapäevast leiba. Puudusid riigi ja omavalitsuste eelarved, eramajapidamine ei võinud kuidagi leida kindlat alust, sest puudus kindel hindade ja väärtuste mõõtja — kindel raha.

Kümneaastase visa tööga oleme suurte sammudega edasi jõudnud sel alal. Meie maa on muutunud teiseks — kerkivad tuhanded uued elamud, uued iseseisvad majapidamised. Kõik majapidamise harud on jõudmas paremusele eelsõjaaegsetest oludest. On tekkinud uued tööharud, uued algatused, uued majanduslikud väljavaated. Avaliku majapidamise eelarved on tasakaalustatud. Maksud on küll rasked, kuid neid tasutakse korralikult. Kaupade sisse- ja väljavedu on tasakaalus. Meie raha on seatud rahareformi abil kindlale kullaalusele. On kasvanud välismail usaldus meie majanduse vastu. Seda tunnistavad: Rahvasteliidu vastutusel meile antud laen, ikka rohkem meie ettevõtetesse mahutatav väliskapital ja avalik arvamine välismail selle kohta, et Eesti oskab iseseisvalt elada.

Majanduslikus läbikäimises oleme teiste rahvastega vastastikku seotud kaubanduslepingute võrguga. Meie leiame omale uusi sõpru ja kindlustame sidemeid endistega. Oma lähemate naabritega tahame astuda kõige tihedamasse majanduslikku vahekorda. Rahvusvahelises majanduslikus läbikäimises oleme tõusnud seni tundmatust aktiivseks teguriks.

Ei ole meil majanduslikud raskused praegugi kõik võidetud, kuid leitud on pind edenemiseks, kindlustatud on juba alus, ootamatused ei taba meid enam järsku, töörõõm kasvab, laienevad majanduslikud väljavaated. Jätkub meil leiba ja leidub ulualust, kuigi on puudust ja kitsikust. Imet ei ole küll meilgi sündinud. On palju veel kehvust, ei ole vähe ka häda ja viletsust. Nõrku ja abitarvitajaid on rohkesti. Kuid põlatud ei ole viletsad ja väetid. Riik ja ühiskond on valmis andma abi kõigile puudustkannatajaile, kuigi selleks jõudu tuleb koguda veel palju. Inimõiguste kindlustamine hädakannatajaile on kõrge ja ilus ülesanne, mille poole meie püüame ja millele ka läheneme oma tugevamaks ja jõulisemaks muutuv as riigi ja rahva majapidamises.

Meie väheste iseseisvuse-aastate edu ei ole tulnud ilma, et paljud on pidanud kannatama. Oleme kätte võitnud enestele suurima vabaduse

riigi näol, ja mida suurem vabadus, seda suuremaid ohvreid ta nõuab. Riiklik ülesehitamine paneb ka tulevikus meile peale suuri kohustusi ja nõuab meilt sagedasti lahtiütlemist paljustki. Neid kohustusi täidavad kõik Eestis elavad rahvad meeleldi.

Meie senine iseseisvus tõendab, et meil rahulik elu kõige paremini on kindlustatud oma riigi kaitsel, sest Eesti vabariik tahab elada rahu ja heas läbisaamises kõikidega. Meie riigis elavad rahvused on näidanud valmisolekut — kaitsta oma riigi julgeolekut ja maha suruda igat vägivallakatset riigi vastu. Eesti vabariik püüab korraldada rahva jõu kohaselt oma eluavaldusi. Eesti riigikord ja seadusandlus täienevad ja paranevad, kaovad mälestused endistest takistustest ja senistest raskustest.

Eestis elavatel rahvustel on põhjust loota paremat tulevikku, sest kui siin austatakse õiguslikku korda, ollakse ustav antud töotustele, austatakse tööd, ollakse kohusetruu, otsitakse õnne oma loomisvõimete avaldustes, ei hõljuta võimatus lootustes ega langeta lootusetuse kuristikku, siis läheme vastu paremale tulevikule, siis saavad kõik Eestis elavad rahvused sõbraliku perena üle kõigist raskustest ja siis luuakse ühiselt alus selleks, et igavesti võib kesta, edeneda ja õnne tuua oma rahvale kõigi poolt ühiselt armastatud Eesti vabariik.

Toompea, küünlakuu 24. päeval 1925. a.

Postimees, nr 55, 25. II 1928, lk 3.

K. Einbund²

ISESEISVUSE 10. AASTAPÄEV SÜTITAGU MEID...

“Kajale” kirjutanud riigikogu esimees K. Einbund

Pidupäevadel öeldud laused on harilikult lühikesed, mõte neis ei ole ka pikk. Kuid mõtted ja üleelamused, mis pidulaused sünnitavad, on põhjalikud. Nad tabavad hinge. Tuletavad meelde igaihes üksikult ja koguhulgas möödunud aja rõõmu- ja murepäevi, võite ja kaotusi, võitlusi ja võitluses langenuid, tuletavad meelde kõike seda, mis hingele armas, kuid ka seda, mis kutsub pisarad laugele. Igaüks elab pidupäeva üle isesuguse hingetundega. Kust teame meie seda, mis igat hinge liigutab rõõmule või kurbusele, või mis on selle isiklikuks põhjuseks, sest inimese hing on sügav.

²Kaarel Eenpalu (Karl Einbund; 1888 – 27. I 1942 Vjatlag Kirovi oblastis), III Riigikogu esimees 22. VI 1926 – 1929, Põllumeeste Koode erakonna liige.

Kuid niihästi ülev rõõm kui ka raske kurbus igas üksikus loob rahva ühisel pidupäeval ühised lootused, kõrged tunded, mis on rahva päralt ja mis on rahva uhkuseks. Rahvas ja ta juhid teavad ning tunnevad, et nad on rahvuslik tervik, et nad on võidelnud ning tööd teinud oma südame kutse järgi, oma vanemate, oma perekonna, suguvõsa, kogu rahva pärast, et oleks võimalik igal üksikul majapidamisel, samuti ka kogu rahva majapidamisel omaga välja tulla, ja mis peaaegi, et töötegemine oma Eesti perekonna ja rahvuse uhkuseks ning heaks käekäiguks oleks kõigi võõraste ning pealetungijate eest kaitstud.

Kümnes aastapäev noore riigi elus on tähtis mõõdupost, eriti meie keerulises asendis Balti rannikul, ta on igale perekonnale ja kogu rahvale ülevaate-paraadiks, kui kaugele meie ennast oleme suutnud viia kõigil korraldusaladel. Meie nuriseme küll, ei ole kunagi rahul, aga kui meie pidupäeval kõrvale jätame rahulolematuse tunded ja asetame neid endiste ja nüüdsete aegade võrdleva hinnangu tunnetega, siis leiame küll, et Eesti rahva võitlus ja rasked kaotused ei ole olnud asjatud. Meie ühine tahtevaim ei ole meid petnud. Ta on meid võidule viinud ja meist enestest ning meie tarkusest ja osavusest oleneb nüüd, kas võit jääb võiduks, või muutub ta rahvale kaotuseks.

Kui iseseisvuse kümnendat aastapäeva hinnata ajaloo vaatevinklilt, jättes kõrvale kõik tänapäeva hinnangud, siis näib, et Eesti rahva praegune põlv on oma kümneaastase võitlustööga täitnud suure ajaloolise ülesande. Ta on uuesti tagasi võidelnud riikliku iseseisvuse rahvale, kes selle kaotanud aastasadade eest. Nii peame meie kõnelema Eesti iseseisvuse uuendamise kümnendast aastapäevast ja peame mõtlema ka nende rahva liigete, juhtide ja Eesti valitsejate peale, kes neil kaugeil ajal vahvasti võidelnud, kuid lõpuks kaotanud. Raske on sajangute järgi aimata nende rõõmusid ja muresid, kuid sügavad pidid need olema.

Esiisade ja -emade võitlused sütitavad ikka järeלטulijaid. Juba see pärimus sütitas meid ka viimaseil võitlustel. Teadmine neist sütitab meid ka iseseisvuse uuestisünni 10. aastapäeval.

Pidulaused on lühikesed. Kõik jääb neis ütlemata. Kuid tunded rahvapühäl on sügavad. Nad äratavad mälestusi. Mälestused köidavad meid kõiki ühiseks tervikuks ja sütitavad hinge uuteks tegudeks oma perekonna ja oma põlise maa eest.

Kaja, nr 46, 24. II 1928, lk 2.³

³Vt ka: K. Einbund, "Mis meid juhib: Vaim asendab liha ja ületab selle". — *Elu*, nr 15, 24. II 1928, lk 8; K. Einbund, Riigikogu esimees, "Valitseva rahva vaimu!". — *Oma Maa*, nr 24, 24. II 1928, lk 4; Riigi-

J. Laidoner⁴

RIIK JA SELTSKOND.

“Kajale” kirjutanud kindral J. Laidoner, vabadussõja juht

Meie pühitseme vabariigi kümnendat aastapäeva. Vaatame tagasi oma ligemasse minevikku; katsume selgitada, mida oleme jõudnud korda saata, mis on veel tegemata, mida oleme teinud hästi, kus on parandusi tarvis?

Kui meie pilku heidame oma seltskonna elu peale, siis paistab silma üks kaunis iseäraline nähtus: nõutakse õige palju riigilt ja need nõudmised on suuremalt osalt päris materiaalsed, majanduslist laadi; samal ajal ollakse väga kuri riigi vastu ja kaevatakse igal sammul, et maksud on liig kõrged. Tekib arusaamatus: unustatakse ära lihtne tõde — kui riik midagi annab, siis peab ta need summad maksude näol rahvalt sisse võtma.

Paistab, et rahva kihtide — nii-ütelda organiseeritud seltskonna enese tegevuse alal meil edu märgata ei ole, oleme isegi tagasi läinud võrreldes ennesõjaaegse seisukorraga, selle ajaga, kus Eestit valitses võõra rahva võim. Võtame mõned näited. Enne ilmasõda tekkisid meil haridusseltsid, kes omal algatusel ja kulul üleval pidasid päris häid koole: need koolid olid täiesti nende haridusseltside omad. Mida näeme nüüd? Kohati on järele jäänud seltside ja koolide nimed, aga kooli tegelikuks ülevalpidajaks — palgamaksjaks on riik, tähendab, koolid on läinud riigi omaks. Teine näide: meie ilusad suured teatri- ja seltsimajad nii Tallinnas kui ka maakonna linnades on üles ehitatud enne ilmasõda meie tolleaegse seltskonna algatusel ja jõul, ilma mingisuguse toetuseta riigilt; veel rohkem — tihti püüdis riigivõim seda seltskonna tööd ja algatust otse takistada. Nüüd aga nõuavad needsamad seltsid ja asutused riigilt toetust oma ülevalpidamiseks ja jooksvateks kuludeks. Niisuguste uute ehituste püstitamisest ei ole juttugi.

Ka majandusline enesealgatus ja seltskonna organiseeriv tegevus on nagu nõrkenud. Meil olid enne sõda mitmed vastastikused krediitاسutused, kes olid omal jõul kosunud üsna tugevateks rahaasutusteks. Nüüd on meil küll määratu hulk ühistegelisi krediitاسutusi, aga pea kõik need on riigipanga võlgnikud, ja mis veel halvem, — nõuavad alatasa riigi poolt uusi krediite juurde.

kogu esimees K. Einbund, “Mis meid hoiab...”. — *Vaba Maa*, nr 46, 24. II 1928, lk 6.

⁴Johan Laidoner (1884 – 13. III 1953 Vladimiri vangla), III Riigikogu väliskomisjoni esimees 1926–1929, Põllumeeste Kogude erakonna liige.

Kui sellele veel juurde lisada kõiki neid igasuguseid toetuste nõudmisi, mis iseäranis suurel arvul ilmsiks tulid just riigi kümne aasta juubeli puhul, kus nõudmised läksid nii kaugele, et riiki otse ähvardati, — siis peab küll tunnistama, et meil mõisted riigi funktsioonidest on läinud täiesti segi.

Millega seletada neid väärnähtusi rahva ja riigi elus? Mille tagajärjel on tekkinud passiivsus meie seltskonna tegevuses? Millega seletada seda ebausku riigi nõiakepi sisse? Raske on ühe suure sotsiaalse nähtuse põhjusi selgitada lühikeses ajalehe artiklis. Mõni asjaolu paistab aga siiski kaunis selgelt silma. Meie oleme maksma pannud riigikorra, mis diametraalselt lahku läheb endisest ja praegusest Vene riigi korrast, aga oleme pärinud endise vene seltskonna ideoloogia ja arusaamise riigi ja rahva vahekorra. Venes oli ühel pool riigi võim, — teisel pool rahvas ja nõrgalt organiseeritud seltskond; nende vahel oli sügav kurnus. Riigi võimu loeti tihti rahva vaenlaseks. Ja see mõtlemisviis on meil omane ka praegu. On juurde tulnud uus faktor: riigi võim on meil ärarippuv rahvast ja meil on nüüd võimalus sellelt võimult kõik nõuda ja seda võimu karistamata kiruda ja sõimata. Meie ei vaata veel riigi kui oma võimu peale; meie oleme sellel alal veel liig seotud vene rahva ja seltskonna arusaamistega.

Demokraatlise riigikorra alusmüüriks peab olema organiseeritud seltskond, õigem ütelda, organiseeritud rahvas. Ilma niisuguse organisatsioonita demokraatia püsida ei või. Meie oleme võtnud omale demokraatlise korra välise kuju, välise koore, aga demokraatlist sisu — organiseeritud kodanikke ja seltskonda meil veel ei ole. Demokraatlise riigi tugevus põhjeneb aga hästi korraldatud omavalitsuse ja kõiksuguste rahva vaba eneseorganisatsioonide ja asutuste olemasolu peal; riigi ülesanne on seda kõike ühendada ja üldiselt juhtida. Vaatame nüüd, kui ligidal või kaugel oleme meie sellest ideaalist? Kujutame enesele ette paradoksaalset seisukorda, et korraga ära kaoks meie riigivõim ehk selle asemele tekiks meil võõras võim. Mis jääks järele meie rahva organisatsioonidest ja korraldustest? Võtame mõned üksikud alad. On vist päris selge, et rahva algharidus ja selle korraldamine peaks olema kohaliku omavalitsuse käes, peaks olema üheks tähtsamaks tema ülesandeks. Meil on jäänud valdade kätte ja valdade omaks mõned vanad koolimajad; uued koolimajad on kõik ehitatud riigi laenuga. Kooliõpetajate palgast maksab riik 80–90%. Nimeliselt on küll vald kooli käsutaja, aga tegelikult ripub meie praegune algkool ja terve rahva algharidus täiesti riigist. Rippuvus on palju suurem kui see oli kõige suuremal venestamise ajajärgul.

Vaatleme meie kultuurelu. Tihti kuuleme arvamist, et meie parimad teatrid — “Estonia” ja “Vanemuine” ilma riikliste toetusteta elada ja töötada ei saaks. Mitmed kirjanikud ja kunstnikud saavad riigilt toetust ja on sellega ohverdanud osa oma vabast elukutsest ja sattunud rippuvasse vahekorda riigiga. Meie suurim ilukirjanduslik kuukiri võib ilma ainult riigi toetusel. Mitmed kultuurilised ja isegi heategevad asutused nõuavad tungivalt riigilt toetust ja küsitav on, kas ilma niisuguse toetuseta nende olemasolu oleks kindlustatud.

Majanduslisel alal on seisukord sama kurb. Suuremad pangad on riigi omad. Paljud erapankadest on suured riigipanga võlgnikud. Ühis-tegelised laenuasutused on tihti veelgi rohkem ärarippuvad riigi ja riigipankade krediitidest kui era-aktsiapangad. Suurem osa meie tööstuslisi ettevõtteid on jällegi riigi võlgnikud ja mõned neist ongi juba läinud võlgade eest riigi kätte. Peale selle on veel riik ise mitme tööstuslise ettevõtte omanik. Põllumajanduslisel alal on olukord samane. Vanad põllumehed — ostutalude omanikud olid enne sõda era-krediitkassade võlgnikud, nüüd on nemad riiklise maapanga kliendid. Uute põllumeeste või asunikude olukord ripub ära ainult riigist. Riik on nende maa peremees, riigi laenuga on ostetud inventar ja ehitatud hooned. Terve asunikude pere olemasolu oleneb riigi heast või halvast tahtmisest.

Kui meie siia veel juure lisame, et meil metsad ja maapõue varandused on pea erandita ainult riigi omad ja et meie riigis kõik raudteed on ka riigi käes, siis paistab küll, et meie riigistamisega oleme läinud kaugemale kui ükski teine riik ilmas, välja arvatud praegune Nõukogude Venemaa. Mis selle juures kõige kurvem, — meil on riigistatud mitte ainult materiaalne, vaid osalt ka vaimline elu. Kirik on meil küll riigist lahutatud, aga kahjuks ei ole meie kirik veel suutnud ennast näidata rippumata vaimlise tegurina.

Kujutame nüüd ette paradoksina, et meil riikline võim korraga kaoks ehk meie oma võimu asemele tuleks keegi teine võõras, meile mitte heatahtlik. Mis jääks järele meie seltskonnast, isegi kogu meie rahvast? Üks organiseerimata mass, muud midagi. Aga organiseerimata, korraldamata rahva mass ei ole demokraatlist mõtet kandev jõud, tema ei ole ülepea riikline jõud, vaid on ainult materjal selle jõu organiseerimiseks.

Kui meie nüüd tagasi pöörame väärnähtuse juurde, kus pea iga kodanik, olgu see ametnik või tööline, asunik või vabakutseline haritlane, ikka midagi nõuab riigilt, siis peame küll tunnistama, et peale Venelt päritud ideoloogia on süüdi ka meie riigi korraldus ise. Meie oleme liig palju ülesandeid pannud riigi peale; meie oleme arvanud, et riik suudab kõik teha. Meil ei ole aru saadud, kui suur tähtsus on riiklises elus,

eraldi demokraatlise riigikorra juures, kõikide rahvaklasside ja kihtide enesetegevusel. Seltskonna tegevust on meil tihti halvatud. Riik — riigi võim on meil muutunud ebajumalaks, millele oleme ohverdanud eraalgatuse, seltskonna organiseerimise võime ja püüde. Meie seaduseandlus on püüdnud liig tihti seada riiki eesõigustatud seisukorda, võrreldes eraelu, eratöö ja eraettevõtlikkusega. Mõnigi kord oleme unustanud, et riik peab olema kodanikkude päralt, aga mitte ümberpöördu.

Ei ole siis ime, et seisame nähtuse ees, kus kõik oma nõudmistega jooksevad tormi riigi võimu peale. Viimane on traagilises seisukorras. Nõudmised on suured; et neid nõudmisi rahuldada, on olemas üks allikas — maksumaksja tasku. Riigivõim on sunnitud maksudena välja pressima mis võimalik. Selle tagajärg on aga rahulolematust mitte ainult riigivõimuga, vaid isegi riigikorraga.

Kuidas parandada niisugust ebanormaalset olukorda? Ei ole vist teist teed, kui peame tagasi pöörama eraalgatusele; peame tunnistama otsekoheselt, et üleliigne riigistamine on meil loonud kaunis halva seisukorra, mis tulevikus võib muutuda koguni hädahohtlikuks. Riik peab võtma oma korraldusesse ainult seda, mis üldsuse seisukohalt hädatarvilik; neidki ülesandeid on riigil küll ja küll täita, kõik muu jäägu eraalgatuse, eraettevõtlikkuse hooleks.

Ühes sellega peame igapidi toetama kodanikkude enese organiseerimist igas rahva kihis ja klassis. Korraldagu ennast põllumees ja ametnik, tööstur ja tööline, kaupmees ja vabakutseline haritlane. Iga organisatsiooni eesmärk olgu — ise oma jõuga parandada oma elu ja olu; lootus riigi toetuse peale on enesepetmine, sest see toetus võib tulla ikkagi ainult kodaniku enese taskust.

Teisest küljest peaks aga riigivõim täielikult tunnistama eraorganisatsioonide ja eraalgatuse tähtsust, neile igapidi kaasa aitama, aga mitte takistama, meeles pidades, et demokraatline riigikord on ainult siis tugev, kui tema toeks on organiseeritud seltskond, organiseeritud rahvas. *Kaja*, nr 46, 24. II 1928, lk 3.

M. Martna⁵

ISESEISVUSEPÄEVA MÕTTEID.

“Postimehele” kirjutanud riigikogu abiesimees M. Martna

Ükski Eesti iseseisvuse ja demokraatliku vabariigi tõsine sõber ei taha uskuda, nagu ei hindaks rahva laiemad hulgad riiklikku iseseisvust,

⁵Mihkel Martna (1860 – 23. V 1934 Tallinn), III Riigikogu I abiesimees 22. VI 1926–1929, Eesti Sotsialistliku Tööliste Partei liige.

politilisi vabadusi ja n.n. kodanikuõigusi, mis me enestele rasketes heitlustes oleme võitnud, enam küllat kõrgeks. Sest üks seisnud ju sellased nõudmised ikka ja alati kõigi vabadusvõitlejate nõudmiste esimeses reas!

Kui rahvas Vene surve alt vabanemist igatses, kui ta viimaks selle kätte sai, siis uskus ta, et sellega käsikäes ka v a b a n e m i n e m a - j a n d u s l i k u s t k i t s i k u s e s t tulema peab. Aga see ei taha ega taha veel tulla? Sest ei ole ju saladus, et rahva suured hulgad (kaugeltki mitte a i n u l t palgatöölised) oma perekondadega ainelisest viletsusest mitte välja ei ole pääsenud. Pärast nagu enne kannatavad nemad kibeda ainelise puuduse all, mis, nagu küllalt teada, iga inimese ka v a i m l i - s e l t alla rusub. Igapäevane leib on alatoitluseni napp ja homme päev on täiesti kindluseta; vähegi armas kodu on korteriviletsuse pärast täiesti kättesaamatu; vilets ulualune on talvel pealegi külm, alati aga kõiksugu halbustele taimelavaks; nõndasama on riietega varustamine vaevaline, sest tööpalk on madal ja tööpuudus peaaegu alati varitsemas. Kui iseseisvus ja poliitilised vabadused ka aineliselt parema elu kaasa oleksid toonud, s.o. rahva ka majandusl[ikust] viletsusest päästnud, siis hindaksid ka need kihid, kes nüüd iseseisvuse suhtes tuimaks muutumas on, seda kõrgeks ega salliks selle manamist.

Mis teha oleks, et vahekord paraneks, järgneb iseenesest: Mis rahuldav pole, see tuleb võimalikult h e a k s muuta. Ja seda peaks riigivõim oma tähtsamaks ülesandeks võtma... Asjatundlik ja sihikindel sotsiaalpolitika võiks sinna viia eestkätt s o t s i a a l s e a d u s a n d l u s, sotsiaalkinnituseadused, tööpuuduse vastu võitlemine tõsiste ja mõjuvate abinõudega, nende hulgas ka k i n n i t a m i n e t ö ö p u u d u s e v a s t u; selle kõrval tõesti h e a t a h t l i k ja mõjuv p a l g a p o - l i t i k a ühenduses asjatundliku t ö ö p o l i t i k a g a, korteriviletsuse vastu võitlemine h e a a r u s a a m i s e n i n g k i n d l a t a h t m i s e - g a ja loobumine Vene väevõimu aegsetest trahviseadustest ja e r a - k o r r a l i s t e s t k o h t u t e s t poliitilistes süüasjades, milliste koh- tute praktika puudutatud rahvahulkade meeleolu õigusega ärevil hoiab.

Mina usun, et rahva meeleolu järjest paraneb, kui ta näeb, et riigivõim sellise politika sihis sammub.

Postimees, nr 54, 24. II 1928, lk 7.⁶

⁶Vt ka: M. Martna, "Kümne aasta pärast". — *Järvamaa*, nr 22, 23. II 1928, lk 1.

K. Päts⁷

ISESEISVUSE EDASI EHITAMINE EI LÕPE.

“Kajale” kirjutanud K. Päts, päästekomitee ja ajutise valitsuse juht ning esimene Eesti riigivanem

Kui laiemalt kodanikkude seas liikuda, nende arutusi ja kõnelemist kõrvalt kuulatada, vastasrinna ajalehti lehitseda, riigikogu koosolekutel riigi eelarve arvutusi kuulda, valitsusele umbusalduse avaldamise katsetel ja valitsuste kukutamistel viibida, siis tuled küll niisugusele otsusele, et Eesti inimesed oma vabariigist kuigi palju nagu rõõmu ei tunnegi, vaid paistab koguni, et nad endist “head aega” tagasi igatsevad.

Päris hulluks läheb seisukord, kui loed vabasurnute saadetusi “ilusast nooruse surmast”, kui tutvunud ühe osa, ja mitte kõige väiksema just, Eesti uuema kirjandusega — sealt vastu peegelduv pilt Eesti elust on rõõmuta, elujõuetu, ilma aadeteta ja ikka kedagi millegi eest süüdis-tav, ei ühtegi rõõmuhõiget, lootuse sädet ja rahulduse tunnet, isegi mitte mahlakat hukkamõistmist ei leidu seal, vaid veniv ja kahvatu virisemine on peatooniks.

Tõuseb nagu tunne, et need, kes Eesti iseseisva vabariigi loonud on, viimaks ehk tõesti suure eksisammu on astunud. Nad on ehk iseseisva riigi näol rahvale ränga koorma kaela toonud, on ta peremehe kohale tõsta aidanud, kuid see toob ikkagi muresid ja kohustusi kaasa. Igaüks aga ei taha seda sugugi, vaid lepib vähema auga, kuid ka vähemate eluraskustega.

On see siis nii?

Need, kes meie rahva majanduslist seisukorda, tema poliitilisi õigusi, hariduslisi võimalusi, kultuuri tasapinda ja selle tõusmise eeldusi enne Vene revolutsiooni tundsid ja kel võimalus on kaasa elada olnud meie riigi esimesel kümnel aastal, peavad küll tunnistama, et meie igal alal nüüd ühe aasta jooksul kiiremlt edeneme kui enne aastakümnete jooksul.

On ju kõigil tuntud asi, et meie agraarseadus läinud aastasaja keskel enam-vähem kindla kuju mõisnikkude maapäevade soovide kohaselt oli omandanud ja tervelt poole aastasaja jooksul ei võetud temas mingisugust silmapaistvat parandust ette. Kas siis tõesti siin mingisuguseid uusi elunõudeid meie maaolude korraldamiseks juurde ei tekkinud? Tuletame ainult mõned neist meelde, näiteks, kuuendiku- ja kvoote-

⁷Konstantin Päts (1874 – 18. I 1956 Kalinini oblasti Buraševo psühhoneuroloogiahaigla), III Riigikogu liige 1926–1929, Põllumeeste Kogude erakonna liige.

maa küsimuse, talumaa tükeldamise, teerjuse, talurendimaadel kasvava metsa, jahipidamise õiguse talumaadel, merekalda vabaduse jne. küsimused. Meie ei kõnele sellest, et terve aastasada Eesti talurahva vabastamise algusest mööda oli jõudnud, kuid väga palju talusid ikka veel rendi alusel peeti, ehk küll rentnik kunagi talu nii harida ei võinud nagu omanik.

Miks ei tulnud siis parandused? Küsime vastu: kelle poolt nad pidid siis tulema? Maapäevadel ei olnud huvi neid küsimusi lahendada, sest nad olid suurmaapidajatele kasulikult juba "lahendatud". Kes pidi siis talurahva kasusid kaitsma? Ega siis ometigi mitte need umbkeelsed kubernerid, kes ise nii kaua siin ametis püsisid, kuni nad oma võimuga kohalikkude olukordade vahele ei seganud?

Või võtame hariduse ala. Kui suurt ülekohut tundis rahvas enesele sellega tehtavat, kui ta lapsed umbkeelsesesse kooli sunniti minema. Mitte õppida ei tulnud seal, vaid tundmata ja rasket keelt pähe tuupida. Kui paljudel kadus tahtmine edasi õppida! Oma keele arenemisest kesk- ja ülikooli kaudu ei võinud juttugi olla. Oma kirjandus kiratses, sest maast-madalast võõrutati noor põlv kõigest sellest, mis oma rahva keele, tema vaimuvara ja aateilmaga seotud oli.

Kohus, ametikohad, omavalitsuse asutused — kõik need olid võõra keele taha lukustatud. Neis valitsevad jõud olid meile võõrad, kui mitte just vaenulised, siis igatahes meie vastu ükskõiksed. Meie seltskondline elu oli neile võõras, meie rahvusliste püüete peale vaatasid nad vaenulikult, meie kui rahvas olime nende silmis alama väärtusega, kes ainult sel mõõdul võis oma algupära arendada, kui palju seda alamale elukutsele tarvis läks.

Tuletagu nüüd need, kes millegagi rahul ei ole, seda meelde, kuidas valvati Eesti haritlaste iga sammu järele, kuidas iga seltsi põhikirja registreerimine nagu mõneks poliitiliseks võiduks välja kujunes, kuidas ajakirjandust iga julgema rahvuslise nõude avaldamise eest kohe rängalt karistati, kuidas lehe väljaandmise luba täiesti valitsuse võimudest ära rippus.

Nüüd leitakse korraga, et pärast seda, kui meie rahvamajandus sõja ja revolutsiooni järele rasketest vapustustest on läbi käinud, meie ei olla suutnud küllalt kiirelt sotsiaalseaduste arendamisega teistele maa-dele järele jõuda. Unustatakse ära, mis oli meil neist sotsiaalseadustest enne olemas ja mis oleks meil nüüdki veel, kui endine kord oleks edasi kestnud.

Igal alal on noor vabariik tõesti püüdnud paremat olukorda luua. Kiirel sammul on edasi jõutud. Ülejõugi on juba kodanikku riigi ülesannete toetamiseks kohustusi kandma pandud. Ei ole kusagil märgata

olnud puudust heast tahtmisest uuendusi luua, vaid küll on juba puudust tulnud jõust. Meie ei hakka siin viimase kümne aasta edusamme üles lugema. Vaadaku igaüks oma ümber ja võrrelgu erapooletult praegust olukorda endisega ja katsugu siis omale otsus teha, kas ta tahaks veel endist aega tagasi, kas ta ei tunneks juba ainult selle mõtte juures, et see täiesti võimatu on. Võimatu on, et üks elujõuline rahvas, kes kõige raskemast olukorrast on omal jõul välja rabelenud omariikluseni, et see rahvas tahaks ehk võiks hetkekski veel omariiklusega seotud suured vabadused käest lasta ära minna.

Kui meil rahul ei olda, kui sellega ühenduses nähtused maad on võtnud, mis iga mõtleja inimese meele kurvaks teevad, siis on vist küll selles suurelt osalt süüdi meie jõudude ülepingutus kümneaastase hiiglatöö koorma all. Kes ise ei ole nende aastate raskust kannud, ei või pärast aru saada, kui suuri kehalisi ja vaimlisi ohvreid iseseisvuse võitmine ja tema ülesehitamine meie põlve käest on nõudnud.

Meie põlv elab tõesti ühel suurejoonelisemal ajajärgul meie kodumaa ajaloos. Meie aja võitlused, jõupingutused, rohked võidud ja suured saavutused saavad järeltulevatele põlvedele ilusamaks ja armsamaks äratusaineks olema.

Meie hulgast on nad aga paljudel mitte ainult võitlusväljadel elu nõudnud, vaid ka elujõudu, tervist, rõõmu ja loomevõimet karmilt kärpinud. Suured vabadused nõuavad ikka kõige suuremaid ohvreid.

Aga meie noorpõlv? Tema kasvab juba teistel elutingimustel, temale jätab lahkumise teed käiv praegune vanem põlv suurte ohvritega kättevõidetud iseseisvuse, temale jääb vaba algatus, vaba tööväli, vaba tee vaimlistele võitudele ja ilusamale tulevikule. Kui kõik see elurõõmu ei tõsta, kui siiski nii suur hulk noorelt surra tahab, kui ei taheta kodumaal vanemate poolt kättevõidetud riigis elada ja luua, siis peab küll tunnistama, et midagi peab meil haige olema.

Selle haiguse tagasitõrjumiseks peame kõik võitlusesse astuma. Selle peame välja kiskuma. Ka sellest peab võitu saama. Saame!

Kaja, nr 46, 24. II 1928, lk 2.

Jaan Tõnisson, Riigivanem⁸

RIPPUMATA RAHVA RIIKLUSTUNDES

Tagasi vaadates oma riikliku iseseisvuse esimese aastakümne peale, hindame asju ja sündmusi teisiti kui neid omal ajal ära elades. Mis siis

⁸Jaan Tõnisson (1868 – 2./3. VII 1941 Tallinn (?)), riigivanem 9. XII 1927 – 4. XII 1928, Eesti Rahvaerakonna liige.

väliselt hingest läbilõikav ja elu otse väljakannatamatuks tegi, paistab nüüd nagu uduist vastu. Mis häda olnud, oleme suurelt osalt unustanud. Selle vastu kerkivad armsad mälestused seletatud kujul vaimusilma ette.

Niisugune on juba kord inimese loomus: mis halba ja rasket olnud, kustub mälestuses; mis ilust ja head, elab teadvuses edasi puhtamal kujul.

On ka õige nõnda. Sest kui meie peaksime kõike, mis elus olnud inetut ja paha, elupäevaks oma mälulaekas enesega kaasas kandma, ära võtaks hinge seest. Inimsugu oleks pidanud juba ammu hingelise tasakaalu kaotama või elu enesest heitma.

Nüüd aga naeratab tagantjärele kõige kibeduse peale, mis omal ajal hinge sõi, ja elab rahulikult edasi. Sagedasti heas tujus pealegi.

Kas on siis ime, kui meie nüüd vaevalt 10 aasta järele võime nõnda rahulikult kõnelda kõigist soldatite ja tööliste nõukogu vägivalatetudest, madruste toorustest, enamlaste veretöödest, kogu "punaste" hirmuvalitsuse hädaohtudest kõikide ja igauhe kohta?

Saksa okupatsiooni raudse surve tinaraskust tuntakse vahest veel praegu laialdaselt nii selgesti ainult selle tagajärjel, et kõik saksliku hingeolu avaldused veel praegugi sagedasti meele tuletavad Balti saksuse eneseväljenduse õudsust.

Sootu teine on lugu kõigiga, mis meil möödunud 10 aasta jooksul olnud ilusat, head, suurt. Isegi need, kes on pidanud meie rahvusliku iseseisvuse võitlusest läbi käima, läbi käima rasketest katsetest, viibivad mälestuses heal meelel nende sündmuste juures, kus midagi suuremat esile kerkib.

Nõnda muutuvad kõik kannatused ja hädad lepitava kaastunde kaastuseks, aga vahvusteod ja kuulmata julguse ning eneseavalduse ilmutused iseseisvuse võitluses vaenuväljal kiirgavad sätendaval helgil nende pea kohal, kes üle öö kasvasid lihtsatest meestest rahvuslikkudeks kangelasteks. Endistest rahvakooliõpetajatest leitnantideks ja keskkoolist ehk ülikoolist väeteenistusse kistud nooredmehed on hiilgavate vahvus- ja julgustegudega rahvuslikus vabadusvõitluses suurematuse pärja oma nimede ümber põiminud. Adra tagant tulnud maamehed ja lihtsad töölisel on oma hulljulgete käikudega vaenlase selja taha, kus nemad oma lüüsi tulega terved vaenlase roodud põgenema pannud, otse muinasloolikku kangelasmeelt üles näidanud.

Kõik need ilusad mälestused ei kustu mitte, vaid elavad edasi kaasaegsete mälestuses. Neist koob elav luulelend särava mälestuskanga, millest päraistised põlved võivad oma vaimule hiilgavaid ehteid valmistada pidulikkude silmapilkude ülenduseks ja argipäevases elustuses.

Nõnda kasvab vaba rahva vaimline raudvara, mis aja käes mitte ei löö roostetama, vaid aina kasvab ja väärtuse poolest võidab.

Ometi tundub vist paljudele mõnd meie riikliku iseseisvuse 10. aastapäeva puhul, nagu ei oleks nendel ikkagi mitte erilist põhjust kaasa pühitseda. Aja raskused ja olukorra kitsused ühest küljest, nõuete laiused teisest sünnitavad sügava kuristiku, kuhu alla ähvardab libiseda kõik tuju ja tahe. Ühel palka vähe, teisel tulud väiksed. Ärimees kurdab ostjate puudust ja maksude kõrguse üle, põllumees kaebab ikalduse pärast. Ühel söövad hinge seest erakonnad ja rühmapolitika. Teine otsib poliitilistes septsustes niitide algust üksikute auahnuses ja oma huvis. Kõik aga on ühel meelel selle poolest, et Eesti elu kuskil ei kõlba ja meie endid mitte ei oska kultuurrahvana valitseda. . . Ei tea, kas mitte igal ühel oma jagu õigust ei ole.

Ometi on kindel, et kõike kokku võttes asi mitte sugugi nii halb ei ole. Vaadake ometi endi ümber. Kas ei ole meie rahvas mitte tubli tüki teed edasi jõudnud viimase 10 aasta jooksul?! Eks ole vaba Eesti ilme ometi sootui teiseks muutunud, kui ta oli meie iseseisvuse väljakuulutamise päeval?!

Siis abitu ja võõraste tõugata ning tallata; nüüd iseseisev riik, kus võim on rahva käes, kes ise oma saatuse üle otsustab. . . Siis üksi oma hädaga, vaene, võimetu. Nüüd täisõiguslik liige vabade rahvaste liidus, kes ise oma asja korraldades ühtlasi rahvusvahelise usalduse osaline ja kelle kasutada antakse miljonid rahvusvahelist kapitali. . .

Siis laastatud maa ja kurnatud rahvas; nüüd hoolimata mitmest kehvast löikusest, majanduslikult tervenev riik. . .

Oleme iseseisva riigi loonud, seda vahvasti kaitsnud mituteistkümnepordse ülivõimu vastu edukalt ja — võidukalt. . . Oleme oma riigi täielikult korda seadnud, nii et nüüd peab riikliku aparadi lihtsustamise kallal vaeva nägema. . . Oleme õigusolud põhjalikult ümber muutnud, seadusi vahet isegi liiga palju annud. . . Oleme oma rahvahariduse peale võinud võrdlemisi rohkem kulutada, kui vahet vanemad riigid. Tiheda keskkoolide võrgu olemine loonud ja rahvusliku ülikooli kõrgema hariduse ning teadusliste nõuete kohaselt välja arendanud, kutsekoolide võrk laieneb iga aastaga. . . Koduse pinna olemine vabastanud rahvusvaheliste suurmaapidajate käest, et ellu kutsuda ligi 30 000 uut talu ja üle 7000 väike- ehk käsitöökohta. Oleme maareformi hiiglaülesandega toime saanud; alalise suured kulutused asunduspoliitika teostamiseks võivad riigi eelarvest ära jääda. Oleme loonud iseseisva rahvamajanduse, välja kujundades terveid uusi tööharusid, mis loomulikul ja tarvilisel meie rahvamajanduse nõuete rahuldamiseks. . . Oleme riigimajanduse ellu kutsunud ja oma raha kindlale alusele seadnud. . .

Kes tahaks nõuda, et kõik see oleks pidanud sündima ilma vigadeta ja eksitusteta?! Kas seda teisel on nähtud ehk võidud!

Vigu on ka meil tehtud. Puudusi leidub igal alal. Kuid need kõik jäävad täielikult varju tehtud tööle ja saavutatud edule.

Tahame õiglased olla, siis peame tunnistama, et me oleme oma riikliku iseseisvuse esimesel aastakümnel kõikidel aladel väga suurel sammul edasi jõudnud. Ja mis peasi: kus veel puudusi ja vigu, seal võime pea kõike ise parandada, ilma et keegi saaks meie käest kinni haarata. Meie eneste teha on, mis ja kuidas meie tahame muuta ehk parandada.

Isa oleme otsustajad, ise tegijad!

Isa oleme ka vastutajad!

Kas võib teist keegi midagi uhkemat sellest mõelda?!

Muidugi ei taheta sagedasti just vastutust mitte enese peale võtta.

Nii mõnigi meie hulgast on kinni võõra võimupäevade hingeolus. Riigi peale vaadatakse kui "kroonu" peale, mis väljaspool meid ehitatud ja mida seesmiselt kardetakse ja vihatakse, millest aga salakesi ja lausa kõike oodatakse ja nõutakse, — isegi seda, mida võib ainult iseendalt nõuda. Siunatakse ja arvustatakse selle asemel, et kätt külge panna ja lükata sinna, kuhu soovitakse.

Kuid ka siin annab aeg arutust. Inimesed kasvavad kutsega, kasvavad meie inimesed ka iseseisva rahvariigi kodanikkudena oma õiguste kasutamisel ja kohuste täitmisel.

Ja siis tahaks näha, kas meie inimesed sooviksid veel tagasi minna, kust meid õnnelikule välja on toonud õige loomusund rahvusliku enesemääramise vabaduse järele sõbraliku saatuse toetusel!

Isegi sõgedamad, kes nüüd Vene aja viletsate "lihapottide" varju järele jookseksid, õpivad varsti iseseisva demokraatliku riigi täisõigusliku kodaniku auseisukorda hindama võõra võimuriigi "elaniku" lahja leeme asemel, kui meie aga oma riigi korraldamise ja oma rahvamajanduse ülesehitamise esialgsetest raskustest üle jõudes tarvilikud töö- võimalused loonud ja meie inimesed tõesti täiesti hinges tõe-õle asuvad.

Et see pea tuleb ja meie inimesed end leiavad, on kindel!

Nii palju usku minul meie oludesse ja meie inimestesse siiski on.

Või ei ole meie minevik seda küllalt selgesti kinnitanud?!

Mõtelge ainult selle peale, mis allpool öeldud meie inimeste kasvatamisest vabadusvõitluses. Tuletage meelde ühistegelise liikumise omaaja hoogsamat arenemist, kui palju kuskil teisel, ehk otse revolutsioonilist üleminekut kõrsvilja kasvatamisele, põhjalikule piimaasjandusele! Küll meie inimesed arenevad ka riiklikus mõtlemises ja majanduslikus isetegevuses, kui aeg täis saab!

Ja siis võime kindlad olla, et meie inimesed iseseisvalt riigilt ei lähe mitte nõudma ainelisi annetusi ega puhastkasu kaaskodanikkude kullul. Nemad hakkavad hindama just mõõtmata väärtusi, mille määratud varaaidad meile täielikult avab alles iseseisev riiklus, — va-

badusest ja tõsisest enesemääramisest kuni oma keeleni, oma koolini, oma teaduseni, oma kunstini, oma kultuurini. . .

Oma riiklikku esimest aastakümnet pidulikult mälestada tähendab süveneda oma rahva uuestisünni suurde saladusse, et iseend leida uutes oludes uute võimaluste ja kohustuste kohaselt.

Sest uued võimalused kohustavad!

Kui meie oma iseseisva rahvariigi varju all nii palju võime ja tohime, siis p e a m e ka!

Iseendid ja oma jõudu tõsiselt tööle rakendades tahame meie põhjalikult ära kasutada kõik ilusad võimalused, mis meile avanevad oma iseseisvas rahvariigis.

Saagu Eesti riikliku iseseisvuse esimese 10 aasta pidulik mälestus meile põhjalikuks t õ o t u s e k s, et meie tahame uuel aastakümnel tulises isetegevuses vaimustatult edasi tungida iseseisva Eesti vabariigi tähe all meie maa ja rahva ilusama tuleviku sihis!

23.2.28.

Postimees, nr 54, 24. II 1928, lk 15.⁹

Saksa kultuurautonoomia valitsuse esimees Harry Koch¹⁰

VÄHEMUSRAHVAS ISESEISVAS EESTIS.

Küll ühelgi teisel rahvusel Eestis ei ole põhjust tuleviku vaadetele nii palju ruumi anda kui sakslusel. Tagasivaade ilmasõja algusest saadik peab meile loomulikult masendavalt mõjuma; hiljem sunnikorralduse teel läbi viidud meie varanduste suur kitsendamine on kaasa toonud, et

⁹Vt ka: Jaan Tõnisson, Riigivanem, "Riigi asutamise ja korraldamise järele tuliselt loovale tööle!". — *Järvamaa*, nr 22, 23. II 1928, lk 1; "Kaitseväe suurejooneline kontsert-aktus "Estonias": Riigivanem J. Tõnisson kaitseväe keskel". — *Postimees*, nr 54, 24. II 1928, lk 17; Jaan Tõnisson, riigivanem, "Elagu edasi vabaduse vaim rahva keskel!". — *Pärnu Postimees*, nr 46, 24. II 1928, lk 5; Jaan Tõnisson, riigivanem, "Uue aastakümne lävel". — *Vaba Maa*, nr 46, 24. II 1928, lk 6; Jaan Tõnisson, riigivanem, "Tervitus Lõuna-Eestile iseseisvuspäeva puhul". — *Võru Teataja*, nr 22, 24. II 1928, lk 3.

¹⁰Harry Koch (1880 – 3. VI 1939 Frankfurt am Main), Tallinna 2. linnapea 1918, võttis osa Vabadussõjast, Eestimaa Kindlustuse Seltsi EKA asutaja ja peadirektor, panga G. Scheel ja Co. asutajaid, nõukogu liige ja panga esimehe asetäitja, Eesti Liikumata Varanduste Eksploateerimise Seltsi Koch ja Ko. omanik, Saksa-Balti partei esimees 1923, Saksa Kultuuriomavalitsuse esimees 1925–1932, Riiginõukogu liige vähemusrahvuste poolt 1938 (ei osalenud töös haiguse tõttu).

meie viimaste aastate saavutusi, niipalju kui nad meil ka kättesaadavad olid, täielikult ei ole võinud ära kasutada.

Ma ei tea, kas meie Eesti soost kaaskodumaalastel on õiget kujutelmist sellest, milliseid määratumaid jõupingutusi ja ohvreid see Eestimaa sakslastelt nõuab, et ennast alal hoida ja tegurina maal edasi püsida. Õlg õla kõrval oma Eesti soost kaaskodumaalastega on Balti pataljoni vabatahtlikud meie maa vabastamise eest võidelnud; sõja lõpetuse järele oleme kaasa töötanud korraldava, seadusandliku tegevuse ja maa majanduslise ülesehitamise juures, et uusi väärtusi luua.

Kultuurautonoomia seaduse alusel on meil võimalus oma jõudusid korraldavalt kokku tõmmata kultuurilisel alal, majandusline ehk täpsemalt öeldud, kutseline stabiliseerimine seisab aga veel ees ja on raskelt läbiviidav suure osa sakslaste kutsekitsenduse ja kutsepuuduse tõttu. Kui ma täna, Saksa kultuurautonoomia kolmanda aasta kestva pean vastama küsimisele, kas kultuurautonoomia vastab temale pandud ootustele, siis usun ma võivat kinnitada, et kultuurautonoomia põhimõtete väljakuulutamine mingisuguseid raskusi ei ole esile kutstunud, ei valitsusasutuse ja kultuurivalitsuse vahel ega ka viimaste ja kogukondliste valitsuste vahel. Usun võivat edasi kinnitada, et kultuur-omavalitsuse aade vastab temale pandud ootustele ja on meie juures läbi löönud, nagu ta — selles olen veendunud — läbi lööb ka teistes maades.

Keerulisem on tegeliku läbiviimise küsimus. Esimesena tuleb siin silmas pidada, et meie kultuurautonoomia seadus on esimene katse raamseadusena, mitte veel valmis maal, vaid ainult — kuigi kaunis kaugele valminud — skits, koguni mitte veel lõpuleviidud töö, ainult siis võib saada valmis maaliks, kui mõlemad selle kallal töötavad pooled, valitsus ja kultuur-omavalitsus, omavad head tahtmist seda tööd elunõuetele vastavalt välja kujundada, kõik olemasolevad konarlused kõrvaldada ja puudused täiendada.

Teine tähtis küsimus on rahandusline külg. Iga kultuur ja iga kultuuriline tegutsemine eeldab teatavat ainelist alust. Kui meie sakslus aineliselt praegu ka ligikaudugi niisugusel järjel oleks, nagu enne sõda, siis ei oleks ainelisel küljel tegelikult mingit tähendust; praegu on see aga tõsiseks mureks. Ei tohi unustada, et ükski rahvaliik meie maal aineliselt ligikaudugi niipalju ei ole kannatanud kui sakslased. Ja sel vähestest eranditega, keda sõrmedel võib ära lugeda, vaeseks jäänud sakslusel on kanda kahekordne koorem, kõigi riikliste ja kogukondliste maksude kõrval ka maksud kultuurautonoomia heaks. Üks tähtsamaist küsimusist, mis tungivalt korraldamist vajab, linnade toetuse kindlaksmääramine üldisesse koolivõrku üles võetud Saksa põhikoolide ülalpidamiseks, ootab ikka veel lahendamist.

Praegune põlv võitleb rasket võitlust, meie loodame aga, et meie lastele koidab heledam tulevik, kuid et seda kätte saada, peame neid

kasvatama täiteks inimesteks, kehaliselt ja vaimliselt terveiks, ja selleks vajame omaenese koole ja oma kultuurautonoomiat; nagu laste õiged kasvatajad on vanemad, nõnda võib ka ainult rahvus ise oma järeltulevat põlve kujundada.

Sellest võiks arusaadav olla, et sakslased iseäralisel mõõdul on huvitatud meie maa riiki alalhoidvast arenemisest ja kujunemisest.

Päevaleht, nr 54, 24. II 1928, lk 6.

Eesti vabariigi Juudi rahvusvähemuse nimel Juudi kultuuroma- valitsus.

JUUDI KULTUUROMAVALITSUSE SOOVID VABARIIGI 10-DAKS AASTAPÄEVAKS

Eesti vabariigi iseseisvuse kümnendal aastapäeval, mil kõik kodanikud rahvuse peale vaatamata pühitsevad, kümme aastat tagasi võõra ikke alt vabanenud ja vaba rahvana iseseisvat elu alanud, rahva ajaloolist suurimat sündmust, saadab vabariigi Juudi rahvusvähemus Eesti vabariigi rahvaesindusele ja Eesti vabariigi valitsusele oma palavamad õnnesoo-
vid.

Juudi rahvas, kes tuhanded aastad tagasi kaotas oma riikliku iseseisvuse ja kes võitleb elu ja iseseisva loomingu õiguse eest, elab üle iseäralise vaimustuse ja rõõmuga Eesti rahva ajaloolise vabastamispäeva ning iseseisva rahvusliku ja riikliku ülesehitamise alguse.

Vabanedes ja alates võrdlemata suurte takistuste ja raskustega oma kultuurilise kodu ehitamist, andsid Eesti rahvas ja Eesti riik esimesena eeskuju rahvusliku küsimuse lahendamise katsele, mis niivõrd tähtsat osa etendab praegusel ajal.

Meie, juudi soost Eesti kodanikud, uhkustame sellega, et meie Eesti riik esimesena andis võimaluse Eesti vabariigis elutsevatele rahvusvähemustele omavalitsuse raamides elada oma iseseisvat kultuurset, rahvuslikku elu. Selle ajaloolise aktiga kirjutas Eesti vabariik oma nime kuldtähtedega ajaloosse rahvaste võitluses iseseisva kultuurilise arene-
mise eest.

Meie, vana ajaloolise rahva pojad, saadame oma kaaskodanikkudele endi vennaliku ja sõbraliku tervituse: saagu külvatud Eesti riigi edasipide-
dine elutee õnne- ja õnnistusroosidega, saagu kastetud põllud, kus rahva
verd valati võitluses õiguse, vabaduse ja õigluse eest, kultuuri ja edu an-
didega, ja tugevnegu ning õitsegu Eesti vabariik kõikide Eesti rahvaste
kodanikkude eduks ja õnneks!

Päevaleht, nr 54, 24. II 1928, lk 10.¹¹

¹¹Vt ka: J. Gurevitsch, Tall. Juudi koguk. ülemkantori, [“Iseäralise
heameelega konstateerin. . .”]. — *Päevaleht*, nr 54, 24. II 1928, lk 14.

Mitropoliit Aleksander.¹²

PIMEDUSEST VALGUSELE JA EDULE.

“Kajale” kirjutanud Eesti apostliku õigeusu kirikupea mitropoliit
Aleksander

Kümme aastat pole pikk aeg rahvaste ja riikide elus, kuid meie armsale Eestile on möödunud 10 aastat kujunenud ülitähtsaks arenemisastmeks.

Lapseeast on astunud nooruspõlve lävele, mis peab olema aaterikas, jõuküllane ja teovõimne; seepärast hoidkem endid kõigest, mis võiks tumestada kaunima lootuse taevast!

Meie elu eesmärk ja püüded olgu kõrged, aatelised, puhtad, et kosuks rahvaelu kõlbline külg, kõveneks riikline kord ja julgeolek.

Juubelipäev kohustab meid kõiki ühinema töös kallil kodumaa kasuks palava isamaalsuse ja kindla kohusetundega. Nende abil oleme ju võitnud vabaduse ja õiguse kultuurrahva nime kandmiseks.

Kitsastest, rasketest oludest ühes Eesti vabariigiga on ka välja kujunenud ja korraldunud Eesti Apostlik õigeusu rahvakirik, jagades oma õnnistust ja moraalset tuge rahvale ja algavale riigile raskemal võitluse päevil.

Isamaalsus, kangelasmeelsus ja enesesalgamine on meid aidanud ära kanda okupatsiooni ja enamlasteaegsed vangistamised, väljasaatmised ja tagakiusamised, mis kroonitud esimese Eesti piiskopi Platoni¹³ ja tema kaaslaste märtri-surmaga.

Tuhanded jätsid isamaa ju rahva vabaduse eest oma elu võitlusväljal; sajad ja tuhanded rakendasid oma oskuse ja jõu kodumaa ülesehitavale organiseerimise tööle. Ei või unustada, et rahvast tema käekäigul on edasi kannud avalikkude tegelaste töö, hool ja eneseohverdamine.

¹²Metropoliit Aleksander (Aleksander Paulus; 1872 – 18. X 1953 Stockholm), Apostliku õigeusu köster-kooliõpetaja Leesil 1894–1897, Kolga-Jaanis 1897–1900, Viljandis 1900–1901, preester Hiiu-Kõrgessaares 1901–1903, Karksis 1903–1908, Laiusel 1908–1916, Pärnus 1916–1920, Eesti AÕK ülempiiskop 1920–1923, Tallinna ja kogu Eesti metropoliit ning ja EAÕK eestseisja 1923–1953, IV Riigikogu liige Eesti Rahvaerakonna rühmas 1929–1931, Rahvuskogu II koja liige 1937, Riiginõukogu liige 1938–1940; põgenes 1944. a Saksamaale ja siirdus sealt 1947. a Rootsi.

¹³Piiskop Platon (Paul Kulbusch; 1869 – 14. I 1919 Tartu), Peterburi eesti apostliku õigeusu koguduse preester 1894–1917, Eesti AÕK piiskop 31. XII 1917 – 1919, vangistati 2. I 1919 Tartus ja mõrvati peaigi kommunistide poolt Tartu Krediidkassa keldris, kus kokku tapeti sel päeval 19 inimest.

Sellepärast oleks ülekohus halvata nende tegelaste tahtejõudu, hävitada nende autoriteeti, nagu seda võiks lubada enesele ainult orjapõlvest pärit olev väiklane isiklik kadedus.

Hävinegu meie elust kõlbline lodevus, see raskete ja segaste aegade pärandus; kadugu uimastavate ainete tarvitamine, kuritööd, enesetapmised, lõppegu erakondlik vaen.

Aeg on selle peale mõtelda, et omakasupüüdmine ühes mammona orjusega ei ole kusagil ilmas loonud õitseagu. Ei tohi need asuda ka meil isamaa- ja ligemisearmastuse asemele.

Pimedusest valgusele ja edule — olgu meie ühine püüd ja hüüe!

Et eduteel mitte peatama jääda ja tagasi minna, seks tuleb kasvatada rahva seas arusaamist hädaohtude suurusest ja nende tagajärgedest, mis varitsevad ajaloo näitelaval nii noori kui vanu riike ja rahvaid.

Iseseisvuse päev ja tema juubel olgu ja jäägu kogu rahvale suureks rõõmu- ja rahulduse-pühaks, mil vaimustusega vaatleme sõjakangelaste ja riigiehitajate tegusid.

Tuletagem palves meele neid, kes ohverdasid isamaa ja ligemiste eest oma elu. Kiitkem Issandat Tema armu ja helduse eest! Ülendagem oma pühamad tundmused Taeva Isale, kellele olgu au ja kiitus igavesti!

Kaja, nr 46, 24. II 1928, lk 10.

Konsistoorium ja piiskop.¹⁴

EESTI EV. LUT. USU KOGUDUSTELE EESTI ISESEISVUSE 10-AASTASEKS JUUBELIKS

Jumala, Isa, Poja ja Püha Vaimu nimel. Aamen

Tuletage enestele meele endiseid päevi! Seda on selleks tarvis, et meie tänu juubelpäeval oleks selge. Muidu tõuseb palju nurisemist kuuldavale aja raskuste üle küll riigi vastu, küll Jumala vastu. Sellepärast tuletage enestele meele endiseid päevi. Meie mälestusest ei ole ometi veel kustunud ajad, kus meie vanemad ja esiisad orjuses ägasid ja haganaleiba sõid. Ja tänapäev oleme iseseisev, vaba ja rippumatu rahvas omas riigis ja pühitseme oma riigi kümneaastast juubelit.

¹⁴Jakob Kukk (1870 – 25. VII 1933 Tallinn), Võru praostkonna viikaarõpetaja 1899–1900, Rõuge koguduse abiõpetaja 1900–1902, Peterburi Jaani koguduse abiõpetaja 1902–1904, Tartu-Maarja koguduse abiõpetaja 1904–1905, Ingeri Teškovo koguduse õpetaja 1905–1906, Keila koguduse õpetaja 1906–1921, Vabadussõjas Narva rinde sõjaväeõpetaja 1918–1919, EELK piiskopi kt 1919–1920, piiskop 1920–1933, pühitsetud 1921.

Tuletage meele, kuidas priius meile tuli. Vabadus tuleb iga rahva juure, jättes verejäljed järele. Meie iseseisvuse koidik oli iseäranis hirmus. Ta oli nagu öösine tormide mäss kohisevas meres: purustasid võõrad väed, rõhus raudne okupatsioon, siis enamlaste veretöö õudsed pildid. — Siis tuli hommik. Päike paistis ühel ilusal hommikul vaikselt ja sätendavalt üle vaba, iseseisva Eesti pinna. . . Sa olid vaba, Eesti pind. Meie esivanemate põrm, sa puhkad nüüd jälle vabas mullas. Sa oled vaba, Eesti rahvas. . .

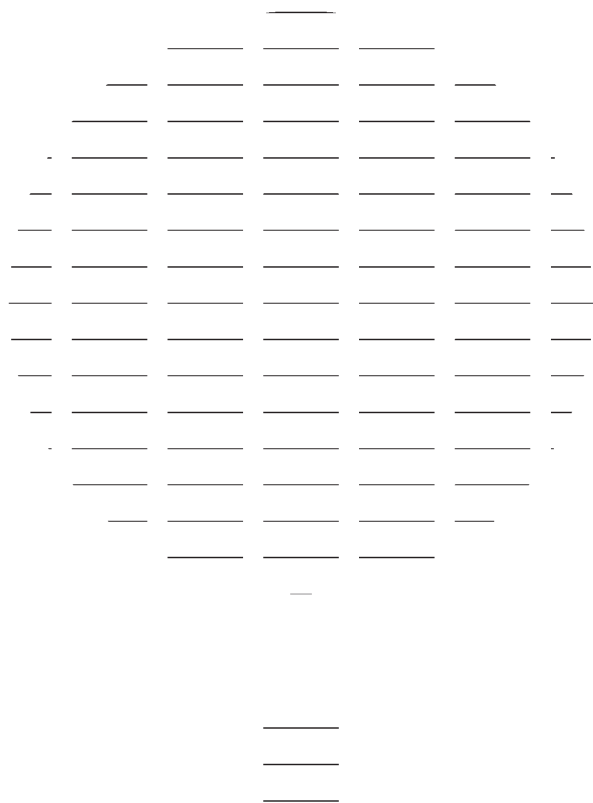
Tuletage meele neid, kes surid ja langesid, mehi, kes oma elu andsid selleks, et Eesti oleks vaba! See on meie juubelipäeva aukohus. Isamaa on nende au ülenduseks ausambad üles ehitanud. Kirik on oma peale võtnud üles ehitada nende mälestuseks ja Jumalale kiituseks ja tänutäheks vabaduse kiriku Tallinna.¹⁵ Aga sellest ei ole veel küllalt. Ausambad varisevad ühes vabadusega, kui ei leidu elavat jõudu, kes neid kannab. On olemas üksainus ausammas, mis ei igane ja see on ainukene, mis on väärine ja tasuks nende verehinna, kes vabaduse võitluses langesid. See sammas on langenute parim mälestus ja iluks vabale isamaale. Seda ehitame, kui meie Eesti peredes juubeli mälestuseks maksuma paneme ausa töö, mis kindlustab meie kodusid ja tervet riiki; kui meie maha kisume tülid, üksteise teotamised, parteide riid ja asemele asetame üksmeele ja ühise isamaa armastuse, kui meie oma kodudesse kasvama paneme armastuse vaimu, ligimese aitamise, et Kristus Jeesus meie sees elaks, siis võidame ka kohutavama vaenlase, rahva surma ära, kes ähvardab Eesti piirisid rõhuma hakata. Et Eesti ei oleks mitte ainult vaba, vaid vabaduse tempel oma Jumalale, saaks vabaks pattust ja ülekohtust. Et võiks iga vaba Eesti kodu katuse üle lehvida auga sinine-, must-, valge Eesti lipp. Siis täituvad meie kodud juubeliga — rõõmuga.

Tõusku ka hingeliste tormide ja võitluste seest päike, et ta võiks paista armsalt ja hellalt Eesti kodude üle, keda Poeg on vabaks teinud. Jumal, õnnista sa Eestit. Aamen.

Eesti Kirik, nr 8, 23. II 1928, lk 57.¹⁶

¹⁵Mõeldud on Tallinna Pauluse koguduse juba sajandi algusest pärit kavatsust rajada Gonsiori ja Kunderi tänava nurgale Armas Lindgreni projekti järgi (hiljem Edgar Kuusiku projekti järgi) uhke Eesti vabaduskirik, mis jäi teostamata. *Priit Rohtmetea osutus*.

¹⁶Vt ka: Piiskop J. Kukk, "Palve". — *Postimees*, nr 54, 24. II 1928, lk 3; Ev. luteruse usu piiskop Jakob Kukk, "Eesti kümneaastase iseseisvuse päevaks. 24.2.1928.". — *Päevaleht*, nr 54, 24. II 1928, lk 4.

EGON ERKMANN. Albus E (2018)

JOOKSUASKEESIST

Raivo Alla

Pärast lüheldast, pisut üle kahe nädala väldanud jooksulaagrit 2016. a alguses Portugalis kirjutasin blogipäevikusse järgmised read:

On tunne, nagu mädaneks võistlussport must lahti nagu pind, mille organism endast võõrkehana irrutab. Veel pole kindel, kas ehk annaks sellest pookida endale midagi viljakandvat või jääb seda-sorti jooksupraktika kiduma. Heideggeri sõnavara kasutades on jooksuaskeesil see puudus, et ta kehtestab olema-pidamise ole-mise üle, mistõttu tulevikuvõimalused on aheldatud askeesi rütmi. Askeesist saab sellega enese-tehnoloogia, mis seadestab meid oleva ilmsikstuleku ettemääratud vormidesse.

Nüüd lõpuks, aastaks 2018, mil olen spordiklubist välja astunud, katsun jalgupidi vastata tänapäeva Saksa filosoofi ja *üldise asketoloogia* rajaja Peter Sloterdijki sõnutsi kõige olulisemale antropoloogilisele küsimusele: “kas inimolendit üldse saab väljakujunenud halbadest harjumustest võõrutada ja mis tingimustel õnnestuks juurduda headel harjumustel?” (Sloterdijk 2013: 410–411.)

Et sama praktika (jooksmine) piires tõepoolest jalgu alla saada millelegi uuele, s.t harjumuslikel jooksuradadel uus hingamine leida, tuleks teha usuhüpe, mis ei piirduks pelgalt välise vormi vahetusega, vaid suunaks suurpuhastuse sissepoole.¹ Alljärgnevalt katsungi kriitilises dialoogis tänapäevase kehakultuuriga jooksmisele asu ehk tähendust leida.

¹Sloterdijki mõtet kasutades peaks vältima pelka ümberprogrammeerimist Saulusest Pauluseks ilma operatsioonisüsteemi muutmise-ta (Sloterdijki väitel ei toimunud Damaskuse teel Sauluse transformatsiooni, vaid apokalüptilisest lunastusootusest üleskõetud väline suunavahetus) (samas: 302–305).

Teataval määral on minu kirjutis autobiograafiline enesekõnetus, mille taustal on võistluskooksja aastatepikkuse kogemuse refleksiooni.

Ent soojendusküsimusena: mil viisil saab jooksjä askeesist üldse kõnelda kui sellest, mida religiooniuuringutes on tähistatud üldmõistega “askees”?

Kas pole sportlike harjutuskordade rütm selleks liiga mehaaniline ja tegevus ise üdini lihalikult eesmärgistatud, et ülendada teda askeesiks — praktikaks, mille tähendusväljas on kesksel kohal lihasuretuse ja immateriaalse tõe taotlus?

Eelmainitu kehtib peamiselt religioosse askeesi kohta, ehkki Sloterdijki sõnutsi on hoopis religiooni näol tegu “spiritualiseeritud askeesiga”.² Sõna *askesis* pärineb vanakreeka filosoofiast ja tähistab just nimelt harjutamist selle sõna kehalises/sportlikus tähenduses. Michel Foucault’ järgi (Foucault 2013) oli toonase askeesi keskmeks enese kultiveerimine, mitte kristlik Jumala kasuks loobumine (“nüüd ei ela enam mina, vaid Kristus elab minus”, Gl 2:20).

Seepärast on spordiaskeesist kohane kõneleda Foucault’ viisandatud laiemas, vanakreekaliku enesehoolde (*epimeleia heautou*) raamistikus. Kuid säherdunegi enesehool taotles harmoonilist inimest, mitte forsseeritud füüsisega tippsportlast, millisena meil sportlasekujutänapäeval silme ees seisab.

Askeetliku tõepäktika üks iseärasus on Foucault’ sõnadega see, et askeesis toimub “tõega relvastumine”, mis on radikaalselt teistsugune tõe kui varjamatus (*aletheia*) lahtiriietamisest. S.t askeesis leiab aset pärimusliku tõediskursuse internaliseerimine päktiseerimise käigus, mitte avastuslik, spontaanne paljastumine.

Käesolev artikkel tahab lõppeks otse küsida, mil viisil on võimalik jooksupäktika kaudu teostada transtsendeerumisvõimelist askeesi, kus korrapärase ja intensiivse liikumise kaudu saadetakse

²Inimkond peaks Sloterdijki arvates võtma planetaarselt ja ilma keerutamata kursi *homo religiosus*’elt *homo repetitivus*’ele. Ehk antropotehniliselt suunda seades ja enesele vormi luues tuleks taevastest navigatsioonivahenditest loobuda. (Samas: 1–15.)

pilk korrakski enesest eemale, kõrgemale — et seejärel visandada endas võimalusi olla vahetumalt olemisest haaratud. Lahtijooksu jooksunomaadi tõepraktikasse olen juba teinud (Alla 2018), aga siin püüan askeetlikul viisil ülespoole haarata.

Arvustades raamatut *Eesti jooksjate lood*, kirjutasin:

meenub ühe peapiiskopi kunagine ütlus: “religioon on see, mis sa hakkad peale oma üksindusega”. Jooksufriikide hulgas tuntud kultusromaani *Running and Being* autor George Sheehan on seevastu öelnud: *running is not a religion; it's a place*. Ja täpsustab hiljem: *running is a monastery — a retreat, a place to commune with God and yourself*. Mulle tundub, et sellest võimalusest on jooksurahvas enamasti mööda vaadanud... (Alla 2015).

Nietzsche tõdemuse valguses võib selline vähikäik tunduda sur-nuga kõnelemisena või isegi laibamõnitusena. Vaatame korra, kuidas olümpialiikumise isa püüdis temale elu sisse puhuda.

1. OLÜMPISMI ASKEES JA KEHAFÄŠISM

Ta keskendus tões ja vaimus treeningutele. Siis läks tulistamiseks.
(Reinsalu, Nilk 2015: 318.)

Kaasaegseid olümpiamänge hingestanud ja olümpismiks nime-tatud eetose askeetlik kvintessents väljendub ilmekalt Pierre de Coubertini suu läbi:

See on vitaalsuse religioon, mis mehise spordi ja hügieeni pida-mise kaudu kasvatab tugevat tahet ja — olles kunsti- ja vaimuval-last ümbritsetud — on suunatud ühiskondlikule arengule (Coubertin 1980: 44).

Maratonijooksjas kehastunud olümpismi vaimu, mis andis 1896. a Ateena (esimestel kaasaegsetel) olümpiamängudel kvaasireligioosse energiapuhangu, on Sloterdijk (2013: 89–90) mõju-salt kirjeldanud kui arhetüüpset vägitegu, mispuhul printsid või-dukalt finišeerunud karjase Spyridon Louísi kuninga ette kandsid.

Ent hoolimata Coubertini enneolematust edust olümpialiiku-mise elluäratajana ei jäänud tema soovist rajada olümpialiikumi-

ne religioossele vaimsusele suurt midagi järele.³ Jah, on teatavat sorti *comunità*’d esile manav olümpiaharta ja olümpiahariduse liikumine, kuid seegi vaimsemast sisust tühjendatud relikt püsib tänu inertsile ja spordifunktsionääridega mehitatud institutsiooni immuunsüsteemile, mis kasutab ellujäämiseks soodsaid elutingimusi.⁴ Pühadustunde ülekannet võib hea tahtmise korral küll näha atleedi-askeedi kombes oma keha (enese või riigilipu glorifitseerimiseks) skulptuuriks tahuda (Coubertini metafoor), ent mitmes mõttes pöördus Coubertini leiutatud liikumine frankensteinlikult oma looja vastu ja keeldus etteseatud religioossest saatusest.

Olümpismi ilmaliku metamorfoosi tuules sündis laiem filosoofilis-kehakultuurne suundumus, mida Sloterdijk on nimetanud atleetliku kehalisuse renessansiks.⁵ Seesuguse ajastu prohvetikaks oli Nietzsche, keda leiab spordi konteksti panduna ohtvalt ka 20. sajandi alguse kodumaises perioodikas. Laiemaltki pakub huvitavat spordivaimuteoreetilist lugemisvara sellel suunal 20. sajandi alguskümnendite *Eesti Spordileht*, kus avaldati numbrist numbrisse spordi kui positiivse askeesi ja kultuuri dialektikat. Leiab ka mitmeid spordifilosoofia-alaseid tõlkeid (peamiselt saksa keelest, nt J. M. Verweyeni (1927), H. Risse (1923) ja O. G. Kaundinya (1927) esseed). Üldse on aktuaalsed eugeenilised meeleolud ja tahtekasvatuse küsimus. *Spordilehte* tõlgitud Johann Maria Verweyeni “Treeningust ja elukunstist” võib näiteks lugeda:

Sportlistest eluhuvidest kõrgemana väärib askeetiline printsiip, vabastatuna eluvaenulikust ülepingutusest, kui üldine elutehnili-

³“Varsti ei teadnud enam keegi, mida tema hellenismi ja modernismi religioosse sünteesi unistus oli kunagi tähendanud. Pole liialdus väita, et olümpiaidee võidutses just seetõttu, et selle järgijad kõikidel tasanditel (ROKi juhataste liikmetest kuni kohalike spordiklubideni välja) kaotasid igasuguse aimduse sellest — ka siis, kui auhinnatseremoonial pisaraid jooksevad.” (Sloterdijk 2013: 93.)

⁴Nt Eestis toetab olümpialiikumist sümbiootilise suurrahasajana Coca-Cola, kelle projekti “Liikumine teeb erksaks” all on rahastatud mitmeid liikumisprojekte.

⁵Sloterdijk vahendab Nietzsche raevukat vastuseisu kristlikule askeesile positiivse ehk sekulaarse askeesi kasuks (samal: 29–39).

ne reegel, et teda alati kõrges aus hoitaks. Vabatahtlik piirdumine väikestest lõbudest hingeliseks tugevnemiseks võimaldab ka suuremaid loobumisi. [---]

Treeningu printsiibist võrsub seega määratult mitmekülgsem väärtus, kui seda tegeliku sportimise piirides tunnistada tahetakse. Ainult elukunstilise olemise vaatlusel vabaneb treening oma kitsapiirilikkusest ja asetatakse elu ehitusprintsipi ossa, mis kõige mitmekesisematel elualadel mõju avaldab. (Verweyen 1927.)

Verweyen kirjutab sealsamas ka nietzscheaanliku maiguga “sil-laehitaja meetodist”, mis askeetlikust tugevusõpetust võrsub, et ühiskonnas “elutarga krooni” kanda. Saksa kirjaniku ja kultuurikriitiku Heinz Risse essee “Spordi sotsioloogia” jookseb tõkeloona läbi mitme lehenumbri ja tema viited Nietzschele on ohtrad.⁶ Ka jooksu teemal on tal kosta:

juba jooksja, kes otsustanud teatud maad teatud ajaga joosta, avaldab tahet võimule, tahet oma keha sellele saavutusele sundida. See terve kompleks, mida harilikult “rekorditõveks” hüüatakse, on sellest tundest võrsunud. [---] Teadagi ei paku finišis kokkulangev jooksja meeldivat vaatepilti, kuid temas on midagi temast enesest kõrgemat. Temas on lihtsalt tahe tugevam kui keha ja paradoksina väljendudes jookseb jooksja lõpumaad, mil kehajõud raugab, ainult tahtega. Ja maratoni jooksja? Siin on viimisteletud tahe erilise kultuse sümboliks saanud. (Risse 1923.)

Siiski võttis ka kristlus atleetliku renessansi tuulde. Kronoloogiliselt õigem oleks ehk öelda, et esimeseks meie kaasaegse spordi maskuliinseks sünnikanaliks kujunes juba 19. sajandi keskpaigast alates Inglismaal viktoriaanlik *muscular christianity*. Selliselt nimetati omalaadset aktiivset suhet spordiga kultiveerivat nähtust seni suhteliselt kehavaenulikus kristluses, mis nüüd hakkas sporditegevust, iseäranis meeskonnamänge propageerima jõudeoleku ohtusid neutraliseeriva (kristliku) moraalikasvatuse instrumendina. Kuulsaimaks lihaselise kristluse eestkõnelejaks oli Ameerika president Theodore Roosevelt, kelle sõnad “Kui ma ei oleks Ameerika Ühendriikide president, tahaksin olla Georg

⁶Spordimees ja filosoof Eduard Tinn ütleb nietzscheaanlust kritiseerivas kirjatöös: “Nietzsche kultus oli 20. sajandi esimese kolmandiku jooksul Saksamaal objektiivne reaalsus.” (Tinn 2013: 102.)

Hackenschmidt” osutavad Tartus sündinud vägilasele, kelle spordifilosoofia, tõsi küll, oli kõike muud kui kristlik.⁷

Nende vastandlike vaadete dialektikast ei sündinud sõbralikku sünteesi. Paavo Kivise kirjatöös resümeeritud olümpismi ja (kristliku) asketismi vastasseis ilmestab seda, et kristluse katsed läheneda kehale (nagu ka keha lähenemiskatsed vaimule) jäid märkamata: “Olümpism, õpetus keha ja vaimu vennalikkusest, ning asketism, õpetus nende vaenulikkusest, pole suutnud kunagi teineteist mõista, vastastikku respektierida.” (Kivine 2007: 83.)

Lummusest vabastatud 20. sajandil spordiliikumine agoniseerus,⁸ ülimaks väärtuseks kujunes kinnismõtteline võidutahe. Paavo Kivine on kirjeldanud võidu- ja rekordipurustamismaaniat nii:

Me elame võidukeskses maailmas. Meie spordireligioon on võidu-uskne. Me oleme fanaatilised võiduusklaled. Kogu meie argumentatsioon, meie mõttemaailm keerleb võiduime ümber. Võidupalvus, võidu-liturgia, võidu-orgasm, võidu-apoteoos. Isegi kaotades salgame oma langenuid ja ülistame võitjaid. (Kivine 1986.)

Kes Eesti jooksuilma pilgu heidab, näeb “rekorditõve” haaret tugevnemas ka harrastussportlaste ringis. Nüüdisaegse harrastusspordi liikumise sotsiaalseks kontekstiks on 20. sajandi jooksul aegamisi kujunenud bürokraatlik spordisüsteem ja üleratsionaliseeritud treeninguprotsess, mistap üleliia kergekäeliselt kasvataks endile masinsüdamed — seesuguse nihilismi eest on muuhulgas hoiatanud Heidegger oma essees “Küsimus tehnika järele”⁹ (millele viitab artikli alguses osundatud blogipostitus).

Ainult et Heideggeri silmaspeetud hoiak võtta maailma kui ressursi muundub jooksupraktikas hoiakuks suhtuda oma kehasse kui investeerimisplatvormi: panustatakse ilusatesse numbrites-

⁷Ulatuslikum käsitlus Hackenschmidtist kui filosoofist meil puudub, vt siiski Joosep Sibula bakalaureusetööd (Sibul 2014).

⁸Kr k *agon* ‘võistlus’.

⁹Viitan siin Heideggeri käsitlusele moodsast tehnikast kui olemasoleva ilmsikstoomisest väljanõudva seadmise viisil. Tehnika oht seisneb seega vahetumate olemislaadide kadumises silmapiirilt, Heideggeri sõnastuses: “Seade-stu võim ähvardab võimalusega, et inimene võidaks ilma jätta sisse käänamast algupärasemasse ilmsikstoomisse ja nõnda kogemast algsema tõe keelitust.” (Heidegger 1989: 1215.)

se või rasvavabasse kehapilti ja vabrikutöölise tõtlikkusega sunnitakse kehale peale karm või lihtsalt tülpimuseni tuim treeningurežiim.¹⁰ Postsportliku paradigma eestkõneleja Brian Pronger on raamatus *Kehafašism* (Pronger 2002) püüdnud sporti sellisest õnnetust saatusest (s.t kehafašistlikust elujõu mehhaniseerimisest) välja rääkida ja osutanud juba mitmetele käesolevatele, nn post-sportlikele lahendustele (vt Alla 2016).

Samavõrra on tõsi, et säärasest etteantud kontekstist hoolimata teostavad tänapäeva sportlased ja harrastussportlased enamasti “kehaprojekti”¹¹ isetahtsi, olles omaks võtnud *fitness*-kultuuri diskursiivse tõe tervest ja ihaldusväärsest kehast.

Ometi võib seda sorti piitsutustes avastada kummalise retsepti saamaks üle jumalakujulisest tühimikust oma hinges. Olen isegi askeesi rütmides ikka ja jälle kogenud valukogemuse õpetlikkust kehatundlikkuse ja enesedistsipliini arendamisel. Võistlusjooksjaks kujunemise aastate jooksul pole Achilleuse kõõluse põletik, “jooksja põlv”, varbaluu murd jms vigastused takistanud treeningute jätkamist kas trenaažööride, tõukerattasõidu, vesijooksu või mõnes muus jalapealt leiutatud formaadis, ja see igapäevane tah-tejõu vinnastamise kogemus anda kehale une arveltki koormust oleks tõepoolest justkui midagi väärt. Aga mida?

¹⁰Nagu on kõigi aegade parim Eesti pikamaajooksja (ja praegune jooksutreener) Enn Sellik kirjutanud treeningufilosoofiast: “Iga treener, kui ta alustab koostööd sportlasega, koostab pikemaajalise jooksuprogrammi. Selle sisu jääb ainult treeneri teada. Sportlane täidab seda programmi nädalate, kuude, aastate kaupa. Sina jooksumees, “paned nina maha ja künnad vagu”. Esimene vagu tuleb looklev, külvad, lõikad saagi. Esimene põld tuleb kesine, saak nigel. Sinu kõrval seisab treener. Järgmine künn tuleb parem. Sul on juhendaja, et künnivagu tuleks sirgem. Ainult treener oskab seda.” (Sellik 2013.)

¹¹Jooksu-uuringutes on seda esmakordselt Chris Shillingi loodud mõistet kasutanud Richard Shipway, kes kirjeldab oma töös jooksjate identiteediloomet kui “projektipõhist eneseloomet” (Shipway 2010).

2. JOOKSUASKEES: REGULAARSE MÄNGIMISE VÄEKUNST

Mänguteoreetiliselt võiks öelda, et atleetlik-askeetlik jooksulaad võimaldab lisaks agonistlikule võistluslikkusele ka *ilinx*-tüüpi* pööratust tekitavat piiride ületamist ja kannatust-nautlemist, nagu me seda kohtame erinevates seiklus- ja ekstreemspordi vormides. Ultrajooks, *rogain*, *obstacle running*, *fell running* on mõned tuntumad neist, kui piirduda jooksudiskussustega. Ekstreemsete jooksualade üheks eristatavaks autentseks impulsiks on elu- ja surmalähedus:¹² keha pannakse proovile pisut teistel ajenditel ja elusolemise rõõmgi on ühes äärmusliku kannatuselamusega kaalukausile pandult intensiivsem.

Vahest tabab jooksmine siiski elu sisimat mõtet kõige paremini eneseküllase tegevusena — kui ta leiab eesmärgi iseeneses, s.t kui jooksmisest saab mäng, *paidia* (kr ‘lapselik mäng’) tähenduses. Spordifilosoofide hulgas tuntud Bernard Suitsi utoopias *Rohutirts* (Suits 1978) nähakse selline eesmärk ette elule tervikuna, s.t meie siht peaks olema kõikvõimalike tegevuste, sh töö mängustamine. Ent kui *Rohutirtsu* ühe juhtmõtena seisneb mäng vabatahtlikult, ent praktilises plaanis ebavajalike mängureeglite kaudu sätitud takistuste ületamises, siis jooksmine *paidia* elementis vabastab hoolimata liigutuste ühetaolisusest või just seetõttu mänguruumi spontaansusele, mida liigselt reeglistatud sportmängud kuigivõrd kammitsevad. Harrastaja, olles mõne treeningkuu jooksul omandanud minimaalse baasvastupidavuse ja liigutuste vilumuse, saab edaspidi rohkemal määral tunnetada keha ja jooksumaastiku olemistervikut liikumise voolavates rütmides.

George Sheehan on mängimisele pühendanud oma tuntuimas jooksjate kultusteoses *Jooksmine ja olemine* (1978) omaette peatüki. Sealgi esitatakse üsna rohutirtsulik imperatiiv:

* *Ilinx* (kr ‘veekeeris’) on liik mängu, mis tekitavad ajutisi tajuhäireid. *Toim.*

¹² Meenutus köietantsijast, kes sai köielt surses lohutuseks kaasa Zarathustra sõnad: “sa oled hädaohust teinud endale kutse, seda ei tule põlata. Nüüd sa hukkad oma kutsest: selle eest tahan sind matta oma kätega.” (Nietzsche 2010: 39.)

Mäng on seal, kus elu juhtub. Kus mäng jääb iseendale truuks, langemata tõsisuse hereesiasse. [---] Nii sündis “kehaline kasvatus”, mis muutis rõõmu tulpimuseks, lõbu kohustuseks, naudingu tööks. Mis võinuks meid juhtida Eedenise, sai meile hoopis pimedaks alleeks. [---] Olen valmis sünnitama uut religiooni, mille esimeseks käsuks saagu: mängi regulaarselt. (Sheehan 2013: 152–160.)

Soovitus igapäevaseks jooksuks mängu vormis kõlab oksüümonronlikult, kuid asetub kenasti nende paradoksidesse ritta, millest ülendavaim on ehk teistelegi kirkastumisviisidele tuttav ülima tähenduslikkuse ja tühisuse üheaegne taju (samas: 151).

Sellise seisundi tekkeks näib olevat tarvilik seesama “regulaarne mängimine” ehk tasakaal askeesi ja mängu vahel. Siin kohtame üht erilist, psühholoog Mihály Csíkszentmihályi poolt *flow*’ks nimetatud seisundit, mis on rahvusvahelises jooksukogukonnas palju räägitud ja ihaldatud olek, milleks tuleb kummatigi vaeva näha: üheks eeltingimuseks on küllaldase alaspetsiifilise treenituse ehk teatud meisterlikkuse tase ja pingutuse optimaalsus. Teisisõnu satub jooksja “tsooni” (*being in the Zone*), kus olakse jooksmises üdini pingevabalt kohal.

Pean tsooniseisundi tekkeks oluliseks jätta jooksule palju hingamisruumi: loobuda rangest treeninguplaanist, pulsikellast, nutitelefonist. Keskenduda võiks nt kehalistele rütmidele (hingamisele, sammudele), s.t jääda hetketegevuse juurde ja püüda vähem eksitada meelt kõrvalistest mõtetest ja emotsioonidest. Mida rohkem see õnnestub, seda vähem jääb järele ennast ja seda tühjem, ent tähenduslikum on jooksukogemus.

Ometi, püüdes sporti puhastada agonistlikest ja instrumentaalsetest elementidest, et vältida kõiksuguste ihamasinade moonutusi ehk ajades taga pelgast spontaansusest võrsuvat puhast *paidia*’t, võib siingi purustusihas liialduda ludiidiks, suitsiaanist suitsidiaaliks. Võistlus kui võitlus käib asja ette ja on ellujäävas loomas, kes inimene on, sügavasti juurdunud.

Spordifilosoofias on spordi ja mängu suhtevõrk juba tühimust tekitava detailsuseni sasipuntraks togitud, nende teemade pikem lahtivõtmine jäägu mõne kannatlikuma loomuga spordifilosoofi hooleks. Hoopis põnevamad suunad avaneksid, kui näiteks Mar-

gus Otti eelnimetatud mõtlejatega spordi koha pealt läbi katsuda. Saagu siin antud vaid esmane visand.

Üldisemalt, Margus Ott pakub võtit väeküllasemaks eneseloomeks meele-lahutuselt meele-märkusele tulemises (Ott 2014). Sellele teele asudes tuleb juba stardiasendit sisse võttes loobuda nõjatumast olevale ehk katsuda väljuda umbisikulisest argielutsemisest. Jooksmine ühe võimalusena ja küllalt kättesaadava olemisunustusest väljumise viisina loob “kolmanda ruumi” töö ja kodu vahele. Ruumi, milles subjekt saab autopoieetiliselt korras-tuda, looduda.¹³

Konkreetselt, Sloterdijki antropotehnilisest imperatiivist *du musst dein Leben ändern!* Margus Oti kaudu sotti saades mõis-tan askeetlikku autopoieetikat kui väesoleva ja käesoleva vahele seda sorti soonestiku ehitamist, mis võtab praktikakohase vormi ja ulatuse.¹⁴

Jooksuaskeet ehitab ennast nii füsioloogilises mõttes (suu-rendab kapillaaride ja mitokondrite arvu, jms kohastumised) kui kehatead(vus)likkuse tähenduses. Meele-märkusele kutsuv juhis oleks püüda mitte jääda pidama hermeetilistesse “mina mäletse-miste”¹⁵ muistritesse, vaid olla avatud kogemaks läbistuvat seotust elu organiseerituse kõrgemate (ja madalamate) tasanditega — or-ganell, rakk, organ, organism —, kosmoseni välja.

Askeedi tähelepanuväärseks saavutuseks saab pidada just eri-nevuse loomist, mitte rutiinset järjekindlust, millega harjutami-ne harjumuseks manduks. Spordiklubid-staadionid säärase ene-seloomekeskustena üldjuhul ei passi, sinna viidud inimmaterja-

¹³Evolutsioonibioloogias pärineb termin *autopoiesis* katsest sõnas-tada ühte mõistesse elu tekkimise saladus (Humberto Maturana ja Francisco Varela loodud mõiste, mis on hakanud tähistama nii raku-, organismi- kui galaktilist tasandit hõlmavaid eneseküllaseid alalhoiu-süsteeme). Sellisel juhul oleks enesetehnika asemel kohasem rääkida eneseloomest, mis kasutab loomupärast eluhoogu (Bergsoni *élan vital*) enese ehitamiseks.

¹⁴Nagu jooksja lihaskonnas toimuv kapillaarvõrgustiku risoomne ti-henemine (mille muster loodub erinevust korrates).

¹⁵Enn Kasaku kasutatud väljend *humaniora*’s vilunud inimvaimu pi-sut haiglase kombe kohta enese üle lõputult reflekteerida.

list väljutatakse vabrikutäite kaupa sportlasi, kelle soonestik meenutab pigemini konveierilinti. Samas on tipp sportlane tõepoolest erakordne — intensiivselt tahet suunates ületab ta üha piire; saab otseses mõttes selleks, kelleks tahab.

Sellest erakordsusest dionüüslik joovastumine võiks poeetilise vaimu korral tõepoolest kõneleda Nietzsche sõnadega:

Ma olen õppinud kõndima: säält pääle luban endal joosta. Ma olen õppinud lendama: säält pääle ma ei oota enam tõuget, et paigast nihkuda. Nüüd ma olen kerge, nüüd ma lendan, nüüd näen ennast enda all, nüüd tantsib jumal minu kujul. (Nietzsche 2010: 98.)

3. JOOKSUASKEES: TUULEHOBU TULEK

Viimaks enese ületamisest enesest loobumise kaudu. Siinsamas torkab silma paradoks, mida saab pidada religioosse askeesi tunnuslikuks omaduseks: askeet rakendab tahet selleks, et see endas suretada.¹⁶ Sportlik askees kipub aga vastuoksaks meisterdama määratus mõodus minapildi, mille karjäärijärgses elus kaasas tasumine on rist ja viletsus.

Ent Sloterdijk, olles religioonikriitikas ja eeskätt askeesi despiritualiseerimises oma kuulsuse vääriline, ei näe religioosse askeesi naasmiseks võimalust. Nõnda paigutub ta otspunktiks ritta Nietzsche-Heidegger-Foucault-Sloterdijk, milline vektor osutab küll vertikaalses suunas üles, kuid seal kõrguv üle inimene, keda me peaksime sildama, on rohkem inimese nägu, kui Jumal oli. Religioosse askeesi enese transtsendeerimise potentsiaal on teistsugune — seal koidavad üüratud kõrgused, mille puhul Nietzsche pahandas see, et need on väsinute väljamõeldud.¹⁷ Väljamõeldud nende poolt, kes keelduvad olemast üleni keha ja — suutmata säärase kõrguste poole ise küünitadagi — teevad selle triki, et kaotavad enese ära (mitte vastupidi).

¹⁶Sageli on selliste askeetlike tegevuste siht (eneseületuse teel) jumalikustumine.

¹⁷“Väsimus, mis ühe hüppega, surmahüppega, igatseb viimsele piirile, vaene teadmatu väsimus, mis ei taha enam tahtagi: see on loonud kõik jumalad ja tagailmad.” (Nietzsche 2010: 69.)

Ka jooksuaskeesis on võimalused selliseks trikiks siiski valla. Sloterdijki poolt hinnatud spirituaalne guru Osho¹⁸ on jooksmises sündivast minakaotusest kirjutanud: “Saabub hetk, mil jooksja kaob ja jääb ainult jooks.” (Osho 2009: 95.) Jooks on küll vaid üks võimalus teiste Osho dünaamiliste meditatsioonide hulgas.

Samas vaimus on India jooksluguru Sri Chinmoy¹⁹ jooksja treeningutegevuse eesmärgistamise osas kostnud:

Atleet peaks treeningute käigus võrsuma kauni lillena. Võistluseks on ta õitsele lõõnud ja üleni valmis asetama ennast Ülimal Olendi jalgade ette. (Sri Chinmoy *s.a.*)

Ehk veel otsesema ja jooksjate subkultuuris enamgi tuntud seose spirituaalsest jooksuaskeesist võib leida Jaapanist, budistliku *tendai*-koolkonna Hiei mäe munkade näol, kelle kuni seitse aastat vältav *kaihōgyō*-nimeline praktika sisaldab parajat annust jooksmist, kus lõpuaastal joostakse 84 km päevas ja nii sada päeva jutti — seda vähese toidu peal olles ja muude templikohustuste kõrvalt. Jooksmise läbi on eesmärgiks samastuda vadžarajaana budismile omase *dharmapāla* (‘seadmusekaitsja’) tüüpi jumaluse Fudō Myōō’ga, kelle kehastusena nähakse ka Hiei mäe, mille ümber joosta tiirutades ja lakkamatult vastavat mantrat lausudes vastav seisund saavutatakse. Jooksmist ei “harrastata” ega treenita keha spetsiaalselt väljaspool seda askeetlikku perioodi. Küll aga valmistatakse end katsumuseks ette meeleharjutusi praktiseerides. *Kaihōgyō* puhul on niisiis selge, et jooksmine pole seal puhtmänguliseks eneseküllaseks tegevuseks, vaid vahendiks valgustumise teel.

Tavainimesele kättesaadavama suhte jooksmise ja meditatsiooni vahel on omal jalal välja arendanud Tiibeti laama Sakyong Mipham, kes on kirjutanud harjutamise hakatusfaasist ehk jooksjate slängis “baasi ladumisest” kui protsessist, mille käigus suunatud tahte kaudu tehakse endid tuttavaks keha või meele väes-

¹⁸Sloterdijk veetis 1970. aastate lõpus mitu aastat Osho aāšramis ja pidas ka hiljem teda hea sõnaga meeles.

¹⁹5000 km pikkuse, maailma kauakestvaima ultrajooksu *Self-Transcendence Run* algataja.

oleva potentsiaaliga, mis läbi saavutatakse praktikas püsimine.²⁰ Jooksja väeloomadena toob ta välja tiigri, lumeleopardi, *garuda* (müütiline kõuelind), draakoni, *lungta* (tuulehobu).²¹ Neid võib pidada ülekandeks Tiibeti Šambhala-liini budistliku meditatsioonitehnika varamust, kus nüüd etendab iga loom jooksja teatud arengufaasi või talle askeetlikus harjutuspraktikas avanevat perspektiivi. Kui juba draakonina mõtiskletakse ego illusoorsuse üle (Sakyong Mipham 2012: 183), siis tuulehobuna tehakse hüpe määratlemaks oma positsiooni avaramalt, hõlmatakse taotletavate hüvede sihiks kogu inimkond (samas: 194–195).

Praktilise näitena toob Sakyong välja juba olemasolevate ja laialt levinud heategevusjooksude kombe teha üheskoos annetusi haigetele või muus mõttes abivajajatele, kuid tuulehobuna ei peaks mõistagi jääma pidama juba sissetallatud soonestikku, vaid looma uusi.²²

Kui ärgata sellest õudusunenäost, kes me planeedile Maa oleme, ja koondudes Sloterdijki soovitatud planetaarse askeesi (Jumalaga või Jumalata) lipu alla, saab meie jooksusammude müdinast pidev häälestumine mõistmaks elu, mis samamoodi aina harjutab ja harjutab. Nietzsche soovitus — *kes ei mõista ennast sundida, seda peab käskima* — võib sel puhul vabatahtliku askeesi aseaineks sobida siis, kui inimkonna rakud vähkkasvajate kriitilise massi moodustavad. Kui tahta sedasi suuremaks üksu-

²⁰Sakyongi sõnutsi on keha sünnipärase struktuuri tugevdamine regulaarse treeningprotsessi kaudu sarnane meeletraininguga meditatsioonis. Nii on mõiste “meditatsioon” tiibetikeelseks vasteks *gom*, tähendades üldisemalt ‘tuttavaks tegemist’. Ehk siis meele algupäraste kvaliteetide teisendamine soovitud suunas, meetoodiliselt nende arendamisele keskendudes. Nagu jooksjad ütleksid: “ladudes baasi”. (Sakyong Mipham 2012: 23–24.)

²¹Need viis looma on sageli kujutatud ka Tiibeti palvelippudel, *lungta* ehk tuulehobu on keskel ja teised loomad tema ümber nurkades. Mõnikord jälle on tuulehobu ümbritsetud vaid mantratest.

²²Paradoksaalsel kombel on kõik kolm mainitud guru — Osho, Sri Chinmoy ja Sakyong Mipham — saanud raskekaalulised süüdistused süstemaatilise seksuaalse ahistamise eest. Nendest hilisem on Sakyong Miphami paljastumine alkoholisõltuvuse küüsis vaevleva ja manipuleeriva ahistajana (2018. a suvel). Tahaks loota, et kõrgete gurude ja laamade valusad kukkumised ei tühistaks õilsaid õpetusi.

seks kokku klappimata ja oma tantsu tantsivate jumalatena iga-vesti ja priisates elada, siis võib planetaarne immuunsüsteem ühel päeval muidusööjatele jälile saada. Seega targem oleks jumalapotentiaaliga rakkudel hoida end väesolevas tüvirakkudena varjul ja oodata kutset käesolevasse jumalapoeegadeks — siis, kui nende panust oodatakse.

Kirjandus

- Alla, Raivo 2015. Eesti jooksjate lood [arvustus]. — <http://elusamus.tumblr.com/post/115402214009/eesti-jooksjate-lood> (vaadatud 11.07.2018)
- Alla, Raivo 2016. Postsportlikust kehakultuurist. — *Sirp*, 1. juuli
- Alla, Raivo 2018. Istuda, kõndida, joosta. — *Vikerkaar*, nr 7–8, lk 99–105
- Coubertin, Pierre de 1980. *Olympism: Selected Writings*. N. Müller (ed.). Lausanne: International Olympic Committee
- Foucault, Michel 2013. Subjekti hermeneutika. — *Vikerkaar*, nr 2, lk 108–120
- Hedegger, Martin 1989. Küsimus tehnika järele. Tlk Ü. Matjus. — *Akadeemia*, nr 6, lk 1195–1227
- Kaundinya, Otto Günther 1927. Nietzsche, sportliku sajandi filosoof. — *Eesti Spordileht*, nr 43, 11. november
- Kivine, Paavo 1986. *Mäng*. Tallinn: Eesti Raamat
- Kivine, Paavo 2007. *Wolandi partii*. Tallinn: Olympia
- Nietzsche, Friedrich 2010. *Nõnda kõneles Zarathustra*. [E-raamat.] Tallinn: Olion
- Osho 2009. Jooks, sörk ja ujumine. — *Meditatsioon: esmane ja lõplik vabadus*. Tallinn: Pilgrim
- Ott, Margus 2014. Väemõte. — *Sirp*, 31. juuli
- Pronger, Brian 2002. *Body Fascism: Salvation in the Technology of Physical Fitness*. Toronto: Toronto University Press
- Reinsalu, Kristo, Andrus Nilk 2015. *Eesti jooksjate lood*. Tallinn: MTÜ Spordikohvik
- Risse, Heinz 1923. Spordi sotsioloogia. — *Eesti Spordileht*, nr 9, 1. juuni
- Sakyong Mipham 2012. *Running with the Mind of Meditation*. New York: Three Rivers Press

- S e l l i k, Enn 2013. Treeneri vahetamine ei too head tulemust. — *Jooksuportaal*. 15. september. www.jooksja.ee/enn-sellik-treeneri-vahetamine-ei-too-head-tulemust/ (vaadatud 27.07.2018)
- S h e e h a n, George 2013. *Running & Being: The Total Experience*. Emmaus, PA & New York: Rodale Books
- S h i p w a y, Richard Michael 2010. *On the Run: Perspectives on Long Distance Running*. Doctoral thesis. Bournemouth University
- S i b u l, Joosep 2014. *Sissevaade Georg Hackenschmidt'i filosoofilisse õpetusse*. Bakalaureusetöö. Tartu Ülikool. http://dspace.ut.ee/bitstream/handle/10062/42054/sibul_ba_2014.pdf (vaadatud 16.07.2018)
- S l o t e r d i j k, Peter 2013. *You Must Change Your Life*. Cambridge & Malden, MA: Polity Press
- S r i C h i n m o y s.a. Training. — www.srichinmoy.org/resources/sports/training (vaadatud 13.08.2018)
- S u i t s, Bernard 1978. *The Grasshopper: Games, Life and Utopia*. Toronto: University of Toronto Press
- T i n n, Eduard 2013. *Lääne tsivilisatsioonist ja Euroopa tupikseisust*. Tallinn: Tammerraamat
- V e r w e y e n, Johann Maria 1927. Treeningust ja elukunstist. — *Eesti Spordileht*, nr 20, 28. mai, lk 2

RAIVO ALLA (1982) on TÜ usuteaduskonna doktorant. Ta on 11-aastasest saadik aktiivselt jooksuga tegelenud. Vahepealne aastatepikune jooksupaast lõppes aastal 2011, kui ta sai Elujooksu laagri turgutusel uuesti jooksmisele äratatud.

ARVUSTUS

BATUN: BALTI HÄÄL ÜROS 1966–1991

Sirje Okas Ainso. *The Story of BATUN: Baltic Appeal to the United Nations*. Miami, 2018. 238 pp.

1966. aastal otsustas paar tosinat noort Balti pagulast New Yorgi kandis teha võimatut: saada Ühinenud Rahvaste Organisatsioon arutama Balti riikide dekoloniseerimist. Võimatu võtab natuke aega ja nii nad jätkasid seda 20 aastat ilma nähtava eduta, küll aga muutusid ÜROs tuntud nägudeks. Nad külastasid eri riikide ÜRO esindusi, arendasid oma suhtlemisoskust ja õppisid tundma ÜRO masinavärki ning saavutasid paljude riikide esinduste lugupidamise ja sümpaatiat.

Kui 1986. aastal uued tuuled puhuma hakkasid, olid Leedu, Läti ja Eesti nimed ÜRO kuluaarides juba tuttavad. Kui sellised tegelased nagu Lennart Meri New Yorki jõudsid, teadsid nende BATUNi saatjad, kelle juurde ÜROs minna ja millistele nuppudele arutelu kestel vajutada. See kiirendas natuke asjade käiku, kuni Balti riigid ÜRO liikmeks võeti, aeglasest tavamenetlusest mööda minnes.

Neid 20 aastat kõrbes ja viit aastat sisenemist töötatud maale kirjeldab sadakonnal leheküljel Sirje Okas Ainso, kes BATUNiga liitus 1968. aastal. Lisandub 40 lehekülge fotosid ja 87 lehekülge dokumente, mille varal mõnigi peateksti julge väide saab usutavaks.

Kogu asi algas ÜRO dekolonisatsiooni deklaratsiooniga 1960. aastast. Kolonistide sissevoolu poolest olid Balti riigid kolonisatsiooni musternäidis. Deklaratsiooni rakendamist nende kasuks takistas aga mitu seika. Vaikimisi peeti asumaadeks ainult ülemere-alu. Briti ja Prantsuse keskvõimud olid valmis lahkuma Aafrikast, ent mitte Walesist või Bretagne'ist. Nõukogude Liidul oli ÜROs "topeltveto" õigus peale otsuste vetostada isegi küsimuste arutuselevõttu. Lisaks kõigele ei soovinud Balti pagulasorganisatsioonid oma maid samastada "võsaneeprite" omadega. Rõhutati pigem seda, et Balti riigid olid olnud Rahvasteliidu, ÜRO eelkäija liikmed. Ei saadud aru, et ÜRO vältis seost Rahvasteliiduga nagu vanapagan välku, pidades silmas Rahvasteliidu armetut lõppu.

Balti vabaduspüüdlustele läänes oli 1960. aastate esipool mõõnaajaks. Sõjaeelsete rahvusvaheliste kontaktidega diplomaadid olid enamasti surnud. Balti küsimus, mida 1950. aastate alul veel rahvusvaheliselt tõstatati, vajus sõjaeelsesesse minevikku, millest maailm katsus üle saada. ÜRO täitus uute riikidega lõuna pool, kelle esindajad polnud kunagi kuulnud Balti riikidest — ja kellest Balti pagulasorganisatsioonid midagi teada ei tahtnud. Kolme Balti rahvusühma omavaheline suhtlemine oli nõrk. Sellel taustal (vt mu “Heitlus Balti ajaloo pärast”, *Akaadeemia* 2008: 2605–2623) esindas BATUN uut mõttelaadi.

1965. aasta novembris korraldas Committee to Restore Lithuanian Independence suure meelevalduse New Yorgis, tõmmates kaasa nooremaid lätlast ja eestlast. Saadi 128 silmapaistva ameeriklase allkirjad märgukirjale “The Baltic Question: An Appeal to the Conscience of the United Nations”. Varasemast erinev oli see, et peale ühekordse meelevalduse moodustati nüüd ka leedu piiskopi Jonas Balkunase ergutusel pidev organisatsioon: Baltic Appeal to the United Nations.

Eestvedajaks kuni surmani 1972. aastal kujunes läti preester Norbert Trepša. Robert Hiršs abikaasaga andis lähtekapitali, et avada kontor läti katoliku kiriku ruumes. Hiljem asus BATUN Daugava Kotkaste ruumes, koosolekuid peeti aga pigem kesksemas New Yorgi Eesti Majas. Raha tuli peamiselt liikmemaksudest. Hiljem asusid toetama ka rahvuslikud keskorganisatsioonid.

BATUNil oli mitu nime. Kuna sõnapaari UN ei tohtinud kasutada ilma ÜRO loata, liituti nime all United Baltic Appeal (UBA). BATUN oli vormiliselt UBA allosa. Kuna UBA mittetulundusühinguna ei tohtinud korraldada poliitilisi meelevaldusi, korraldas neid ÜRO ees ja mujal hoopis Baltic Youth for Freedom (BYF), kel omaette struktuuri polnud.

Algseks sihiks oli saada ÜRO dekolonisatsioonikomitee arutama Balti küsimust. Takistuseks oli, et Balti riigid polnud ÜRO ametlikus koloniaalalade nimekirjas. Sinna ei saanud neid ka lisada ilma küsimust arutamata. Seda aga tõkestas Nõukogude Liit. Selles olukorras ei hakanud vastavat ettepanekut tegema ka sõbralike riikide esindajad (näiteks USA, Costa Rica, Uruguay, Panama, Dominikaani Vabariigi ja Rahvus-Hiina omad). Aga nad osalesid BATUNi üritustel, mis julgustas. Pärast igat visiiti mõne riigi esindusse esitasid BATUNi liikmed aruande kohtumise toonist ja sisust. Seda andmebaasi analüüsis eriti Uldis Blūķis, et edaspidi osavamalt toimida.

Õppust võttes USA neegrite taktikast kodanikuõiguste taotlemisel korraldas Baltic Youth for Freedom üha värvikamaid meelevaldusi.

Toetati ka teisi allasurutuid, nii nagu 1968. aastal Tšehhoslovakkia ja Namiibiat. 1970. aastal eiras ajakirjandus tuhandete baltlaste meeleavaldust ÜRO peakorteri ees. Pöörates nurjumise võiduks, asus BYF tänavateatrit tegema *New York Times*'i peahoone ees ja see *happening* jõudis ka televisiooni ning ajalehtedesse.

Blukise ja Olavi Arensi analüüsid kohtumistest ÜROs näitasid, et dekolonisatsiooni liinis edasi ei jõua. Oma teises tegevusjärgus (1971–1982) keskendus BATUN hoopis inimõiguste rikkumisele Balti riikides. 1969. aastal mõistsid Läti NSV võimud Läti omariikluse ühe looja Fricis Mendersi (1885–1971) viieks aastaks vangi. Trepša viis 83-aastase inimese vaenamise ÜROsse ja koos muu ülemaailmse protestiga aitas see ehk kaasa Mendersi vabastamisele. Järgmine juhtum oli seotud nelja Riia juudiga, kes 1971. aastal vangi pandi, sest soovisid NSVList lahkuda — õigus, mis on osa inimõiguste deklaratsioonist.

BATUN kohtas ÜROs inimõiguste küsimustes hoopis soodsamat suhtumist kui dekolonisatsiooni liinis. Samal ajal tihenes teave vangistamise kohta, eriti Leedus. Et võimendada vastukaja läänes, laiendas BATUN tegevust Genfi Šveitsis, kus käis koos ÜRO Inimõiguste Komisjon (CHR). Tollal tõmbas BATUN kaasa ajakirjaniku Andres Küngi Rootsis.

Asudes vaidlustama Nõukogude Liidu kohtuasutuste otsuseid, BATUN just nagu möönis nende asutuste seaduslikkust. Seda oli pagulaste jäigem tiib varem pidanud okupatsiooni tunnustamiseks. Siiski 1970. aastail see nihe BATUNi taktikas rohkem kära ei tekitanud.

Tollal muutus midagi NSVLi repressioonide nähtavuses ja maailma suhtumises sellesse. Erimeelsete vangistamistest oli 1960. aastail tilkunud läände vähe teavet — ja seal kas kaheldi teabe tõesuses või siis kehtati õlgu, et nii see asi diktatuurides käibki. Teabevoog kasvas 1970. aastail. Läänes usuti selle tõesust ning Nõukogude Liidu käitumist hakati pidama vastuvõetamatuks. Tollal seda muutust kuigi palju ei märgatud. Kui nüüd aga 1970. aastail toimuva kohta küsida “Kas see võinuks juhtuda juba kuuekümnendail”, siis on vastuseks tihti: “Võimatu!” Miks aga varem võimatu muutus järsku võimalikuks? Nendin vaid, et NSVLi murenemine algas 1970. aastail. Võib olla, et Praha kevadet maha surudes lõikas Nõukogude Liit läbi oma viimse arenemisvõimaluse.

Agaga tagasi BATUNi juurde. Tempo kiirenes 1970. aastail ka seal. Kasutati ära Helsingi lepped ja Eesti erimeelsete pöördumine ÜRO poole. Maailm muutus vastuvõtlikumaks BATUNi avaldustele. Hollandi

esindaja ÜROs arvustas inimõiguste olukorda Nõukogude impeeriumis (1977) ja Costa Rica oma mainis Balti olukorda (1980), samuti USA esindaja (1981). Euroopa Parlament, mis polnud seotud tekki-va Euroopa Liiduga, soovitas ÜRO-l uurida Balti riikide enesemääramist (1983). Mis oli muutunud? Nõukogude Liit sai ÜROs kõike tõkestada nii nagu 1960. aastailgi. Toona järeldati sellest, et pole mõtetki suud avada, nüüd aga öeldi välja ikkagi. Miks? Ei tea, aga niimoodi oli!

BATUNi tegevus Euroopas paisus. 1983. aastal värbas ta oma Euroopa-direktoriks Rootsis tegutseva läti juristi Imants Grossi ja asus siis uuesti ründeale varem umbe jooksnud dekolonisatsiooni komitee liinil. "Märtsiks 1985 oli Imants Gross otseselt või kaudselt toimetanud [komitee esimehele] Koroma'le kaks kuni kolm tuhat avaldust, et Balti küsimus lisataks ÜRO dekolonisatsioonikomitee nimekirja" (lk 52). Moskva veto tõkestas seda ikka veel, ent Balti riikide tuntus ja poolehoid neile ÜROs kasvas.

BATUNi ja Rootsis asuvate Balti organisatsioonide koostöö mõjul võttis Euroopa Nõukogu 1987. aasta jaanuaris üksmeelselt vastu otsuse, mis kutsub Nõukogude Liitu üles tunnustama Balti riikide enesemääramise õigust. Moskva ei võtnud kuulda, aga milline erinevus maailma hoiakus võrreldes 20 aastat varasemaga! Vähemalt keskustelu teemana hakkasid Balti riigid taas olemas olema. Selline oli ülemaailmne pinnas, kui algas laulev revolutsioon.

Ei suuda lühidalt kokku võtta BATUNi üha pingsamat tegevust laulva revolutsiooni ajal New Yorgis ja Euroopas. Ta oskas muutusi kiiresti ära tabada ja kasutada. Toetuste ja aktivistide hulk kasvas. Paljudele ÜRO esindustele oli BATUN kiireimaks teabekanaliks selle kohta, mis toimub Balti riikides. Keskendun sellele, kuidas BATUN aitas ÜRO kontakte saada eri voolude esindajail Eesti Rahvusliku Sõltumatuse Parteist (ERSP) kuni Rahvarindeni.

Alates 1989. aasta märtsist hakkasid Euroopa välisministeeriumid saama märgukirju rahvuslikelt juhtidelt Baltimaadel. USAsse ja Kanadasse jõudis esimesena Läti Rahvarinde esimehe Dainis Ivansi rühm, kohtudes aprillis BATUNi juhtkonnaga. Kontakt ERSP, Sajūdise, Balti riikide ülemnõukogude juhtide ja Eesti Rahvarindegaga teostus järgnevail kuul. Juulist peale osales Eesti ja Läti rahvarinnete ning Sajūdise esindajaid BATUNi visiitides ÜRO esinduste juurde. Nii käisid Sajūdise juht Vytautas Landsbergis ja Sirje Okas Ainso Saksamaa ÜRO-esinduses.

Esimene salajane "usalduslik" kontakt ÜRO enda ametkonnaga toimus augustis, kui BATUN viis Rahvarinde esindaja Mati Hindi ÜRO

teabekogumise osakonda. See side jätkus lätlaste ja leedulaste puhul, kuni suhe lekkis *New York Times*'i (10.12.1989). "ÜRO abipeasekretär James Jonah oli kuuldavasti viha täis baltlaste peale: "Nad tõesti panid peasekretäri piinlikku olukorda. Sovetid olid väga kurjad"" (lk 75). BATUN sai reklaami kui palju.

1990. aasta jaanuaris viisid BATUNi liikmed 11 Balti juhtivat tegelast ÜROsse, nende hulgas Lennart Meri, Landsbergis ja Läti Rahvarinde aseesimees Ivars Godmanis. Veebruaris toimus Genfis CHRi istung. BATUN kutsus sinna ERSP-lase Tunne Kelami ja teisi Lätist-Leedust. Ajakirjanduse huvi oli suur, ent delegaadid kartsid, et baltlased ohustavad Gorbatšovi perestroikat. "Lääne-Euroopa delegaadid olid Balti iseseisvuse asjus täiesti arusaavad ja positiivsed. Kõigil olid ka omad prioriteedid. Lääne-Saksamaa oli ametis Saksamaa ühendamise-ga, ega saanud omale lubada teemade ringi laiendamist" (lk 78). Endine BATUNi president (1970–1971 ja 1985–1988) Heino Ainso valiti 1990. aasta veebruaris Eesti Kongressi liikmeks, ent Helsingist edasi Nõukogude võimud teda ei lasknud.

Suvel 1990 olid Lennart Meri ja Läti-Leedu esindajad taas New Yorgis — esimest korda pigem valitsusliikmeina kui rahvaliidumise juhtidena. Sügisel tulid kokku CSCE (Euroopa Julgeoleku- ja Koostöökonverents) välisministrid. Moskva vastuseisu tõttu baltlased sinna "vaatlejaina" ei pääsenud, ent nad osalesid ikkagi Islandi, Taani ja Norra "külalistena". BATUNi ja Tallinna ning Riia valitsuste vahel seati sisse püsiv telefoniside. "Muu hulgas arutati minister Meri eesvõttel, kas BATUN saaks toimida nagu kolme välisministeeriumi ebaametlik esindus või nagu Balti riikide ÜRO nõukogu" (lk 85). Balti teabekeskustest Stockholmis said 1990. aasta sügisel Balti valitsuste ebaametlikud esindused ja BATUNi Euroopa direktorist Grossist sai hiljem Läti esinduse juht.

1990. aasta sügisel vahendas BATUN Balti valitsustele sõbralikelt diplomaatidelt saadud teavet, et Nõukogude Liidu ÜRO-esinduses valitseb enneolematu segadus: Kasahstani ja teistegi vabariikide ametiisikud kõnelevat pigem nagu oma vabariikide kui NSVLi ühishuvide esindajad (lk 88). Järgmise aasta jaanuaris saatsid BATUNi liikmed Lennart Merd järjekordsel poolnädalal Genfis, kus Inimõiguste Komisjon arutas äsjast vägivalda Vilniuses ja Riias. BATUNi 24 aastat taotletud siht täitus: Balti küsimus jõudis lõpuks ometi ÜRO agendasse.

Kui uus ülemnõukogu Leedu 11. märtsil 1991 iseseisvaks kuulutas, sai maailma suhtumine kaalukeeleks, kas Moskva lisab majandusblo-

kaadile vägivalda. Sisepoliitiliselt vajas Mihhail Gorbatšov USA toetust ja teadis, et ta selle kaotaks, kui Leedut sõjaliselt ründaks. USA arvas omakorda, et parim tugi Leedule on Gorbatšovi toetada ja teda sellega vaos hoida.

Leedu märgukirjad faksiti esindustele ÜROs. Seejärel külastasid BATUNi liikmed esindusi või helistasid, et püüda tuge Leedule ja varustada ÜRO diplomaate lisateabega. Nonde vastused, arvamused ja soovitusel suunati tagasi Leetu. Neil esimesil päevil oli BATUN vahenduslikult ÜRO kogukonna ja Leedu uue valitsuse vahel. [---] USA ei tunnustanud iseseisva Leedu valitsust ametlikult, ega pakkunud end ka vahendajaks kahe poole vahel. Tulemusena USA toetus Gorbatšovile püsis. [---] See mittevägivaldsuse ja kauplemise lähenemisviis osutus parimaks poliitikaks, ehkki tollal baltlaste enamus seda pahaks pani (lk 81).

Tegevus jõudis haripunkti 1991. aasta hilissuvel. Kui siis Heino Ainso järgmise aasta veebruaris taas osales CHRi aastaistungil Genfis, tegi ta seda juba Eesti Vabariigi ametliku delegaadina. Leedu delegaadiks oli endine BATUNi euroesindaja Narcisas Prielaids.

BATUN vahendas noorte Balti diplomaatide väljaõpet UNITARis (UN Institute for Training and Research), aitas noortel Balti esindustel leida teed ÜRO labürintis ja kiirendas maade vastuvõttu ÜRO liikmeks. BATUNi liikmed Heino Ainso, Urmas Wompa, Paul Luedig ja samavõrra lätlasi-leedulasi asusid oma riikide diplomaatideks.

Balti pagulased olid teinud oma osa. Nad olid viitnud palju aastaid, kaasa arvatud eriti tootlik aasta alates 1990. aasta algusest, et teha Balti probleem maailmale tuttavaks. Nad tegid seda otseselt — isiklike kontaktide varal maailma diplomaatidega, ja kaudselt — kirjasaadetiste, ajakirjanduse ja teiste kanalite kaudu. Võib öelda, et just nende tuntus tasustas Balti riike kiire ja enamasti spontaanse tunnustuse tulvana nende iseseisvusele (lk 100).

BATUN kestis veel mitu aastat, nüüd nime all “Balti ühingud ÜRO juures”, ning algatas ÜRO ühingute loomise Balti riikides. 1. mail 1994. aastal asutatud Eesti ÜRO Ühingu asutajaliikmete hulgas oli ka üliõpilane Urmas Paet.

BATUNi aktivistidest leiduvad Okas Ainso raamatus enimail lehekülgedel Uldis Bluķis (15 lk, läti), Imants Gross (10, hiljem Läti suursaadik Rootsis), Heino Ainso (10), Sirje Okas Ainso (10), William J. Hough III (8, USA), Margers Pinnis (8, läti), Andres Küng (8), Narcizas Prielaide (7, leedu) ja Juta Ristsoo-Virkmaa (7). Autor ise tõstab eestlastest esile veel Andres Jüriado, Viktor Vinkmani, Olavi Arensi, Mari Linnamaa, Urmas Wompa ja Paul Luedigi (lk 11–15). Kokku märgib ta lühidalt ära 15 lätlast, üheksa eestlast ja seitsme leedulase panuse. See ühtib üldmuljega: vedasid lätlased ja seejärel eestlased. BATUNi loomise 50. aastapäevaks korraldas endine aktivist Dzintra Bungs vastava näituse Riias, mis 2017. aasta septembris rändas ÜRO peakorterisse New Yorgis ja edasi sealsesse Eesti Majja.

BATUN oli — 25 aasta kestel — vabatahtlike organisatsioon, kes annetasid oma aega, teadmisi, vaimustust, idealismi ja resursse, et heidelda oma maade vabaduse eest. Neil polnud väljaõpet avalikus diplomaatias või rahvusvahelise lobitöös. Nad õppisid seda raskel teel — tegutsedes. [---] Iga nurjumine oli väljakutseks teha paremini. [---] Ta liikmed tulid pidevalt välja uute loominguliste mõtetega. [---] Need 25 aastat oli BATUN ÜRO Balti süümeks. Ta hoidis Balti küsimust elus kõrgeimal rahvusvahelisel tasandil, kui kedagi teist polnud seda tegemas. [---] BATUNis olime alati valmis ootama ootamatut — ja siis see juhtus! (lk 107).

Võib kõlada pateetiliselt. Aga nii see oli, tegevust toona kõrvalt jälgides.

Rein Taagepera

REIN TAAGEPERA (1933) on Tartu Ülikooli ja California Ülikooli Irvine'i haru politoloogia *professor emeritus*. Filosoofiadoktori kraad füüsikas (University of Delaware, 1965). *Akadeemias* avaldanud artiklid “Ivar Ivask mõõdupuuna” (1992, nr 11, lk 2399–2401), “Soome-ugri vabariikide tulevik Venemaa ja maailma raamistikus” (1996, nr 11–12, lk 2245–2275, 2523–2538), “Suurriikide kasv ja kadu — taust Venemaa jaoks” (1997, nr 11, lk 2259–2282), “Kuidas valimissüsteemid mõjutavad demokraatiseerimist” (1998, nr 11, lk 2300–2333), “Saksa sahtlid ja ameerika redelid” (2000, nr 7, lk 1462–1471), “Peaks Venemaa tükelduma” (2001, nr 5, lk 916–931), “Siinai veelahet valitsemise ajaloos” (2002, nr 9, lk 1803–1808), “Baltimaades valitsevad hoiakud ja

korruptsioon maailma kontekstis” (2003, nr 3, lk 601–620), “Julgus olla nõrk” (2005, nr 1, lk 3–11), “Heitlus Balti ajaloo pärast” (2008, nr 12, lk 2605–2623), “Erakondade suuruse ennustamine: Skytte auhinnaloeng” (2009, nr 10, lk 1827–1839), “Balti “Ungari tee” taotlus 1965” (2010, nr 10, lk 1739–1786), “Albert, Martin ja Peeter kah: Nende osa eesti ja läti rahvuse loomisel” (2012, nr 2, lk 259–281), “Välis-Eesti Muinsuskaitse Selts” (2012, nr 12, lk 2217–2248), “Rahvale või rühmale?: Eesti Üliõpilaste Seltsi XIV album toimetaja silma läbi” (2014, nr 11, lk 1969–1982) ja “Maailma rahvaarvu kaks kasvujärku” (2017, nr 9, lk 1557–1583).

KAS INIMENE LOOB ISEENNAST?

Rein Raud. *Tähenduste keeris: Tervikliku kultuuriteooria viisand. (Bibliotheca controversiarum.)* Inglise keelest tõlkinud Anne Lange. Tallinn: Tallinna Ülikooli Kirjastus, 2018. 311 lk.

SOTSIAALKONSTRUKTIVISMI ÜRGVIGA

Sotsiaalkonstruktivismi ümber on viimasel ajal elavalt mõtteid vahetatud. Teooria ja lausa maailmavaade, mis paljude jaoks on olnud kõigest väheoluline või isegi kentsakas moevoor, astub jõuliselt laiemas avalikkuse ette. Nagu ikka settivad vaidluses välja teatud sõlmküsimused, millest sõltuvad teised, pindmisemad probleemid. Nii on see ka nüüd.

Näiteks kui lugeda sotsiaalkonstruktivismi klassikute või edendajate pikemaid tekste, võib efektsete eristuste keskel silmist kaduda tõik, et sotsiaalkonstruktivismi alustalaks on kultuuri bioloogilise osise alatahtsustamine, mis kohati ulatub sihiliku mahavaikimise ja isegi eituse seni. Paraku on tegemist sellise veaga, mis kogu teooria ekslikuks ja lõppjärelegu — n-ö tänavaike kandunult — ka ohtlikuks muudab. Selles staadiumis tulebki kõnelda pigem usust kui teooriast, millest lõpuvoor.

Bioloogilise aspekti eiramise tulemusi näeme kõikjal enda ümber: arutu migratsioonipoliitika ja selle tagajärjel kasvanud kuritegevus Euroopas, ammu ilmunud kirjandusteoste tsenseerimine, katseted juurutada lasteaedades “sooneutraalsust” jpm. Selle kõrval toodab teooria või tuleks öelda, pseudoteooria tuletistekstidena aina uusi (pseu-

do)teooriaid, mis taas mingil moel meie ellu tungivad. Tegemist on edukalt etableerunud majandusharuga, mille juhtkujud toodavad teatud tüüpi tekste, kiidavad üksteist nende eest ja naudivad pisut hägusate, kuid sügavamõtteliste filosoofide oreooli ning sellega kaasnevaid boonuseid.

JUHTUMIUURING: TÄHENDUSTE KEERIS

Kuna sotsiaalkonstruktivismi kaitseks on meil kõige sagedamini sõna võtnud Rein Raud, siis sobib sellise tuletisteksti näiteks võtta tema pikem essee *Tähenduste keeris* (2017), mida autor alapealkirjas nimetab tervikliku kultuuriteooria visandiks; samuti puudutatakse järgnevalt Rauda muid kirjutisi.

Teose avalehekülgedel märgib Rein Raud küll tunnustavalt, et hooгу on võtnud dialoog loodusteadustega, ent seejärel käib välja süüdistuse, et keegi tahab kultuuri taandada *ainult* bioloogilistele ja sotsiaalmajanduslikele mehhanismidele, ning vastustab sellist katset kategooriliselt (lk 13). Seesugused Freudist ja Marxist inspireeritud üritused on aga jäänud juba üsna kaugesse minevikku ning pole näha, et need tänapäeval kultuuri uurimist või mõistmist häiriks. Miska jääb selgusetuks, kellega Raud sõdib. Tagapool ta küll tunnistab, et kultuuri mõjutavad teatud bioloogilised ja sotsiaalsed konstandid,¹ nagu nauding, valu, iha, vägivald, solidaarsus, selgitus- ja eneseväljendustarve jpm, kuid lisab seejärel: “Ühest küljest on üks või mitu neist seotud iga regulaarselt viljelatud praktikaga, ent piirdumine ainult niisuguse loeteluga [...] oleks asjatu reduktsionism. Tegelikkus on oluliselt keerulisem ja erinevad tegurid mõjutavad üksteist loendamatu-ennustamatutel viisidel” (lk 160). Rohkem Raud bioloogilisi ja sotsiaalseid konstante ei puuduta, ehkki mind näiteks huvitaks, milline on see oluliselt keerulisem tegelikkus ning kuidas nimetatud konstandid suhestuvad muude kultuuri toimimist ja arengut mõjutavate teguritega.

Sellise ebamäärasusega järgib Raud nüüdisaegse sotsiaalkonstruktivismi rajajate Peter L. Bergeri ja Thomas Luckmanni eeskuju. Ka nemad lähevad bioloogiast mööda kui millestki vulgaarsest, millest kultuuri käsitledes justkui tuleks rääkida, aga teisalt nagu ei tuleks ka, sest pole kombekas: “Kuigi võib öelda, et inimesel on loomus, on ikkagi sisukam väita, et inimene ehitab omaenda loomuse, või lihtsamalt, et

¹Oma kõrgkooliõpikus *Mis on kultuur?* nimetab Raud neid “kultuurilisteks konstantideks”, märkides, et võrreldes kultuuriliste nähtuste üldise mitmekesisusega pole neid kuigi palju (2013: 20).

inimene loob iseennast” (Berger, Luckmann 2018: 87). Märgime, et hilisemad sotsiaalkonstruktivistid ei luba sedagi, vaid on jõudnud (bioloogias juurduva, kaasa antud) inimloomuse enam või vähem raevuka eituseni:² “Sotsiaalne kord ei ole osa “asjade loomusest” ja seda ei saa tuletada “loodusseadustest”,” ning täpsustades: “Teisisõnu, kuigi ükski olemasolev sotsiaalne kord ei ole bioloogilistest *andmetest* tuletatav, tuleneb vajadus sotsiaalse korra kui sellise järele siiski inimese bioloogilisest varustusest” (samas: 91).

Äraseletatult ütlevad klassikud, et inimene küll vajab sotsiaalset korda, kuid on selle loomisel täiesti vaba. Oma idee tõestuseks modelleerivad Berger ja Luckmann olukorra, kus hüpoteetilised isikud A ja B loovad ühiskonna, seadused ja institutsioonid. Nimetatud isikud on pärit eri kultuuridest ning peavad seetõttu oma ühiskonna loomist alustama enam-vähem tühjalt lehelst (samas: 95 jj).

Sellest näitest alates kaotab Bergeri ja Luckmanni klassikaline raamat usaldusvääruse, sest tegemist on kaugeleulatuva rappaminekuga juba teooria vundamendi juures. Viga seisneb selles, et niisugust olukorda ei esine kunagi ega ole kunagi esinenud. Ehkki Berger ja Luckmann rõhutavad, et nad ei kõnele siin Aadamast ja Eevast, üritavad nad tegelikult just seda: modelleerida ühiskonna sündi “algusest” peale.

Tõsi, loomulikult sätestavad inimesed kokkuleppe korras seadusi ja loovad institutsioone, kuid neile peavad eelnema väärtused, mida seadus ja institutsioon on määratud teenima (vt ka Kärner 2018). Seega möödaminnes tehtud märkusest, et kokkuleppeid nõuab inimese “bioloogiline varustus”, ei piisa. Vaja on veel midagi peale “bioloogilise varustuse” nõudmiste ja see miski peab *eelnema* kokkulepetele. Just siin asub kriitiline punkt, kus inimese ja looma erinevus — aga ühtlasi ka kultuuri sünnikoht — selgelt ilmsiks tuleb. Ka loomad vajavad oma bioloogiliste vajaduste rahuldamiseks kokkuleppeid — näiteks millises järjekorras rahuldada sugukirge või kustutada janu, kui see pole võimalik kõigil korraga. Kuid loomad (ilmselt) ei tuleta oma kokkuleppeid kõlb-lusprintsipiidest nagu õiglus või ühine hüve, küll aga inimene. Ja neid

²Kaasa arvatud Rein Raud, kes vestluses siinkirjutajaga rõhutas, et tema arvates pole olemas vaid inimest iseloomustavat omaduste komplekti. Ühtlasi lisades, et ta pole kohanud ühtki “muutumatu inimloomusega” argumenteeritud väidet, mis lähemal uurimisel poleks osutunud üsnagi kitsa taustsüsteemi universaliseerimiseks või kellegi piiratud poliitilise agenda teostamiseks. Pole põhjust öeldus kahelda; samas ei tõesta tema kogemus, et sellist väidet ei võiks olemas olla.

väärtusi ei ole inimene omandanud mitte kunagi ega mitte kuskil sõna otseses mõttes kokkuleppimise teel, vaid on need kaasa saanud kasvatussega. Väide, et “inimene loob iseennast”, vastab tõele vaid kõige pindmisemas kihis. Piltlikult öeldes jääb talle täiskasvanupõlves vabadus ise otsustada teatavate (ja ainult teatavate!) *make-up*’i varjundite ja soengu detailide üle. See tõsiasi on “standardeid muutvaid” reforme nõudvaile sotsiaalkonstruktivistidele äärmiselt valus ja vastuvõtmatu ning sellest ka valulikud reaktsioonid. Inimene ei loo iseennast, inimese loob teine inimene.

Sotsiaalkonstruktivistidelt tuleks küsida: kas te usute/nõustute, et nüüdisinimene arenes välja loomariigist, varastest hominiididest? Kui ei, siis pole millestki rääkida. Kui jah, saaks esitada järgmise küsimuse: ning millal tekkis kultuur? Kui eeldada, et loomadel (üldiselt) kultuuri ei ole ja et see iseloomustab (eeskätt) inimest, siis tuleks järeldada, et kultuur tekkis sedamööda, kuidas loomast sai inimene. Kultuuri hakkasid looma loomad, kultiveerides oma loomalikust inimlikkuseks. Seda teades väita, et bioloogiline tegur pole relevantne või tähendab “asjatut reduktsionismi” — aga miks peaks kõike taandama bioloogiale? on keegi seda teinud? —, näitab sihipärast silmaklapistatust.

Rein Raua pelg bioloogilise ja sotsiaalse reduktsionismi ees on igati arusaadav, kui mõelda, milliste mõttetusteni on Freudi järelkäijad esimeses ja Marxi järelkäijad teises vallas jõudnud.³ Kuid kas vulgaarsest ebateooriatest pääsemiseks on vaja pageda omaenda reduktsionismi, mis küll tunnistab poole sõnaga bioloogilisi ja sotsiaalseid tegureid, kuid seejärel tuletab kultuuri ikkagi ainult kultuurist? Kas kujutab keegi ette mingi (rõiva)moenähtuse süvaanalüüsi, mis ei sisalda ainsatki viidet moe sidemetele inimese seksuaalsusega? Ja mingeid võimalikke sildu võiks ikka näha ka kirjanduse ja kunsti juures? Asjatu lootus. Raud esitab oma raamatu lõpus kaks juhtumiuuringut, mis lähevad mööda nii uuritava kultuurinähtuse eesmärgist kui funktsioonist — sest just siin tuleks hakata rääkima n-ö madalatel teemadel, nähtuse juurtest, bioloogiast ja sotsiaaliast. Kui näiteks Tõnu Viik kollektiivseid emotsioone analüüsides osutab jalgpallimeeskonna analoogiale oma olemasolu eest võitleva arhailise inimgrupiga (2016: 72), siis Raud oma *Tähendus-*

³Nende kahe põhiosas eksliku rajaleidja seletused inimeste käitumise kohta on kokku võetavad ühe ja sama lausega: “Tal oli raske lapsepõlv.” Kõik katsed Freudi ja Marxi sünteesida on nurjunud, aga neid ühendab nende reduktsionism.

te keerises hoidub sellistest asjadest järjekindlalt. Ta vaid möönab, et paljude kultuuripraktikate funktsioon on võimaldada mingit teist praktikat, ja oletab, et see on seotud väärtuste edasiandmisega. Viimased jällegi on seotud poliitiliste otsustega. “Ent öelda, et teatud kirjanduse funktsioon on mõjutada tulevasi poliitilisi otsuseid, oleks kindlasti liialdus” (lk 159). Kui mõelda paljude isamaaliste ja võitluslaulikute, kas või Sándor Petőfi peale, siis ei ilmne siin tegelikult mingit liialdust.

Nii käitudes lõikab sotsiaalkonstruktivism või vähemalt selle populaarversioon ennast ära võimalusest selgitada või uurida kultuuri teket loomade (karjaloomade, aga ka lindude) käitumise abil, pannes tähele seda, mis meis on loomadega ühist. Seda on palju rohkem, kui “iseennast loova inimese” ideoloogia iial tunnistada tahaks. Näiteks on loomadelgi olemas märgid (alistumine, ähvardus jm), nad võivad käituda altruistlikult, neil on olemas hierarhia, võim, võimuvõitlus, isegi poliitika ja kodusõjad. Kõige selle kohta on olemas mahukas trükisõna. Ebaloogiline oleks arvata, et poolinimesest pärisinimeseks saades me sellest kõigest midagi — täpsemalt öeldes peaaegu kõike — kaasa ei võtnud. Kahtlemata võtsime, arendades ja täiustades seda oma pärisinimesepõlves edasi. Ja iga sündiv laps sai ja saab praegugi kasvatusena kaasa miljonite aastate kogemusel ning nii bioloogilisel kui sotsiaalsel evolutsioonil põhineva väärtuste-, institutsioonide- ja reeglitekomplekti.

See on ka põhjus, miks me oma keeles oleme alati teinud vahet: väikseid lapsi eeskätt *kasvatatakse* ja suuremaid *õpetatakse*. Ilmselt sotsiaalkonstruktivismi mõjul, mis näeb lapse arengus peamiselt tähenduste omandamist ja kultuuri ülepea kui “tähenduste keerist” ja mitte väärtussüsteemi, on see oluline erinevus tänapäeval hāgustuma hakanud. Lasteaedades töötavad nüüd õpetajad, mitte kasvatajad. Ja käib vaikne võitlus selle nimel, et vanemadki oma lapsi enam kasvatada ei tohiks, sest see tähendab oma stereotüüpide, väärtushinnangute jms taunitava pealesurumist. Kuid ka õpetada hästi ei tohi, sest kõigil faktidel olevat “narratiivne koormus” ja nad olla “diskursiivsed” — seega võib õpetada vaid seda, kust ise infot hankida. Ning seejärel imestatakse, miks sirguvad ühiskonnavõimetus inimesed.

GEENIDE JA MOE KATTUMISKOHT

Osutus bioloogilisele osisele kultuuris ei tähenda sugugi essentsialistlikku kõige taandamist geenidele, nagu sotsiaalkonstruktivistide ees-

kõnelejad visalt väidavad.⁴ Loomulikult ei saa bioloogiaga seletada, miks ühel aastal on moevärv tumelilla, aga järgmisel aastal must, mis jääb pidama kogu dekaadiks. Loomulikult leidub valdkondi ja olukordi, kus kultuur loob kultuuri.

Kuid asi polegi üldse dilemmas “geneetiline või kultuuriline?”. See vastandus on liiga lihtsustav. Leidub nähtusi, mille puhul tuleks leiutada hoopis mingi kolmas määratlus, sest nad on nii seda kui teist, otsast lõpuni ja ühekorraga. Või siis võiks seda nimetada *bioloogiliseks komponendiks kõige laiemas mõttes* — osisega, mille inimesed kõigis kultuurides oma ellu tahes-tahtmata kaasa saavad ja mille juured ulatuvad loomariiki; selle alla mahub ka eespool sotsiaalseks nimetatatu.

Võtame näiteks artikuleeritud kõne (mitte segi ajada keelega). Keeli on maailmas palju, kuid kõik inimesed kõnelevad mingit keelt, moodustades häälikuid, sõnu, lauseid. Ka seda oskust ei saa nad kaasa geenidega, vaid taas kõigest võime, mille aktiveerib kasvukeskkond — teised inimesed. Kusjuures kõigis keeltes on midagi nii sarnast, et nad on vastastikku mõistavad. Mõnikord raskustega, kuid üldiselt ikkagi mõistavad. Selline asi ei tohiks võimalik olla, kui vastaks tõele, et kõik inimesed ja kõik kultuurid loovad ennast ise. Või vähemalt osutab see selgelt, et “ise” loomine toimub kindlates etteantud piirides.

Kõne pole sugugi ainus. On omand, on õiglus, vajadus infot edastada ja soov, et seda mõistetakse sisult kattuvana. Kahel jalal kõndimine. Huvi võistluse ja võitluse vastu. Omade ja võõraste vastandus. Laias laastus kõik see, mille Raud kultuuriliste konstantide hulgas üles loeb, et nende juurest siis põgeneda. Kõigi nende põhjaks on ilmselt instinktid (mitte segi ajada refleksidega). Sotsiaalkonstruktivism isoleerib ennast püüdliselt neist kõigist — või täpsemalt nende bioloogilistest juurtest —, millega sisuka analüüsi võimalus kaob. Võimatu on sisukalt kõnelda puu lehestikust, kõnelemata okstest, tüvest, juurtest, pinnasest ja kliimast. Vähemalt juhul, kui eesmärgiks on esitada n-ö teraviklik kultuuriteooria, mille avalause kõlab nii: “‘Täheenduste keerise’ kirjutamist ajendas ennekõike kultuuri(de) uurimise tänane üsna kitsas fookus” (lk 11). Küllap on fookus paljude moodsate “kultuuriuuringu-

⁴Nt: “Rääkida naiselikkusest kui millestki gravitatsioonilaadsest, mis on avastatud ja muutumatu, tähendab lihtsalt mitte olla teemaga eriti kursis” (Raud 2018b). Järjekindlus, millega igasugune osutus bioloogiale viivitamatult üle vindi keeratakse (“kõik taandub geenidele”, mida keegi väitnud ei ole), osutab, et tegemist on demagoogiaga.

te” puhul tõepoolest pilujas, kuid ka Raua fookus jääb endiselt kitsaks, sest eksootiliste näidete kuhjamine seda ei laienda, vähemalt ajaloolase jaoks, kes on nagunii harjunud (kõrg)kultuuri vaatlema laiemal taustal kui kultuur ise. Ja seda just n-ö tüvede ja juurte teadliku eiramise pärast, mistõttu on Raua huviorbiidist välja jäänud ka suur hulk ideid ja uuringuid, mis fookust laiendaksid, eeskätt psühholoogia ja etoloogia vallas. Tõsi, Raud viitab küll mõnele autorile, aga vaid selleks, et märkida: “Kultuuriteoreetikud [---] vaatavad abitult pealt, kuidas reaalteaduste mõisted nii akadeemilises kui populaarses vormis nende uurimisaine lihtsalt olematuks räägivad” (lk 12).

Lõpuks — mis võib tõsimeelse sotsiaalkonstruktivisti tuju päriselt ära rikkuda — tasub uurida sedagi, kas konstrueerimine ise ei ole mitte bioloogiliste juurtega. Tundub igatahes vägagi tõenäoline, sest vajadus konstruksioone luua ja neis kokku leppida on kõigile kultuuridele niisama ühtselt omane kui kahel jalal kõndimine. Ka viipekeeles üle tuhande märgi omandanud gorilla Koko oskas abstraktseid mõisteid konstrueerida.⁵ Mis tähendab, et instinktidel põhinevate konstantide juurest iseenast loovate inimeste keskele pagenud õpetlasele vaatab sealgi vastu bioloogiline juur ja bioloogiline pinnas.

MIS SIIS ON KULTUUR

Kultuuri teke ei ole mitte ainult ajalooline, võib-olla seitsme, võib-olla viie miljoni aasta eest alanud protsess, vaid see toimub ka iga päev meie ümber konkreetsete indiviidide kultuuristumisena. Inimesed sünnivad kultuurivõimelise olendina ja kasvavad inimeseks, s.t konkreetse kultuuri liikmeks, kusjuures see konkreetne kultuur kannab endas arvukalt üldinimlikke imperatiive.

On sellist individuaalsel tasemel kultuuri teket — mis on iga indiviidi puhul unikaalne ja sisaldab endas mustmiljon komponenti — võimalik kirjeldada lühidalt ja üldistavalt? Jah, on.

Lapse kujundamine inimeseks algab otsekohe sünnist. Ja mitte tähenduste õpetamisega, nagu näib arvavat Raud (lk 19), vaid hoopis ühe põhjapaneva mõistepaariga. Kõik maailma emad — ja üldiselt ka isad ning üldse kõik täiskasvanud — kasutavad imikute ning mudilastega suhtlemisel omapärast “digitaalset” keelt, milles on vaid kaks märki. Need on hääletoonid — aeglane ja pehme tähendab *hea, tubli, õige* jms,

⁵Vt [en.wikipedia.org/wiki/Koko_\(gorilla\)#cite_note-36](https://en.wikipedia.org/wiki/Koko_(gorilla)#cite_note-36).

järsem ja teravam aga *ei tohi! süilita välja! paha laps!* jne. Seega alustab laps oma teekonda inimeseks saamise poole kahe mõiste — *õige* ja *vale* vahet pendeldades, mida talle tutvustatakse käskude ja keeldude, aga iseäranis just keeldude abil. Ka kümnest käsust on seitse tegelikult keelud. Õigest ja valest, mida võib pidada veel utilitaarseks, on aga vaid kukesamm *hea* ja *kurjani*, mis on juba kõlblusmõisted. Millest nähtub, et kultuur juurdub kõlbluses. Mis on muidugi jalgratta leiutamine, sest Piibli mõistujutus hea- ja kurjatundmise puust söömisest kui põhjusest, miks inimesed loomariigist välja heideti, on see juba tuhandeid aastaid kirjas.

Miks on see nii? Väga lihtsal põhjusel: kultuuri ülesanne on lepitada egoistlik indiviid ja kari. Inimene on kollektiivne loom, just kari on inimese kui liigi edu pant ja indiviidi turvatunde ning eneseteostuse tagatis. Ilma karjata ei ole ega suuda inimene midagi. Tõsi, leidub ka loomi ja linde, kes samuti otsivad ning leiavad tasakaalu indiviidi ja karja vahel, kuid nemad ei tee seda kõlblusreeglite abil.

Ka Rein Raud tunnistab lühidalt sotsiaalsete suhete tähtsust ning peab sotsiaalset ja kultuurilist kaheks olulises osas kattuvaks inimtegevuse valdkonnaks, mis teineteisest võrdväärseks sõltuvad. Kuid ta ei saa jätta kinnitamata: “Sotsiaalsed suhted ja võimumehhanismid on inimeseks olemise juures ainult üks aspekt maailma ja reaalsuse mõistmise repertuaaris ja reaalsuse kõikidel tasanditel orienteerumises” (lk 37). Selle asemel et möönda: suhtlemine ja suhted on inimeseks olemise ning reaalsuse mõtestamise vundament.

Rõhutada tuleb, et jutt käib kõlblusest kui sellisest, mitte konkreetsetest reeglitest, mis võivad olla erinevad ja koguni täiesti erinevad. Kuid tasub märgata, et risti vastupidiseid erinevusi kohtab siiski vaid pealiskihis (näiteks kas pühakotta minnes peab pea kaetud või paljas olema); sügavamal on kõik maailma kõlblussüsteemid sarnased. Ja see ei saagi olla teisiti, kui eesmärk, nagu öeldud, on kõikjal üks ja seesama — lepitada indiviid ja kari nii hästi-kurjasti kui see üldse võimalik.

Kultuur on see, kui inimene on näljane ja tal on toit ees, aga ta veel ei söö, sest oodatakse üht laudkonna liiget. Kultuur on see, kui inimesel on põsel mädapunn, aga keegi ei tee seda märkama, sest nii pole viisakas; ja kui laps seda kommenteerib, siis teda keelatakse. Kultuur on see, kui sugukihus vaevlev mees jätab tarvitamata tema võimuses oleva abitu naise, sest kõlblusreeglid ei luba. Kultuur on see, kui mees siseneb restorani enne naist, sest nii on naisel turvalisem.

Lühidalt: kultuuri esmane funktsioon on sundida inimest ennast teadlikult talitsema või midagi tegema. Kõigi nende näidete puhul ei ole kuigi raske jõuda ka reegli süvapõhjusteni, mille üldnimetajaks on karjasisese korra tagamine ja sellega karja edulootuste maksimeerimine, mis omakorda suurendab indiviidi lootusi oma geene edasi kanda. Tähenduste keerised, tähistusaktid, metatasandid ja dekodeerimised käivad sellega kaasas, kuid nende analüüs ei anna meile ega saagi anda sügavamat arusaama, miks siis inimesed ikkagi istuvad, kõhud tühjad, jahtuva supi ees, ja ei söö. Või miks nad tulevad laulukaare alla ja hakkavad ühe mehe käeviibutuste järele üheskoos häält tegema.

Just sellistest harjumustest, vajadustest, veendumustest koosnebki nähtus, mida me tavakeeles nimetame inimloomuseks.

“SEE KÕIK ON INIMLIK”

Kui väita, et mingi asi on inimlik või inimloomuse vastane, tõstab sotsiaalkonstruktivism mässu: inimesed loovad ennast ise, mingit kaasaantud inimloomust pole olemas. See on praktilise sotsiaalkonstruktivismi nurgakivi ja alustala, ilma milleta poleks võimalik esitada arvukaid nõudeid “muuta oma suhtumist” (naistesse, neegritesse, homoseksuaalidesse, võõrastesse).

Nagu teame, on need nõuded erakordselt tundlik ja konfliktne teema. Põhjus on lihtne: mõnd suhtumist on tõepoolest võimalik muuta — näiteks harjuda mõistma, et tomatitaime viljad ei ole siiski mürgised —, mõnd aga paraku mitte. Näiteks teatav tõrge või ettevaatlikkus võõrast kultuurist inimese suhtes (mida kannab juba iseenesest sõna “võõras”) on inimesele kui karjaloomale loomuomane, seda ei saa täielikult välja juurida. Paraku just selliseid muudatusi sotsiaalkonstruktivistid nõuavadki. Tegemist on käesoleva kirjutise alguses markeeritud majandusharu ühe allharuga, mis ühendab mitmesuguseid algatusrühmi, piketeerijaid, loosungite lehvitajaid, pealekaebajaid ja propagandiste. Nad kujundavad samm-sammult hirmuõhustikku, taotledes ei enamat ega vähemat kui võimu, ja korraldavad, et sõbraliku nalja pillanud Nobeli preemia laureaat tembeldataks seksistiks ning vallandataks. Või et hävitataks firma, mille juht jättis palkamata muhameedlanna, kes tööintervjuul keeldus talle kätt andmast.

Nende hirmuäratavate suundumuste taustal on kummastav jälgida, kuidas Rein Raud kui sotsiaalkonstruktivistliku filosoofia autoriteetne

esindaja ja arendaja järjekindlalt ise inimloomuse olematuse kontseptsiooni ja teiste konstruktivismi põhitõdede vastu eksib.

Näiteks kasutab ta väljendeid, et mingi kultuurinähtus on kas toksiline, vastik või lausa “kurjast” (lk 131, samuti Raud 2018b, 2018c). Viimane näide on muidugi kõige ilmekam: Raud jagab kindlakäeliselt kõlbelisi hinnanguid, mis teooria kohaselt peaksid olema puhtalt kultuuripõhised, diskursiivsed. Raud rõhutab mitmel pool ise, et kultuuri ei saa mõõta teise kultuuri mõõdupuudega, kuid mõõdab ometi, pidades oma mõõdupuud nähtavasti mingiks “metatasandi” tööriistaks. Tegelikult pole asi aga metatasandis, vaid selles, et nii on inimlik. Igaüks peab oma mõõdupuud üldiseks.

See viib meid järgmise tüliõunani, milleks on tõde. Kõik on ilmselt tühimuseni kuulnud, kuidas tõde — ja eriti ajalooline tõde, nagu oleks see mingi eriline tõeliik — polevat olemas: seda ei ole ja kõik on suhteline. Muidugi tekib küsimus, miks Raud siis nii pikalt ja põhjalikult vaidleb, püüdes inimesi (ka mind) veenda oma seisukoha õigsuses ja teistsuguse seisukoha ekslikkuses? Kuidas saab ta pidada üht seisukohata õigeks ja teist valeks, kui tõde on suhteline ja igaühele oma? Vastus on taas: sest nii on inimlik. Me kõik peame oma arvamust/teadmist tõeks (truism: täpsem oleks öelda, et mida me tõseks peame, seda me väljendame kui oma arvamust/teadmist) ja püüame seda teistele edasi anda. See pärineb loomariigist: kui lind hoiatab oma parve, et läheneb vaenlane, siis ta soovib, et seda sõnumit täpselt nii mõistetakski ja kiiresti vastavad järeldused tehtaks. Mitte ei jäädaks kädistama objekti, märgi ja tähenduse kodeerimisest ning dekodeerimisest. Näeme, et Raua ja tema oponentide vaidlus on edukalt *redutseeritav* animaalsele tasandile: mõlemad püüavad edastada seda, mida nad peavad tõeks.

Öelduga on lähedalt seotud ka üldtuntud ja Rauagi esitatud väide, et nagu poststrukturealistlik kirjandusteooria olla veenvalt näidanud — “teksti tähenduse genereerib lugeja” (lk 101). Ja seda loome tõlgitud teosest, mille tõlkija, toimetaja ja autor päris kindlasti nõu pidasid, kas see või teine lause on ümber pandud õigesti, autori mõtet täpselt edasi andes (!). Sest nii on inimlik. Teatud filosoofilise hoiakuga inimesed võivad lõputult korrutada, et “autor on surnud” (Barthes) — ise nad end sugugi surnuks ei pea ja eeldavad tervemõistuslikult, et nende sõnum jõuab enam-vähem adekvaatselt vastuvõtjani. Kusjuures nõnda see ongi, ainult selle täpsustusega, et toimib analoog-, mitte digitaalside: väikesed häired edasikandumises toimuvad tõepoolest ja tekst kaotab algse mõtte teatud arvu tõlgete järel.

Samasugune probleem on konkreetsete mõistetega. Kui kritiseerisin sõna “konstruktsioon” kasutusviisi sotsiaalkonstruktivistide poolt, mis mõjub sõna tavatähendust tundvale inimesele eksitavalt, vastas Raud, et termini sisu on muutunud ja osutas *Õigekeelsuse sõnaraamatule*. Seejärel aga heidab ta Roger Scrutonile ette, et too kasutab teoses *Tolad, petised ja tülinorijad* (2018) sõna “vasakpoolne” isikute kohta, kes Raua väitel pole üldsegi vasakpoolsed (Raud 2018a). Unustatud on teooriad terminite sisu muutumisest ja mõistetest kui meelevaldsetest konstruktsioonidest. Sest nii on inimlik. Kõik, ka sotsiaalkonstruktivistid lähtuvad praktilises eluvõitluses eeldusest, et sõnad on üks või mitu “õiget” tähendust ja et teised on valed. Ning isegi kui nad tunnistavad mõistete muutumist, seisavad nad sellele vastu ja peavadki seisma, sest kommunikatsiooni üks peamine eesmärk — ehkki on ka muid — on ikkagi sisult kattuva info edastamine, mitte lõbus mulistamine, millest igaüks võib oma tähendusi konstrueerida.

Ja selle teema lõpetuseks, pisut kõrvale kaldudes. Kui kõik tekstid ja tegevused, kõik mõisted ja arusaamad on konstruktsioonid, s.t kokkulepped, siis kas mul oleks luba paluda kokkulepet, et ma olen Poola kuningas? Ma väidan, et tunnen ennast Poola kuningana, ja nõuan, et mind sellena ka koheldaks. Ilma hullusärgiga vehkimata, sest nagu Michel Foucault “veenvalt näitas”, on ka hullumeelsus üksnes konstrukt ja teenib valitsejate huve. Niisiis — miks mind ei taheta pidada Poola kuningaks? Oletan, et sotsiaalkonstruktivist vastab nüüd: jah, kõik on kokkulepe, aga ma lihtsalt ei lepi sinuga kokku, et sa oled Poola kuningas. Küsin: aga miks küll? Vastus: sest sa ei ole. Mille peale võiks laginal naerda: nii et kõik siiski ei ole konstruktsioon, essentsialismikurat lipsas sisse? Ent vastus võib ka olla: sest ma ei soovi. Sel juhul vastan: olgu, aga miks peaksin mina sel juhul pidama ja nimetama meheks mõnd naist, kes väidab, et tunneb end mehena? Ma ei soovi seda. Ja kust võtate te õiguse mind selleks sundida — kui te ise mind Poola kuningaks tunnistada ei taha.

SOTSIAALKONSTRUKTIVISM KUI RELIGIOON

Inimloomuse arvestamise küsimus sotsiaalkonstruktivismis on tegelikult veidi harulisem, ja ühes harus kerkib meie ette rööpjoon enamlusega. Nii nagu enamlikku doktriini, nii on ka sotsiaalkonstruktivismi võimatu “ellu viia” — nagu nägime, isegi doktriini kuulutajad ei suuda selle tõesid järgida. Nad kuulutavad tõde, et tõde ei ole; nad kirjutavad teksti, et teksti tähenduse loob lugeja; nad väidavad, et “hea” ja “halva”

mõiste kasutamine on halb. Kuid teisest otsast võtab sotsiaalkonstruktivismi teooria inimloomust vägagi arvesse, iseäranis tõsiasja, et kriitiline mõtlemine on usu kõrval jõuetu.

Sest sotsiaalkonstruktivism on ennekõike religioon (Scruton 2018: 343; Kunnus 2018). Mihkel Kunnust on jahmatanud Rein Raua ühe artikli (2018c) juhtlõik: “Väide, et ühed inimgrupid on teistest mõnedel aladel paremad oma geneetilise koodi tõttu, ei ole siiski teaduslikku kinnitust leidnud” (2018). Mis on täiesti vale. Veel raskem on lugeda Raua kinnitust, et aškenazi juutide legendaarselt “hea pea” on usina õppimise tulemus ja pärilikkusega siin tegemist ei ole. See on religioosse doktrinääri jutt. Kunnus nimetab kõnealust usku “inimsuse religiooniks” ja see on otsene tuletis postulaadist “inimene loob iseennast”.

Tegemist on värskendava ja sotsiaalkonstruktivismi kriitika kognitiivset adekvaatsust oluliselt tõstva tõdemusega, kui kasutada Rein Raua enda terminoloogiat. Sest sotsiaalkonstruktivismi vaatlemine usuna ja selle toetajaid usulahuna seletab nii mõndagi. Näiteks muutub mõistetavaks teooria toetajate vennaskondlik ühtehoidmine, mis tugineb veendumusele äravalitusest, oma kõrgemast positsioonist inimkonna hulgas. See on teooriasse ka otseselt sisse kodeeritud. Mõni sotsiaalkonstruktivist küll kinnitab, et ka tema ise ja tema tekstid alluvad samasugusele analüüsile kui kõik see, mida ta ise teostab (nii ka Raud oma siin käsitletava teose lõpetuseks), kuid see on vaid odav indulgents, millega tähelepanelikku lugejat ära ei osta. Sest sotsiaalkonstruktivism peab enast ilmselgelt metateooriaks — tõseks teooriaks tõe puudumise kohta; teooriaks, et kõik on konstruktsioon, ainult mitte seesinane teooria, mis on Tõde — ja selle edendajad end metamõtlejateks, kes oskavad analüüsida kultuuri kandjate ja loojate tegevust, mida viimased ise ei suuda. Tõtt-öelda keeldub mõni sotsiaalkonstruktivist oponentidega isegi rääkimast (“sest uurija ei vaidle oma uurimisobjektiga”) või siis võtab parimal juhul üleolev-armuliku hoiaku. Tema jaoks muutub indiviid subjektseks alles sotsiaalkonstruktivismi usku astumise hetkel; sellest alates saab temaga ka rääkida. Ja nagu religioonile kohane, on sotsiaalkonstruktivismilgi omad paavstid, poliitbürood, preestrid ja hungveippingid, omad fraktsionäärid ja meelesparandajad ning omad pikad ja keerulised “Kogutud teosed”, aga ka apokriivad ja lihtsamatele usukaaslastele mõeldud loosungid.

Nagu sellise usulahu puhul tunnuslik, avab vennaskonnaga liitumine ka vähese mõtlemisvõimega inimesele otsetee kõrgemasse kihti ning annab võimaluse tunda oma vaimset ja kõlblelist üleolekut. See seisneb

eeskätt selles, et sotsiaalkonstruktivist näeb tõde, mida allapoole jäänud ei näe. Vennaskonna liige “näeb”, et rahvust konstrueeritakse, aga allpool olijad arvavad, et need kujunevad ise. Vennaskonna liige “näeb”, et mõistetele annavad sisu inimesed ise, aga allpool olijad arvavad, et mõisted on olemas kuidagi neist sõltumatult.

Sarnasus enamlastega on ilmne. Piisab vaid liituda parteiga, et tõusta kõrgemale reaktsioonilistest või pimedatest ühiskonnakihtidest.

LÕPETUSEKS

Kunagi oletasin, et inimõigused on see teema, mis absurdi aetakse. Praeguseks on inimõigused maha käinud ja neist väga palju ei kuule. Arvatavasti on põhjus selles, et uus piketeerijate põlvkond on avameelselt sihiks võtnud ebaõigluse ja ebavõrdsuse, ning see inimõigustega hästi ei klapi. Absurdne on selle juures, et ebavõrdsust ja ebaõiglust juurutatakse võrdsusideaali nimel, *konstrueerides* kellegi väljamõeldud ideaalset ühiskonda, sest kõik on ju kokkuleppe küsimus ja seetõttu võimalik. Kedagi on vaja rõhuda, et tekiks õigus. Kellelegi on vaja anda suuremad õigused, et tekiks võrdsus. Võib-olla kunagi nendivad ajaloolased, et Lääne tsivilisatsiooni allakäik muutus pöördumatuks hetkel, kui mõeldi välja ja juurutati ellu väärdmõiste “positiivne diskrimineerimine”, mis ühe hoobiga hävitas lääneliku õiguse alustalad. Selle troostitu perspektiivi taga seisab lihtne kolmesõnaline lause: “Inimene loob iseennast.”

Lauri Vahtre

Kirjandus

- B e r g e r, Peter L., Thomas L u c k m a n n 2018. *Tegelikkuse sotsiaalne ülesehitus: Teadmussotsioloogiline uurimus*. (Avatud Eesti raamat.) Tõlkinud Katre Pärn, Mirjam Parve, Ragne Schults. Tartu: Ilmamaa
- K u n n u s, Mihkel 2018. Kiindumuspoliitika konstruktiivne neomats seisab ilmaliku riigikorralduse eest. — *Sirp*, 10. VIII
- K ä r n e r, Tiit 2018. Kultuur ja evolutsioon. — *Postimees: Arvamus / Kultuur*, 25. VIII

- R a u d, Rein 2013. *Mis on kultuur?: Sissejuhatus kultuuriteooriatesse.* (Gigantum humeris.) Tallinn: Tallinna Ülikooli Kirjastus, Eesti Keele Sihtasutus
- R a u d, Rein 2018a. Kodu korrastamine võiks alata endast. — *Sirp*, 10. VIII
- R a u d, Rein 2018b. Mood ja gravitatsioon. — *Sirp*, 1. VI
- R a u d, Rein 2018c. Veel kord geneetilise ja kultuurilise piirist. — *Sirp*, 29. VI
- S c r u t o n, Roger 2018. *Tolad, petised ja tülinorijad: Uusvasakpoolsed mõtlejad.* (Edmund Burke'i selts.) Tlk Hardo Pajula. Tallinn: EKSA
- V i i k, Tõnu 2016. Kultuurifilosoofia. — Marek Tamm (koost. ja toim.). *Kuidas uurida kultuuri?: Kultuuriteaduste metodoloogia.* (Gigantum humeris.) Tallinn: Tallinna Ülikooli Kirjastus, lk 51–84

LAURI VAHTRE (1960) on lõpetanud Tartu Ülikooli ajaloo erialal 1984, ajalookandidaat 1988. Eesti Vabaõhumuuseumi vanemteadur 1983–1985, Eesti Teaduste Akadeemia ajaloo instituudi nooremteadur 1988–1992, TÜ vanemõpetaja 1989–1992, Riigikogu liige 1992–2003, 2007–2011 ja 2014, Kaitseministeeriumi avalike suhete osakonna nõunik 2011–2015, Eesti Sõjamuuseumi — Kindral Laidoneri Muuseumi teadur a-st 2016. *Akadeemias* avaldanud artiklid “Karskusseltside osast Eesti riikluse sünniprotsessis” (1997, nr 5, lk 957–971), “Kas tindi-potiloom on olemas” (2000, nr 12, lk 2630–2646), “Rahvuslik kasvatust: Kas uus sisu vanas kuues või vana sisu uues kuues?” (2004, nr 1, lk 33–42), “Kalevipoja säng ja Jakobsoni äng” (2013, nr 12, lk 2139–2156) ning “Rahvuse paratamatus” (2017, nr 2, lk 195–201), samuti luulet (2011, nr 6, lk 1124–1126) ja arvustuse *Eesti ajaloo* II köite kohta (2013, nr 4, lk 720–729), lisaks väidelnud Rein Ruutsooga (2001, nr 6, lk 1310–1311; 2002, nr 2, lk 398–407).

ABSTRACTS

LINNAR PRIIMÄGI. Text und Bild: Drei Miszellen zur christlichen Kunst aus drei Jahrhunderten

Auf die Frage nach der "Muttersprache" Gottes gibt es vielerlei Antworten: Hebräisch, Griechisch, Latein, sogar Syrisch. Auf einer Illustration im Rohan-Stundenbuch wendet sich der Herzog an Gott mit einem lateinischen Satz aus der Vulgata. Der Herrgott dagegen erwidert auf Französisch. Wenn man annimmt, dass die Kommunikation normalerweise in der Sprache des Adressaten geschieht, so ist für den Herzog Französisch die Muttersprache und für Gott Latein die "Muttersprache".

Auf dem Gemälde "Stigmatisation des Heiligen Franciscus" von Don Lorenzo Monaco (im Lindenau-Museum) umarmt der kniende Franciscus den Stamm des Kreuzes auf dem Kalvarienberg: ein Diesseitiger tastet Jenseitiges. Nach dem hl. Bonaventura gipfelt das mystische Erlebnis im Geschmackssinn (suavis contemplationis gustus ecstaticus Augustins) und insbesondere im Tastsinn. Nur im vollkommenen Ensemble aller spirituellen Sinne kann der Mensch im Diesseits die höchste mystische Kontemplation erreichen, deren sichtbares Zeugnis die Stigmatisation ist.

Die Ikone der Gottesmutter von Wladimir bildet das Christkind ab, wie es liebevoll seine Wange an die der Jungfrau Maria drückt. Die Madonna von Diest (im Metropolitan Museum) stellt eine ähnliche Szene dar: Der kleine Jesus sitzend auf dem Arm Mariä langt nach dem Gesicht seiner Mutter. Der Kontrast dieser zwei Kunstwerke unterstreicht einerseits die warme Innigkeit der russischen Ikone, andererseits die kalte äußere Eleganz der spätgotischen Skulptur. Die Gottesmutter von Wladimir dient zur Devotion, die Madonna von Diest zur Demonstration. Das ist ein grundlegender religionspsychologischer Unterschied zwischen Ost- und Westkirche. (Auth.)

ERWIN SCHRÖDINGER. The present situation in quantum mechanics

PIRET KUUSK. Schrödinger's embarrassment

To open the context of this article, one must dwell at greater length on Schrödinger's substantial four-part article published in the first half of 1926, "Quantization as an Eigenvalue Problem", which laid the foundation to the formalism called wave mechanics in the quantum theory. In addition, the physicist provided a framework to our understanding of the world, explaining how the quantum theory should be understood. Namely, the microworld should not be described in the ordinary spacetime but in a phase space where the coordinates are location and impulse. He presented the equation of the temporal development of the wave function given in these coordinates; it is now known as the Schrödinger equation. From its solutions, a wave packet can be formed, the movement of which in timespace can be approximately matched to the movement of particles. This was not an exhaustive explanation but still a foundation from which Schrödinger could develop his ideas.

In 1935, however, an article was published in which Albert Einstein, who was very critical of quantum mechanics, attempted to show that the existing formalism of quantum mechanics is defective in principle. The confusion among quantum theorists was great. Among others, the article was analysed by Niels Bohr and Schrödinger. The aim of both was to find the critical point in Einstein's discussion and calculations the contesting of which would save quantum mechanics. Bohr was more or less successful in it, Schrödinger not so much. Nonetheless, not Bohr's counterarguments but Schrödinger's article "The present situation in quantum mechanics" have remained in the history of physics. The reason is that, as a by-product of his analysis, Schrödinger described a thought experiment that is now widely known by the name of Schrödinger's cat. Experts, however, emphasise that in the second half of the article Schrödinger introduced the concept

of the entangled state, which has become the basis for the theory of quantum computers. (Edit.)

MANFRED KYBER. Technology and economy: (Excerpt)

The excerpt translated from the collection of essays Neues Menschentum: Betrachtungen in zwölfter Stunde (New humanity: Observations at the twelfth hour, 1933) by Manfred Kyber, who is mainly known for his animal stories, expresses the author's worry about the destructive influence of technological progress and economic growth on the Western civilisation. Technology and production, instead of being servants, have become lords and force people to live at an ever-quicken pace; they make the civilisation subhuman (untermenschlich). Kyber declares: "Being subhuman does not mean being an animal. Subhumanity is far from spirituality and nature, far from being a human or an animal; this is reason without feelings and spirit, thinking without cognition, ego without soul." Still, the author does not condemn the influence of all inventions but just of those like, for example the conveyor belt, that degrade the human into a thoughtless automaton. Such subhuman methods and economic overproduction make the tempo of life so frenetic that humane cultural development can wither. In Kyber's opinion, the subhuman ways of production should be hindered by international laws, and this should be done primarily by the League of Nations, which, in its new form, should mainly be a cultural council. (Edit.)

SIEGFRIED VON VEGESACK. Jaschka and Janne: (Excerpt)

The story Jaschka and Janne, published in 1965, speaks about the relation between Jaschka, a student of the University of Tartu, heir of an entailed manor, member of the Livonia student fraternity, and the Estonian seamstress Janne. Vegesack looks back at the student life in Tartu before World War I and at the relations between the Baltic Germans and Estonians before the Soviet occupation.

Vegesack's literary Tartu is strictly divided into two. It is a spatial embodiment of the Baltic society where, for a long time, the borders between the estates ran stubbornly between languages (and ethnicities). In this poetic reality, the central area of Tartu, its historical heart, is the space of Germans, while the district beyond the river is the Estonian space. The borderline between the spaces is the river Ema-jõgi. The soul, the spirit (the university, student fraternities, churches, etc.), and the flesh, the body (saunas, dance parties, brothels, sport), the old and the new, men and women are also contrasted. The structure is schematic, simple and clearly arranged as suitable for a fairy-tale. And, as the story reveals, it exists mainly in the heads of the local Germans. (Edit.)

TOOMAS KIHU. Estonia without Mickey

“The struggle of the Estonian people and heavy losses have not been useless”: By the 10th anniversary of the Republic of Estonia in 1928

To mark the centenary of the Republic of Estonia, we publish a selection of articles that appeared in Estonian newspapers in February 1928 to celebrate the tenth anniversary of the Republic.

The statement by the Board of the 3rd Parliament recalls the tumultuous international situation which made it possible to proclaim the Republic of Estonia on 24 February 1918 and, by 1920, to gain a victory over Soviet Russia in the War of Independence. The Board of the Parliament also highlights the achievements of the Constituent Assembly (23 April 1919 – 20 December 1920) — the Land Act and the Constitution adopted by it became the cornerstones of the young state. The Estonian economy is said to have recovered and stabilised during independence. The monetary reform accomplished by the beginning of the year linked the Estonian kroon to the gold standard — by means of an extensive foreign loan, the value of Estonian kroon was equalled to 100/248 grams of pure gold, and it was strictly pegged to the British pound.

Festive speeches are counterbalanced by critical and realistic assessments. Johan Laidoner, chairman of the Foreign Affairs Committee of the Parliament, is dissatisfied that popular initiative has dwindled — people mostly rely on the support and initiative of the state. The major part of industrial companies are debtors of the National Bank, and some of them have been nationalised because of their debts. The debt of credit associations to the National Bank is also great and, what is even worse — new and new finances are asked from the state. He also grumbles about the support given to cultural institutions, including theatres and the cultural journal Looming. Laidoner thinks that ideas about the functions of the state have gone entirely awry. The strength of the democratic state must rest on well-arranged local government and people's private initiative; the task of the state is only to join and generally administer all of it. Laidoner sees the reason for this kind of phenomena in the remnants of the Tsarist mentality — the state power on one side, and the people and weakly organised society on the other — and a deep chasm between them. Konstantin Päts, the first State Elder and a member of the Farmers' Assemblies, is not satisfied either that excessive economic and material support is demanded from the state, but simultaneously, people grumble about the burden of taxes.

Mihkel Martna, a member of the Estonian Socialist Workers' Party, on the contrary, demands that the state should develop a consistent social policy — social insurance, elimination of unemployment — as many families live on tight budgets.

State Elder Jaan Tõnisson presents a more optimistic view, asking, "Hasn't our people progressed considerably during the last ten years?! [---] We have put our entire country in order, and now we have to take efforts to simplify the state machinery..." (Edit.)

RAIVO ALLA. On the asceticism of running

The article is an autobiographic self-reflection based on the author's years-long experience as a competitive runner. The

author studies how running practice can lead to transcendental asceticism where, through regular and intense motion, one's glance is led higher of oneself at least for a while — to sketch possibilities of more immediate engagement in existence. First, a glance is taken at history, to state that quasi-religious Olympic enthusiasm has changed into everyman's asceticism that creates flesh and entertains. Thereafter, the author dissects the tension of ascetic and playful creative forces, relying on Margus Ott's philosophy of might. In addition, he moves along with Friedrich Nietzsche's, Michel Foucault's, Martin Heidegger's and Peter Sloterdijk's mental runs and gives oriental examples on transcendence through running. Finally, the fruits of running asceticism are placed into the service of planetary ethics. (Auth.)

Review

REIN TAAGEPERA. BATUN: The Baltic voice in the UN 1966–1991

Sirje Okas Ainso. The Story of BATUN: Baltic Appeal to the United Nations. Miami, 2018. 238 pp.

LAURI VAHTRE. Do humans create themselves?

Rein Raud. Tähenduste keeris: Tervikliku kultuuriteooria visand. [Meaning in Action: Outline of an Integral Theory of Culture.] (Bibliotheca controversiarum.) Translated from English by Anne Lange. Tallinn: Tallinn University, 2018. 311 pp.

Serial

HERBERT NORMANN. Dancing into the unknown: Diary 1944–1961. Part V

The diary of Herbert Normann, who worked in Estonia as a doctor and lecturer, reflects events related to his life and work,

impressions about people. The text conveys the personal and social tensions caused by the communist regime of the Soviet Union. At that time, the publication of the diary would have brought about repressions. (Edit.)

AUTHORS

RAIVO ALLA (1982) doctoral student at the School of Theology and Religious Studies, University of Tartu

EGON ERKMANN (1971), Estonian artist, art and computer teacher and educational technologist at Haapsalu Adult Upper Secondary School, lecturer at Haapsalu College of Tallinn University

TOOMAS KIHU PhD (1963), editor-in-chief of *Akadeemia*

PIRET KUUSK PhD (1947), head of the Laboratory of Theoretical Physics, Institute of Physics, University of Tartu

MANFRED KYBER (1880–1933), Baltic German writer

HERBERT NORMANN (1897–1961), Estonian medical scientist

LINNAR PRIIMÄGI PhD (1954), counsellor to Tallinn City Government, contractual lecturer at the Department of Advertising and Imagology, Tallinn University

ERWIN SCHRÖDINGER (1887–1965), Austrian theoretical physicist

REIN TAAGEPERA PhD (1933), professor emeritus of political science at the University of Tartu and the University of California, Irvine

LAURI VAHTRE PhD (1960), historian, research fellow at the Estonian War Museum — General Laidoner Museum

SIEGFRIED von VEGESACK (1888–1974), Baltic German writer

TANTS TEADMATUSSE

Päevik
1944–1961

Herbert Normann

V

Saabub 1943. aasta.

Algab kevadsemester, vältab 25. jaanuarist kuni 22. aprillini.

Viimaks veebruaris saan rektorilt kirja. See on dateeritud 4. kuupäevaga, sisaldab teadaande, et olen kinnitatud eripatoloogia, diagnostika ja teraapia erakorraliseks professoriks, arvates 5. dets. 1942.¹⁴⁹ Aluseks on Eesti Omavalitsuse haridusdirektooriumi kiri 15. dets. 1942, mis säilinud Riigi Ajaloo Keskarhiivis.¹⁵⁰ Rektori teadaanne on allkirjutanud Edg. Kant ja ülikooli sekretär H. Kauri.

Toimub teisigi edutamisi.

Korralisteks professoriteks oma senistele õppetoolidele kinnitatakse galeenilise farmaatsia ja apteegi retseptuuri erakorraline professor N. Veiderpass (Haridusdirektooriumi kiri 12. dets. 1942) ja günekoloogia ja sünnitusabi erakorraline professor dekaan H. Perli (Haridusdirektooriumi kiri 30. dets. 1942), erakorraliseks professoriks eripatoloogia, diagnostika ja teraapia (I si-sehaigustekliiniku) adjunktprofessor F. Grant (Haridusdirektooriumi kiri 30. dets. 1942). Edutamised on arvatud kõik 5. dets. 1942.

Prof. L. Puusepa surmaga vabanenud neuroloogia õppetoolile tuleb korraliseks professoriks 1. jaanuarist 1943 Tartu Ülikooli esimene titulaarprofessor *dr. med.* Johannes Riives¹⁵¹ (haridusdi-

¹⁴⁹TÜ rektor E. Kant H. Normannile, 4. II 1943. – RA, EAA.2100.2.731, l. 167.

¹⁵⁰Vt Eesti Omavalitsuse Haridusdirektooriumi teaduse ja kunsti-
osakonna juhataja H. Rebassoo TÜ rektorile, 15. XII 1942. — RA,
EAA.2100.2.731, l. 166.

¹⁵¹Johannes Riives (Rivis; Rives; 1895 – 19. IV 1971 St. John
(New Brunswick)), lõpetas TÜ arstiteaduskonna 1922, *dr. med.* 1927.
TÜ närvikliiniku nooremassistent 1922–1924, vanemassistent 1925–

rektori abi kiri 12. dets. 1942)¹⁵². Närvikliinikut juhatama hakkab ta 11. jaanuaril.

Eugeenika adjunktprofessor H. Madissoo, kelle ametiaeg lõpeb 18. jaan. 1943, kinnitatakse edasi samale õppetoolile määrata ajaks (Haridusdirektooriumi kiri 30. dets. 1942).

Meenub väike episood.

On veel detsember 1942. Prof. Madissoo astub minu juurde polikliiniku. Ta on kuulda saanud, et mind tahetakse edutada, käinud seepeale rektori juures, teinud selgeks, et edutada tuleb ka teda. Ärgu ma pangu siis pahaks, kui tema saab erakorraliseks professoriks, mina aga jään esialgu adjunktiks, kuigi määrata ajaks — ilma "kohusetäitjate". Rektor olnud tema väidetega nõus.

Nüüd olen erakorraline professor mina, tema seevastu määrata ajaks adjunkt.

Kohtan hiljem ühel koosviibimisel rektorit, räägin Madissooni külaskäigust polikliinikus.

Rektor muheleb. Jah, Madissoo käinud tõesti tema juures, püüdnud veenda teda oma edutamise põhjendatuses. Rektor kuulnud tema ära, jätnud aga edutamise esitise tegemata. Ei saavat ju võrrelda Madissooni töid minu omadega, mis väärtuselt oluliselt kõrgemad.

Toimub ülikoolis veel muudki mainimisväärset.

Rektori kirja 4. jaan. 1943 määratakse prof. A. Valdes Akadeemilise Arstiteaduse Seltsi¹⁵³ hooldajaks, arvates 4. jaan. 1943. Aluseks on haridusdirektori abi otsus 19. novembrist 1942.

1928, neuroloogia eradotsent 1928–1938, dotsent 1938–1940, titulaarprofessor 1939–1942, korraline professor 1942–1944, närvikliiniku juhataja 1943–1944; põgenes 1944. a Rootsi, laagriarst Kummelnäsis ning jaoskonnaarst maajaoskondades ja arsti kt mitmes haiglas, asus 1948. a Kanadasse, oli New Brunswickis Lancasteri, Campelltoni ja St. Johni haigla neuroloog 1948–1971.

¹⁵²"Joh. Riives valiti Tartu Ülikooli esimeseks titulaarprofessoriks arstiteaduskonnakogu koosolekul 24. apr. 1939. Valimine kinnitati Ülikooli Nõukogu poolt 30. mail 1939." *H. N.*

¹⁵³Akadeemiline Arstiteaduse Selts sai koos 1420 ühinguga tegevuse jätkamise loa 1943. aasta detsembris. Sisedirektori vastava korralduse

Hooldaja ülesandeks on seltsi varade eest hoolitsemine ja jooksvate asjade ajamine. Hooldaja määramisega lõpevad Akadeemilise Arstiteaduse Seltsi esimehe, juhatuse ja teiste kollektiivsete organite funktsioonid. Tegelikult likvideeriti selts juba kodanlise korra kukutamise Eestis.

Kuigi hooldaja on määratud, viibib tegevuse taaselustamine üle aasta. Nõutakse sakslastele meelepärasst põhikirja.

A. Valdes palub mind koostamisest osa võtta, teeb ettepaneku tulla juhatuse liikmeks.

Kuna on kindel, et A. Valdes saab seltsi esimeheks, nõustun oma peale võtma abiesimehe funktsioonid.

Uue põhikirja kinnitab rektor Edg. Kant 19. jaan. 1944.¹⁵⁴

Akadeemiline Arstiteaduse Selts pole nüüd enam meditsiiniline üliõpilaskoondis, mille liikmeteks võivad olla ka ülikooli õppejõud (esimeheks oli alati õppejõud), vaid Tartu Ülikooli juures registreeritud teaduslik selts, mille ülesandeks on virgutada oma liikmeid teaduslikule tööle ja meditsiiniliste teadmiste edasiarendamisele. Selts peab ka suunama oma liikmete teaduslikku uurimistööd, tutvustama Eesti arstkonda uuemate teaduslike meditsiiniliste saavutistega, aitama kaasa arstkonna teaduslikule täiendamisele vastavalt arstiteaduse arengule, aitama populariseerida arstiteaduslikke ja rahvatervishoiulisi küsimusi ja olema eestikeelse teadusliku meditsiinilise oskuskeele juhtivaks keskuseks.

Seltsi tegevliikmeiks võivad olla isikud, kes omavad kõrge-
ma hariduse või kes kas trükis avaldatud teoste kaudu või muul
teel on osutanud võimeid iseseisvaks teaduslikuks uurimistööks
seltsi tegevusalal või on teotsemisega omal erialal osutanud eri-
list huvi seltsi mõne tegevusala suhtes.

Lihtliikmeiks võivad olla isikud, kes on põhjendatult huvita-
tud teaduslikust meditsiinilisest tööst.

alusel pidid need organisatsioonid 1. jaanuariks 1944 moodustama juhatuse ja muud põhikirjas ette nähtud organid.

¹⁵⁴Vt "Akadeemilise Arstiteaduse Seltsi põhikiri: Kinnitatud Tartu Ülikooli rektori poolt 19. jaanuaril 1944". — *Eesti Arst* 1944, nr 3/4, lk 160–163.

On ette nähtud ka au- ja kirjavahetajad liikmed.

Juhatus koosneb esimehest, abiesimehest, kirjatoometajast, abikirjatoometajast, laekurist ja varahoidjast, kes valitakse üheks aastaks seltsi peakoosoleku poolt. Seltsi esimees ja juhatuse liikmed kuuluvad rektori kinnitamisele. Revisjonikomisjon on kolmeliikmeline. Komisjon valitakse peakoosoleku poolt üheks aastaks.

Seltsi esimene peakoosolek uue põhikirja kohaselt toimub 26. jaan. 1944 polikliiniku auditooriumis.¹⁵⁵

Koosoleku juhatajaks valitakse prof. K. Schlossmann, kirjatoometajaks dr. Hugo Vihvelin¹⁵⁶ — Tartu Ülikooli vaimuhaigustekliiniku assistent.

Seltsi esimeheks valitakse üksmeelselt prof. A. Valdes, juhatuse liikmeiks: H. Normann, O. Kaarma¹⁵⁷, H. Kuisk¹⁵⁸, H. Vih-

¹⁵⁵Vt O. Kaarma, "Akadeemilise Arstiteaduse Seltsi peakoosolek". — *Eesti Arst* 1944, nr 3/4, lk 159.

¹⁵⁶Hugo Vihvelin (1906 – 11. III 2007, St. John (New Brunswick)), lõpetas TÜ arstiteaduskonna 1935, *dr. med.* 1940, ÜS Põhjala liige. TÜ vaimu- ja närvihaiguste kliiniku nooremassistent ja assistent 1934–1944, Tartu lennuväedivisjoni arst a-st 1938; põgenes Soome kaudu Rootsi 1944, töötas Lundi Ülikooli psühhiaatrikliinikus, Piteå ja Häl-singborgi vaimuhaiglates 1945–1948, Hågas kohtupsühhiaater 1948–1950, asus 1950. a Kanadasse, psühhiaater St. Johnsis.

¹⁵⁷Otto Kaarma (Kramann; 1905 – 17. VI 1975 Nebraska), lõpetas TÜ arstiteaduskonna 1929, *dr. med.* 1937, ÜS Raimla liige. 2. sidekompanii arst Tallinnas 1929–1930, arst Tartus 1931–1932, TÜ kõrva-ninakurgukliiniku assistent 1932–1933, peaarst 1933–1944, dotsent 1942–1944; põgenes 1944. a Saksamaale, Erlangeni Ülikooli kõrva-ninakurgukliiniku assistent ja peaarst, asus 1949. a USAsse, töötas Lincolni vaimuhaiglas Nebraskas 1954–1974.

¹⁵⁸Hans Kuisk (1913 – 22. IV 2002 Los Angeles), lõpetas TÜ arstiteaduskonna 1939, *dr. med.* 1941, korp! Fraternitas Livien-sise liige. TÜ bakterioloogia instituudi nooremassistent 1936–1944; põgenes 1944. a Saksamaale (pääses põgenikelaevalt Moero), Rostocki Ülikooli hügieeniinstituudi assistent 1944–1945, Balti Ülikooli õppejõud 1945, ÜRO Abistamis- ja Rehabilitatsioonivalitsuse (UNRRA) ja Briti Sõjaväevalitsuse arst ning Rahvusvahelise Põgenikeorganisatsiooni (IRO) seroloogialaboratooriumi juhataja, asus 1949. a USAsse, töötas St. Luke'i Hospitalis ja Veteran Hospitalis Põhja-Dakotas Fargos 1956. aasta-

velin ja V. Üprus¹⁵⁹. Revisjonikomisjoni liikmeiks valitakse R. Sinka¹⁶⁰, Jüri Suurküla¹⁶¹ ja S. Lind.

Pärast peakoosolekut toimub juhatuses koosolek. Selles jaotatakse ametid järgmiselt: abiesimees — H. Normann, kirjatöötajad — H. Vihvelin, abikirjatöötajad — O. Kaarma, laekur — H. Kuisk ja varahoidja — V. Üprus.

Peakoosolekul valitud esimees ja juhatuseliikmed leiavad rektori poolt kinnitamist.

Seltsi esimene teaduslik koosolek toimub peakoosoleku päeval — 26. jaanuaril — mõni tund enne peakoosoleku algust.¹⁶² Kohaks on polikliiniku auditoorium. Juhatab seltsi hooldaja prof. A. Valdes.

ni, Minneapolisese Minnesota Ülikooli professor ja radioloogiaosakonna juhataja a-st 1967, Los Angeleses California Ülikooli radioloogiaprofessor ning Veterans Administration Medical Centeri röntgenosakonna abijuhataja a-st 1973.

¹⁵⁹Voldemar Üprus (1902 – 5. XI 1956 Kohtla-Järve), lõpetas TÜ arstiteaduskonna 1933, *med.-kand.* 1947, ÜS Raimla liige. TÜ närvikliiniku assistent 1931–1944; TRÜ neuroloogiakateedri ja kliiniku juhataja 1944–1948, dotsent 1947–1948 (vallandati), Kohtla-Järve haigla arst 1948–1956 ja neuroloogia osakonna juhataja 1955–1956.

¹⁶⁰Robert Sinka (1894 – 31. V 1970 New York), lõpetas TÜ arstiteaduskonna 1921, *dr. med.* 1930, ÜS Põhjala liige. Tartu emade ja laste nõuandja juhataja 1922–1939, TÜ pediatria eradotsent, Tartu linnarõõnik 1934–1938, tervishoiu- ja hoolekandeosakonna juhataja, linnapea asetäitja 1938–1939, linnapea 1939–1940 ja 1941, Põltsamaa lastekodu juhataja 1941–1944; põgenes 1944. a Saksamaale, mitme eesti põgenikelaagri arst ja lastekodu juhataja Würzburgis, asus 1949. a USAsse, St. Anthony haigla arst New Yorgis a-st 1950.

¹⁶¹Jüri Suurküla (Gottfried S.; 1907 – 27. VII 1970 Göteborg), lõpetas TÜ arstiteaduskonna 1933, *dr. med.* 1938, *lic. med.* 1954 (Göteborg), EÜSi liige. TÜ silmakliiniku assistent 1932–1940 ja vanemassistent (ülemarst) a-st 1942, silmahaiguste dotsent 1940–1944, silmakliiniku juhataja kt 1941–1942; põgenes 1944. a septembris Rootsi, Uppsala Ülikooli haigla silmakliiniku arhiivitööline, seejärel alamarsti kt 1946–1948, silmaarst Falu haiglas 1948–1952, Göteborgis Sahlgrenska haigla silmaosakonna alamarst 1953–1954, seejärel silmahaiguste eraarst.

¹⁶²Vt O. Kaarma, “Akadeemilise Arstiteaduse Seltsi teaduslikud koosolekud”. — *Eesti Arst* 1944, nr 3/4, lk 159–160.

Ettekandeid on päevakorras kaks:

1) H. Kuisk, "Robert Koch"^{163,164}

2) N. Kilk¹⁶⁵, "Difteeria liikumine ja selle vastu võitlemise võimalused".

H. Kuiski ettekannet illustreerivad valguspildid. Ettekandele järgnev arutlus on harukordselt elav. On selge, et arstid juba kaua pole saanud ennast rääkida välja.

Teine koosolek toimub kaks päeva hiljem — 28. jaanuaril naistekliiniku auditooriumis. Juhatab prof. H. Normann, protokollib H. Vihvelin.

Kõneleb külalisena prof. *dr. med. habil.* Karl-Heinz Wagner¹⁶⁶ Leipzigit: "Vitamine und Ernährung"¹⁶⁷.

Uut ta ei paku, täidab nähtavasti ametlikku ülesannet.

Koosolekule järgneb prof. Schlossmanni juures koosviibimine. See on üsna intiimne. Võtavad osa vaid prof. Wagner, H. Perli, A. Valdes ja mina.

Prof. Schlossmannil on väärtuslik maalide kogu, sellega tutvume...¹⁶⁸

18. veebr. 1944 kella 3/4 6 paiku õhtul visati Tartule 8–9 lõhkepommi. Üks neist langes ülikooli pumbamaja kõrval oleva väikesse puumaja ette (Toome orus), purustades katuse ja muljades sis-

¹⁶³Robert Koch (1843–1910), Saksa arstiteadlane, mikrobioloogia rajajaid, Nobeli auhinna laureaata.

¹⁶⁴Vt Hans Kuisk, "Robert Koch 1843–1910". — *Eesti Arst* 1944, nr 1, lk 1–17.

¹⁶⁵Nikolai Kilk (1892 – 30. VIII 1982 New York), lõpetas TÜ arstiteaduskonna 1924, *dr. med.* 1933, EÜSi liige. TÜ tervishoiu instituudi assistent 1924–1925, Tartu nakkushaigla arst 1925–1931, juhataja 1931–1944, TÜ nakkushaiguste dotsent 1943–1944; põgenes 1944. a septembris Saksamaale, Geislingeni põgenikelaagri arst 1945–1949, asus 1949. a USAsse, haiglaarst Knud Hansen Memorial Hospitalis Neitsisaarte St. Thomase saarel 1950–1963, samas eraarst 1951–1963.

¹⁶⁶Karl-Heinz Wagner töötas Leipzigit riiklikus vitamiinide uurimise asutuses.

¹⁶⁷S. t "Vitamiinid ja toitumine".

¹⁶⁸Käsikirjalehekülj katkeb.

se eesmise seina. Pumbamaja aknad purunesid. Teine langes nõlvaku ette Parroti silla ja haavakliiniku vahele, jättes paarimeetrilise läbimõõduga pindmise kraatri, mäenõlvak ja ümbrus üle külvatud mullaga, lumised nõlvakud, lumi paistis olevat mustjas hall. Kõik orupoolsed (naiste suur palat) haavakliiniku aknad purunesid, osalt raamidega, samuti otsmisel kinnisel rõdul.

Kolmas mürsk langes ülikooli kiriku juurest naistekliiniku juurde ja ülikooli raamatukogu eest Parroti silla juurde viivate teede ristmikule (vähe linna poole) Toomel (tee peale), paisates laiali mulda ja murdes ühe puu. Purunesid kõik naistekliiniku aknad, ka mõlemal otsal ja I sisehaiguste kliiniku naistekliiniku poolset tiival, ja esiküljel keskosas, haavakliiniku poolset tiival üksikud. Raamatukogu aknad purunesid peaaegu kõik.

4-jas langes võimla õuele, purustades teenistujate maja katus ja aknad. Kildude jälgi oli rohkesti täisnurga all teenistujate maja juurde kulgeval kõrvalmüüril.

Dotsent Jüri Haldre kinnitatakse adjunktprofessoriks röntgenoloogia õppetoolile. Vastava otsuse teeb Eesti Omavalitsuse juht dr. Hjalmar Mäe 27. veebr. 1943. Kinnitamine kehtib otsuse tegemise päevast.

Hoogustub eesti meditsiini bibliografeerimine. Esialgsete kulude katteks määrab selleks prof. H. Normannile Tartu Ülikoolile antud Kultuurfondist Eesti Omavalitsuse juht Rmk. 1000. –.¹⁶⁹

Avaneb võimalus jätkata tunnustust leidnud Eesti meditsiini bibliografeerimist.

¹⁶⁹ Herbert Normann oli palunud rektorilt rahalist toetust bibliografeerimistöö jätkamiseks, et palgata aastaks vastav abijõud. Vt H. Normann TÜ rektorile, 16. II 1943 (ärakiri). — RA, EAA.2100.2.731, RA, EAA.2100.2.731, l. 169. Rektor saatis palve edasi Eesti Omavalitsuse juhile, paludes selleks määrata 1000 riigimarka. Vt TÜ rektor Edgar Kant Eesti Omavalitsuse juhile, 17. II 1942 (ärakiri). — Samas, l. 168. See summa ka eraldati. Vt TÜ rektor E. Kant H. Normannile, 18. III 1943. — Samas, l. 172. Lisaks sai ta rektori ettepanekul Eesti Omavalitsuse juhilt 17. detsembril veel 500 riigimarka. Vt TÜ rektor E. Kant H. Normannile, 23. XII 1943. — Samas, l. 173.

1944

16. aug. (kolmapäev).¹⁷⁰ Tartus levivad jutud linna evakueerimisest. Lähimast politsei jaoskonnast järele pärides ei teata seal midagi. Enamik asutisi vaikselt evakueerub.

17. aug. (neljapäev). Jutud linna evakueerimisest püsivad. Politsei ei tea endiselt midagi. Meeleolu kõikjal ärev.

Õhtul kella 1/2 paiku anti politsei poolt majast majja korraldus, et linn tuleb 2 tunni jooksul inimestest tühjaks teha. Väljuda linnast kas Tallinna või Viljandi teed mööda või minna Toome varjendesse. Punaarmee olla üsna lähedal (Liiva kõrts?) ja karta olla linna kahuritule alla võtmist.

Linnast ei väljunud, vaid jäin hommikut ootama. Tähe tänavat mööda voorib vahetpidamatult inimesi, kandes kätel või seljal või vedades jalgratastel suuremaid ja vähemaid kompe ja kohvreid.

18. aug. (reede). Kell 4 hommikul vangistati [mind] Tähe tän. kinni, kui perekonnale evakueerimiseks autot läksin otsima, ning [viidi] koonduslaagrisse raudtee ääres (kasarmud), kus pan-

¹⁷⁰Selle aja päeviku tekst on ilmselt märkmete järgi hiljem uuesti kirja pandud. Loetavuse huvides on tekstis mõned lühendatud sõnad välja kirjutatud, sellele eraldi osutamata.

1906

di luku taha.¹⁷¹ Ei aidanud ükski vastuväide. Lause [peale], et mullatöödeks ei või ometi võtta intelligentsi, läks SD-mees väga tigidaks. "Võite hiljem ülemusega rääkida."

Luku taga olid juba mustas kitsas ruumis Vallaste¹⁷², Parmakson,¹⁷³ Väljaots¹⁷⁴ ja teised avaliku elu tegelased. Kell 6 toodi välja ja rivistati koos karistusosaluste ja karistusest vabanevatega üles, toorelt nii mõndagi meest tõugates. Ülemus oli lihtis allohvitser, veel toorem kui SD-mees. Ähvardas revolvriga lasta vangistatute hulka, eks näe, kes oskavad rivistuda. "Ah Teie oletegi see professor, kes ütles, et intelligentsi ei tohi rakendada mullatöödele. Tulete aga kaasa."

Läksime püssivalve all Eksporttapamaja¹⁷⁵ õue (igat põgenikku lubati kohe maha lasta), kust üks osa viidi Ostland Öl-Vertriebs-Gesellschafti (m.b.H) Tartu lao õue Ropka pargi ääres õlipaake laadima veoautodele. Sakslased evakueerisid pingeli-

¹⁷¹Endistesse Kuperjanovi kasarmutesse Kastani tn 175 oli juba 1941. aasta augustis rajatud Saksa koonduslaager.

¹⁷²Hendrik Vallaste (Heinrich Jürisson; 1905 – 15. VII 2002 Denver), õppis TÜ õigusteaduskonnas 1932–1938. Ajalehe *Ugala* toimetuses Valgas 1928–1929, ajalehe *Sakala* vastutav toimetaja 1929–1933, *Uue Sõna* toimetuses Tartus 1933–1935, *Postimehe* toimetuses a-st 1935. Põgenes 1944. a Saksamaale, elas põgenikelaagris Prantsuse tsoonis, töötas IROs; asus ümber USAsse, kus töötas Denveris aiandusäris, a-st 1959 Denveri aiaäri Marshall puukooli agent, seejärel Denveri eeslinna Westminsteri ja distrikti parkide, aedade ja koolide ümbruse peakorraldaja-ülemaednik.

¹⁷³Paul Parmakson (Parmason; 1895 – 30. XII 1946 Tartu), lõpetas TÜ arstiteaduskonna 1922, dr. med. 1943, ÜS Ühenduse liige. Leevi jaoskonnaarst 1922–1932, Audaku leprosooriumi juhataja Saaremaal 1932–1933, Kuuda leprosooriumi juhataja Läänemaal 1933–1939, TÜ nahapolikliiniku (dermatoloogia ja veneroloogia kateedri) vanemasistent 1939–1944; Viljandi naha- ja suguhaiguste arstipunkti juhataja 1944, TRÜ dermatoloogia ja veneroloogia kateedri juhataja, dotsendi kt 1944–1946.

¹⁷⁴Arvatavasti Udo Väljaots (1916 – 30. V 1979 Krasnojarsk), Vanemuise tantsurühma tantsija 1934–1940, balletisolist ja lavastaja 1940–1961, Estonia peanäitejuht 1961–1977 ja lavastaja 1977–1979. Suri Krasnojarskis külalislavastajaks olles.

¹⁷⁵Ühingu Eesti Lihaeksport Tartu Eksporttapamaja asus Teguri tn 43; Tartu Linna Tapamaja paiknes Võru ja Kastani tn nurgal.

selt. Hakkas tulema vihma, puhtad riided said märjaks. Töid juhtiv allohvitser tähendas, et ega puhaste riietega ei saa ometi veeretada õlivaate. Soovitas kõrvale jääda. Helistada rektorile SD-mees ei lasknud: "Pean Teid juba ammu silmas."

Siis tapamaja õuele ja labidatega Võru mnt. välja, peaaegu Ülenurme pargini kahe saksa sõduri saatel. Kellegi ohvitseri korraldusel vastutulevast autost pöördusime tagasi ja hakkasime ületades Ülenurme jaama lähedal raudtee liikuma Tartu-Valga raudtee suunas. Ühe talu lähedal peatuti heinakuhjas. Kell oli juba 1. Sakslased laadisid autodele kaste ja kotte Eesti varadega, aga ka maha okastraati.

Siis paari ohvitseri juhtimisel viidi meid raudtee äärde Ropka ja Variku vahel, kus jaotati rühmadesse ja pandi saksa sõdurite juhtimisel kuulipilduja pesi kaevama. Sakslane kena: kui ohvitserid lähenesid, ütles: tehke nüüd nii, nagu teeksite midagi.

Kella viie paiku tulid noored ohvitserid vaatama. Nähtavasti värsked väeosad. Sakslane ütles, nende leitnant olla 19 a. vana. Siit edasi ei lase [vaenlast]. Naeratasime. Süüa lubati järele tuua, kuid ei toodud — paljud söömata eelmise päeva kella 16-st. Ühest talust anti. Parmakson kaebas valude üle südame piirkonnas (*angina pectoris*). Kell viis lõpetati töö. "Ärge laske end homme jälle tabada."

Oli ilus soe augustipäev, vihm oli lakanud, päike paistis. Talud olid saanud juba mitu päeva tagasi evakuatsioonikäsu, kuid ikka ei täitnud. Oli ka eesti poisse (10), kes lubasid põgeneda.

Linna jõudes raudteed mööda ja labidad ära andes leidsime müüridel ja seintel Keerdoja¹⁷⁶ allkirjaga teate, et Tartu kuulub evakueerimisele. Samas kutsus üles mehi kindlustustöödele, et

¹⁷⁶Karl Keerdoja (Keenberg, Kehrberg; 1896 – 21. VIII 1968 Stockholm), lõpetas TÜ põllumajandusteaduskonna metsandusosakonnas 1924, korp! Ugala liige. AS Silva lauavabriku juhataja Kasepää valdas 1923–1925, A. M. Univeri jahu- ja saeveski juhataja Tartus 1926–1930, Eesti Metsaühingute Liidu teaduslik sekretär ja ajakirja *Eesti Mets* tegevtoimetaja 1930–1935, Riigi Metsatööstuse inspektor ja abidirektor 1935–1937, AS Eesti Metsatööstuse müügiosakonna juhataja 1937–1940; Tartumaa metsaülem 1941, Metsadevalitsuse osakonnajuhataja Tallinnas, Tallinna II linnapea 1941. aasta augustis, Tartu linna-

peatada "vaenlast" Emajõe joonel. Mõni tund peale koju jõudmist nägin aknast taas, kui vangistati tänavail mehi ja paigutati autodele. Need pidid mullatöödele minema järgmisel päeval.

19. aug. (laupäev). Peale eelmise päeva pingutusi olen kodus poolhaiglasena. Kojamees ulatab läbi akna punase lehe: Tartu välikomandandi ja kindralmajor Walteri¹⁷⁷ värske käsk Tartu linna elanikkonnale, mille järgi kõik meeskodanikud 16–60 eluaastani peavad ilmuma alates 19. augustist kindlustustöödele. Välja olid arvatud vaid need isikud, keda tungivalt vajatakse eluliselt tähtsais käitisis nagu elektrijaam ja veevärk, telegraaf, post ja raudtee. Kaasa tuli võtta labidas ja kirgas.

Kella 18 ajal helises telefon. Rektor. Tartus polevat enam ühtegi haiglat ega ambulantsi. Tegi ülesandeks avada kohe Tallinna tän. naistehaiglas¹⁷⁸ üldpolikliiniku kõikide osakondadega. Minu määras juhatajaks. Selgitasin, et ei saa tänavall liikuda. Saatis käsundusametnikuga nimetamise paberi, palus kohe tööle asuda. Tuletõrje mundris käisin veel samal õhtul kliinikud läbi, et tutvuda, mis evakuatsioonist järgi jäänud.

20. aug. (pühapäev). Rektori ja majandusjuhataja¹⁷⁹ kabinetides sõja pilt ja elav evakueerimistegevus. Telefon vahetpidamata he-

pea 1942. aasta jaanuarist; põgenes 1944. a septembris Rootsi, Rootsi Kuningliku Metsadevalitsuse metsahindaja, Uddevalla metskonna abimetsaülem a-st 1949, Riigimetsade Valitsuse büroojuhataja Stockholmis a-st 1959.

¹⁷⁷Helmuth Walter (1884 – 16. XI 1963 Goslar), 729. jalaväerügemendi ülem Prantsusmaal 1941. a maist, 531. välikomandantuuri ülem Châlons-sur-Marne'is 1942. a augustist, 569. välikomandantuuri ülem Idarindel 1943. a veebruarist, kindralmajor ja 182. välikomandantuuri ülem Tartus alates 1. VII 1943, 87. jalaväediviisi ülem Riia all ja seejärel Kuramaa kotis 1944. a septembrist, viidi 1945. a jaanuaris üle juhtide reservi, 166. jalaväediviisi ülem Taanis 1945. a märtsi lõpul, viidi paari päeva pärast taas üle juhtide reservi, erru 1945. a aprillis. Vt www.lexikon-der-wehrmacht.de/Personenregister/W/WalterHelmuth.htm, *Peeter Kaasiku osutus*. Vrd forum.axishistory.com/viewtopic.php?t=231922.

¹⁷⁸Tartu Naistehaigla ja ambulatoorium asus Tallinna tn 10/12, nüüd Staadioni tn.

¹⁷⁹Johannes Hannibal (1895 – 1. XII 1978 Seattle), õppis TÜ põllumajandusteaduskonna metsandusosakonnas 1928–1936 ning õigustea-

liseb. Majandusjuhataja kabinetis laual rida pudeleid hea Prantsuse veiniga. Tiitso püssiga, jalutuskäik linna. Hobusega Maarjamõisa kliinikutesse. Tiitso, Aunap kaasas. Tõime sinna jäänud sidumismaterjali, rohtusid ja muud polikliiniku tegevuseks vajalikku. Üks kast arstiriistadega oli kadunud. Polikliiniku koosseis: Paldrok,¹⁸⁰ Treial, Siirde,¹⁸¹ Pähn,¹⁸² Aunap, laborant. Ööbisime juba naistehaiglas.

duskonnas 1936–1941 ja 1944, korp! Vironia liige. 7. rügemendi laekahoidja 1920–1927, 2. rügemendi laekahoidja 1927–1928, Kuperjanovi Partisanide Pataljoni majandusülem 1928–1940, administratiivkapten 1940, TÜ majandusdirektor 1941–1944; põgenes 1944. a Saksa- maale, Eesti gümnaasiumi juhataja Kleinheubachis ja Aschaffenburgis, asus 1949. a USAsse, kus töötas puuviljafarmis, seejärel Seattle'i linna haruraamatukogu järelevaataja a-ni 1960.

¹⁸⁰Heiti Paldrok (Paldrock; 1911 – 10. IV 1972 Stockholm), lõpetas TÜ arstiteaduskonna 1939, *dr. med.* 1944 (Tartu), 1955 (Stockholm), korp! Fraternitas Estica liige. TÜ nahahaiguste polikliiniku subassistent a-st 1932, assistent 1939–1940 ja 1942–1944, Tartu naha- ja suguhaiguste haigla ordinaator 1940–1941, Saksamaal 1941–1942, kus töötas assistendina Rostocki nahahaiguste kliinikus; põgenes 1944. a Rootsi, Uppsala Ülikooli hügieeni- ja bakterioloogiainstituudi assistent 1945–1946, Karolinska Instituudi dermatoloogia-veneroloogia kliiniku assistent 1946–1957, Rootsi Riikliku Bakterioloogialabori meditsiinilise mükoloogia osakonna juhataja ja ekspert, a-st 1962 ka Karolinska Instituudi teadur-dotsent.

¹⁸¹Elmar Siirde (Siirmann; 1910 – 12. XI 1988 Tartu), lõpetas TÜ arstiteaduskonna 1938, *dr. med.* 1944, 1963 (Leningrad), meditsiinkandidaat 1947, ÜS Põhjala liige. TÜ kõrva-, nina- ja kurgukliiniku arstlik abijõud ja ordinaator 1937–1941, otorinolarüngoloogia kateedri assistent 1941–1943; TRÜ otorinolarüngoloogia ja oftalmoloogia kateedri juhataja 1944–1975, kõrva-, nina- ja kurguhaiguste kliiniku peaarst 1944–1951, dotsent 1946–1965, professor 1965–1975, konsultant-professor 1945–1983, arstiteaduskonna prodekaan 1950 ja dekaan 1950–1952, meditsiini kesklabori juhataja 1966–1969, ENSV Tervishoiuministeeriumi peaotorinolarüngoloog 1947–1979.

¹⁸²Ilja Pähn (1915 – 19. VII 2006 Täby), lõpetas TÜ arstiteaduskonna 1939, *dr. med.* 1942, EÜSi liige. TÜ silmakliiniku nooremassistent 1939–1944, silmakliiniku ajutine juhataja 1944; põgenes 1944. a septembris Rootsi, Karolinska haigla silmakliiniku arhiivitööline 1944–1945, assistent 1945–1948, mitme haigla alamarsti kt 1948–1953, Kristianstadi haigla silmaosakonna ülemarsti abi 1954–1957, Göteborgi Lundbys silmapolikliiniku arst 1957–1959, Gällivare haigla silmaosa-

21. aug. (esmaspäev). Polikliiniku sisseseadmine jätkub. Meiega liitus Veinberg (närvihaigused). Haigeid hakkame vastu võtma majas nr. 12 suures valges ruumis meeldiva vaatega linna ja Ema-jõe. Maja ees väike muruplatsidega ja liivateedega aed kääbus-õunapuude ja suuremate varju andvate lehtpuudega ja lilledega. Viinapuudest peidetud lehtlas ajab dr. Pähn mul juukseid, kõige kõrgema haridusega juuksur, kes mul juukseid ajanud. Sagedad õhuhäired, lühikeste vaheaegadega kostab pidevalt kahurimüri-nat.

Määrasime kindlaks vastuvõtu tunnid ja valvekorra. Panime uksele vastava teadaande. Töötan dr. Karaski¹⁸³ kabinetis. Saime paberid Uhde¹⁸⁴ allkirjaga, et liikuda võime.

22. VIII (teisipäev). Avasin polikliiniku.¹⁸⁵ Abi otsimas käis neli haiget, muuseas toodi üks difteeriahaige laps, kellele Siirde han-kis ja süstis seerumit.

Sagedad õhuhäired. Peaaegu vahetpidamata kostavad nagu lähenev kahurimürin. Linn täiesti tühi, näeb vaid üksikuid ini-mesi. Oodatakse sildade õhkulaskmist, kuid õiget informatsioo-ni pole kellegil.

Sööme vaimuhaiguste kliinikus. Öhtul oli korraldatud väi-ke öhtusöök, millest võtsid osa rektor, majandusjuhataja, dr. Ka-

konna ülemarsti kt 1960–1961, Piteå haigla silmaosakonna ülemarsti kt 1961–1970, Sandviken haigla silmapolikliiniku arst 1970–1972, Eksjö haigla silmahaiguste ülemarst a-ni 1981.

¹⁸³Karl Karask (1890 – 13. X 1979 Tallinn), lõpetas TÜ arstitea-duskonna 1922, EÜSi liige. Tartu komblusarst ja naistehaigla juhataja 1922–1944, günekoloog Tallinnas 1944–1949; vangistati 1949. a jaa-nuaris Tallinnas, Erinõupidamise otsusega karistati sama aasta juunis 25-aastase vabaduskaotusega sunnitöölaagris, mis vähendati 10 aasta-le, kandis karistust Baškiiri ANSVs Ufas, vabanes 1954. a septembris; Tallinna I sünnitusmaja günekoloog.

¹⁸⁴Bernhard Uhde (1905 – ?), olnud SA-rügemendi (*Standart*) juht, parteijuhtide koolis Vogelsangis üksuse juhiks, Teise maailmasõja rin-netel Poolas, Prantsusmaal ja Venemaal, leitnant, Lubomli (ukr Lju-boml) piirkonnakomissar, alates 29. juulist 1944 Tartu piirkonnakomis-sar. *Peeter Kaasiku täpsustused.*

¹⁸⁵Vt “Tartus avati üldpolikliinik”. — *Postimees*, nr 194, 22. VIII 1944, lk 2.

ru,¹⁸⁶ polikliinik täies koosseisus ja mõned teised. Lühikese laua-kõnega esines rektor, muuseas soovides head edu uuele polikliinikule, tema juhatajale ja kaastöölistele.¹⁸⁷

Öö möödus vaikselt.

Liitusime evakuatsiooni asjus Karuga ja käisime transportameti selleks autosid nõudmas, mida lubati teha.

Lõuna ajal hakkas sadama vihma, troostitu meeleolu. Jala-nõud lasevad vett läbi, parandamiseks pole võimalusi.

Telefoni teel andis Lattik¹⁸⁸ teada kella 1 paiku, et mul tuleb oma arstidega (nimetas nimed) kell 4 ilmuda välikomandandi juurde. Aimasin halba ja palusin Tiitsot kui prodekaani ja dekaani asetäitjat kaasa. Läksime. Meid võttis vastu keegi major, kelle ees laual lebas rektori paber Uhdele, millel meile paluti läbipääsu lubasid. Sealt oli komandant saanud teada meie nimed. Tahe-ti rakendada Wehrmachti, pakuti viidet *Im Dienst der deutschen Wehrmacht*, kuid suutsime end päästa. Aunapi kohta tähendasin, et temal stenokardia, Paldrok mobi käsu saanud, samuti Siirde

¹⁸⁶Elmar Karu (1903 – 25. VI 1996 Tartu), lõpetas TÜ arstiteaduskonna 1932, *dr. med.* 1939, ÜS Liivika liige. TÜ vaimu- ja närvihaiguste kliiniku nooremassistent, assistent ja vanemassistent 1931–1934 ja 1938–1944, kohtuarstiteaduse instituudi assistent 1934–1936, Tartu politsei- ja kohtuarst 1936–1938; TRÜ psühhiaatriakateedri dotsent 1941, juhataja 1944–1975, professor a-st 1944, konsultantprofessor a-st 1975, emeriitprofessor a-st 1993, arstiteaduskonna prodekaan 1944–1949, dekaan 1949–1950, Tartu vabariikliku kliinilise psühhoneuroloogiahaigla peaarst 1945–1964, ENSV peapsühhiaater 1945–1968.

¹⁸⁷Vt ka fotot “Rinde eest Tartust lahkuvad Tartu ülikooli ametnikud ja õppejõud Tartu ülikooli vaimuhaiguste kliiniku auditooriumis, 21. VIII 1944. Vasakult seisavad: 2. Herbert Normann, 3. Hans Kauri, 4. Ilja Pähn, 5. August Maaroos, 6. Elmar Siirde, 7. Gustav Ränk, 8. Johannes Hannibal, 9. Elmar Karu, 10. Ernst Veinberg (?), 11. Heiti Paldrok, 12. Edgar Kant, 14. H. [Rudolf?] Kõva, 15. Viktor Salve.” — hdl.handle.net/10062/22923.

¹⁸⁸Robert Lattik (1886 – 20. VIII 1950 Valga), lõpetas TÜ arstiteaduskonna 1917, korp! Vironia liige. Antsla jaoskonnaarst 1919–1942, ühtlasi linnaarst 1926–1942, Tartu linnaarst 1942–1944; vangistati 1944. a detsembris Tartus, tribunal mõistis ta 10 aastaks sunnitöölaagrisse ja 5 aastaks asumisele, kandis karistust vangilaagris Koola poolsaarel, Narva ja Valga laagris, kus ka suri.

ja Pähn, teised perekondade juurde sõitnud. Päästsin kogu koosseisu.

Käik kodu, vaikne jumalagajätt, eriti raamatukoguga, mis mulle oli kõige väärtuslikum ja pakkunud nii palju teadmisi ja meelelahutust, ja lahkusin veendumuses, et kõike kunagi enam ei näe.

Vaevalt haigla jõudnud, sõitis [ette] majandusjuhataja saadetud veoauto, et meid Puurmani viia. Palusime meid Põltsamaale viia, millega autojuht lõpuks nõustus (vähe bensiini). Kiirustas, homme olla hilja, vaimuhaiguste kliinik saavad ise autod.

Õhtu pimedusega kella 9 paiku sõitsime siis kogu varaga välja, võttes veel peale sisepolikliiniku 5, nahapolikliiniku 4 kasti. Tähtvere mõisa kohal sandarm peatas meid punase tulega. Paberid polnud autol korras. Pidime veel tagasi pöörduma ja transportameti laskma ühe templi sõidu loale lüüa. Uuesti Tähtvere mõisa jõudes pakkusime sandarmile viina ja vorsti ja sõit läks libedasti. Istusin autojuhi kõrval. "Kes Teie olete?" "Professor. Evakueerin kultuurvarasid." "Teie tulete tagasi?" "Jah," kuid see oli vaid nii öeldud.

Tähtvere veski juures peatusime, kõrvaldades lampidelt kätte, sest õhtu oli pime ja autojuht ei julgenud kiiresti sõita. Ronisin välja. Tartu kohal oli 3 kuma, üks paremal pool — Elva, üks linna taga — arvatavasti Luunja pool, ja üks vasemat [kätt] — Narva suunas. Kõige suurem oli kuma Elva kohal.

Sõit jätkus. Kurb pilt. Põgenikud jala, hobustel, lehmad, lambad, hobused ja inventar kaasas, kui palju vankrile mahtus. Ka põgenejaid saksa sõjaväelasi, sageli hobustel, varastatud kraamiga.

Kell 2 paiku Põltsamaa haigla. Auto õue. Palusime öömaja.

Haigla täis. "Pange meid palati haigetena, diagnoosid selguvad homme," ütlesin ööpõetajale, kes helistamise peale avas. Varem öde helistas dr. Kaarel Vipperile,¹⁸⁹ kes juhataja. Oli lahkesti nõus osa oma korteri võtma, läksime läbi pimedada tema elukoha

¹⁸⁹Kaarel Vipper (Karl V.; 1904 – 29. III 1982 Tallinn), lõpetas TÜ arstiteaduskonna 1934, ÜS Concordia liige. Tallinna haigekassa haigla kirurg 1935–1941, 11. Punaarmee evakuatsioonihospidali peakirurg Tallinnas 1941, Saksa okupatsiooni alguses saadeti Tallinnast

juurde:¹⁹⁰ Aunap, Veinberg, mina. Nooremad arstid jäid haigla kantseleisse. Pidid valvama ka autot. Treial jäi Tartu maha.

23. aug. (kolmapäev). Põltsamaa. Esimene käik linnapea¹⁹¹ jutule Veinbergiga, et leida ruume ümbruses vaimuhaiguste kliinikule. Sealt saadeti meid vallavalitsusse, kus meile lahkesti määrati Adavere seltsimaja. Ümbruskonna taludes võivad leida ulualuse arstid. Linnapea leidis, et "Tartu hulludele" peab tingimata ruumid leidma.

Päeval istusin Põltsamaa pargis K. A. Hermanni mälestus-samba¹⁹² ees, aimamata, et kord saan elama tema nimelisel tänaval Tartus. Turuplatsil pargi ees rohkesti põgenikke vooridega, loomadega, kompsudega, päästetud vähese ülejäänud varanduse natukesega. Varasügisene loodus aga ilutseb päikese käes, nagu polekski sõda. Aunap lahkus Uue-Suislepa valda.

24. aug. (neljapäev). Jõgevalt helistati (rektor), et Karu vajab 3 veoautot. Paluti neid hankida Põltsamaalt või Viljandist. Viljandiga aga telefoniühendust enam ei antud. Põltsamaal autosid aga polnud.

välja 1941, Põltsamaa haigla juhataja ja kirurg 1941–1946, Viljandi haigla kirurgiaosakonna juhataja 1946–1962, Viljandi haigla peaarst 1947–1948, Viljandi meditsiinilise keskkooli direktor ja õpetaja 1951–1959, Tallinna traumapunkti juhataja 1962–1970.

¹⁹⁰Kaarel Vipper elas Põltsamaal Konstantin Pätsi tn 11, nüüd Kesk tn.

¹⁹¹Heino Melesk (1904 – 4. VI 1969 Novosibirski oblasti Krasnojarski rajoon), lõpetas TÜ õigusteaduskonna 1927, korp! Rotalia liige. Diplomeeritud edasiõppija tsiviilõiguse alal TÜ juures a-st 1928, Kirjastus-ühisuse Võrumaa Elu juhatusse liige a-st 1932, Kaubandus-Tööstuskoja Võru-Petseri esinduse sekretär-nõunik a-st 1933, Võru linnavalitsuse teenistuses, Petserimaa maanõunik 1940. a aprillist, Põltsamaa linnapea 1942. aasta juulist kuni 1944; vangistati 1945. a veebruaris Põltsamaa vallas, tribunali otsusega 1945. a juulist mõisteti 6 aastaks sunnitoelaagrisse, vabanes 1951, perekond küüditati 25. III 1949; ei lubatud Eestisse naasta.

¹⁹²Keeleteadlase, ajakirjaniku, luuletaja ja helilooja Karl August Hermanni (1851–1909) monument Põltsamaa linnapargis avati 10. juunil 1935, autoriks skulptor Alfred Leius (Zolk).

Päeval saabus Karu haigete ja personaliga kahel veoautol ning sõitis kohe edasi Adaverre. Oli asukoha teada saanud dr. Preedikult,¹⁹³ kes juba eelpäeval ühe autoga oli Põltsamaale saabunud ja sealt vaimuhaiguste kliinikule määratud asukoha teada saanud.

Levis teade, et võidukas Punaarmee on ümber haaranud Tartu ja edasi liikudes vallutanud Laeva ja Kärevere. Läbi sõitis Tartu suunas prof. Lüüs, kes tahtis veel Tartu pääseda. Põltsamaa meeleolu on ärev.

Käisin haiglas.¹⁹⁴ 2-kordne kivimaja, all kantselei, pesuruumid, köök, ambulants, üleväl lõikus- ja sidumistuba ja palatid (25–30 haige tarvis).

Kuulsin, et prof. Koppel seal laialdase nekroosiga jalgadel (vist gangreen). Küllastasin teda. Oli haiglase välimusega, kuidagi nõrk, tundus kuidagi läbipaistev, rääkisime peamiselt tema haigusest. Täna lõpuks külaskäigu eest. See oli viimane kord, kui temaga kõnelesin. Oli kaalumisel tema üleviimine Paide.

25. aug. (reede). Põltsamaalt voolab läbi rohkesti Saksa sõjaväge, tanke, kahureid, veoautosid, kõik Jõgeva ja Tartu suunas. Sakslased olla eelpäeval õhku lasknud Ulila elektrijaama.

¹⁹³Pauline Preedik (Predik; abielus Tikk; ka Paula T.; 1917 – 7. VII 1990 Tartu), lõpetas TÜ arstiteaduskonna 1946, korp! Indla liige. TRÜ psühhiaatriakateedri assistendi kt 1944–1946 ja assistent 1946–1948, anatoomia kateedri assistent 1948–1952, Mustvee jaoskonnaarst 1945, Tartu psühhoneuroloogiahaigla arst a-st 1948 ja osakonnajuhataja, ühtlasi TÜ psühhiaatria ja kohtuarstiteaduse kateedri õppeülesandetäitja 1963–1966.

¹⁹⁴Põltsamaa haigla asus Konstantin Pätsi tn 31.

Käisin Aleksandri kooli juures, mida käsitleb Hans Kruus¹⁹⁵ omas huvitavas teoses.¹⁹⁶

Põgenikkude arv suureneb järjest, turu plats ja park kui laat.

26. aug. (laupäev). Kogu varase hommiku ja päeva voorib läbi Tartu poole tanke, autosid, kahureid. Mehed olla tulnud Kuramaalt, mustad ja tolmused. Autodel on seni nägematud väeosa-de märgid. Võidukas Punaarmee olla eile vallutanud Tartu.

Tallinnast saabus dr. E. Siliksaar¹⁹⁷ ühe õega, kelle Karell komandeerinud Põltsamaale, kuna seal olla ülikooli õppejõududega midagi juhtunud. Dr. Vipper sõitis oma perekonna juurde, teda jäi asendama Siliksaar. Öhtul kutsuti haigla, kus amputeeris ühel sõduril küünarliigese purustuse tõttu käevarre. Olla haava saanud Kärevere all.

Ortskommandantur annab lubasid sõjaväeautodega sõita Tallinna (alul *Hauptmann* Lehmann,¹⁹⁸ siis major Schwarz). Viima-

¹⁹⁵Hans Kruus (1891 – 30. VI 1976 Tallinn), lõpetas TÜ filosoofia-teaduskonna 1923, *mag. phil.* 1923, *dr. phil.* 1931, ENSV TA akadeemik 1946, NSVL TA korrespondentliige 1946, EÜSi liige. Ajutise Maanõukogu liige 1918–1919 (Eesti Sotsialistide-Revolutsionääride Partei), ESRP keskkomitee esimees 1917–1920, Asutava Kogu liige 1919–1920 (ESRP), Eesti Iseseisva Sotsialistliku Töölispartei esimees 1920–1921, I Riigikogu liige (EISTP) 1920–1921; TÜ õppeülesandetäitja 1926–1931, Eesti ja Põhjamaade ajaloo erakorraline professor 1931–1934, korraline professor 1934–1940, TÜ prorektor 1934–1937, TRÜ rektor 1940–1941 ja 1944; Johannes Varese nukuvalitsuse peaministri asetäitja 1940, NSVLi tagalas 1941–1944, ENSV välisasjade rahvakomissar 1944–1946 ja välisminister 1946–1950, ENSV TA president 1946–1950; vangistatud 1950–1954; NSVL TA Ajaloo Instituudi vanemteadur 1955–1958, ENSV TA Ajaloo Instituudi vanemteadur 1958–1976.

¹⁹⁶Vt Hans Kruus, *Eesti Aleksandrikool*. Tartu: Noor-Eesti, 1939.

¹⁹⁷Erik Siliksaar (Seliksaar; Eerik S.; 1914 – 1. XII 2009 Tartu), lõpetas TÜ arstiteaduskonna 1941, EÜSi liige. TÜ II haavakliiniku arsti abiline 1939–1940, assistent 1939–1944; Tartu kliinilise haigla I traumatoloogiaosakonna juhataja ja kirurg 1944–1955, üldkirurgia osakonna juhataja 1956–1972, ordinaator 1973–1992.

¹⁹⁸*Hauptmann* Paul Lehmann oli eestlastest koosneva 127. Mereluu-relennugrupi ülem ja seejärel 1943. a sügisest eestlaste Õiste pommitajate grupi 11 (Nachtschlachtgruppe 11) ülem.

ne lubasid kergelt ei andnud, ülikoolile sõnalausumata ja dokumente küsimata, kultuurvarade päästmise otstarbel. Lennuvägi (Lehmann) on Põltsamaalt lahkunud, lennuväli asus mõned kilomeetrid Paide suunas.

Siirde ja Pähn lahkusid Tallinna suunas.

Meeleolu ärev. Rahvas ootab komandantuuri ees tühje autosid, et Tallinna pääseda, kuid vähesed saavad minema. Autodele paigutab korrapidaja välisandarm. Linnavalitsuse hoone ees suur supisaba. Põltsamaa jõgi aga kohab ja vahutab kärestikkudel vanade kaarjate sildade all.

27. aug. (pühapäev). Lilienfeldtide (Uus-Põltsamaa omanikkude)¹⁹⁹ kalmistu. Rüüstatud kabel, purustatud ristid põliste puude all.

Maanteed mööda pisut eemal voorivad ikka veel tankid, kahurid, veoautod, kuid vähemal määral. Kaugelt kostab kahurimürin. Võiduka Punaarmee eelväed olla juba välja tunginud Puurmanini. Võrtsjärve juures Oiu kohal tulnud üle jõe ja lähemas Kolga-Jaanile.

Meeleolu on paaniline. Sügav kodutuse tunne. Linna läbib ikka veel massiliselt põgenikke. Tartu kohta räägitakse, et pool linna on veel Saksa okupantide käes.

28. aug. (esmaspäev). Dr. Vipper saabus tagasi ja dr. Siliksaar sõitis tagasi Tallinna. Samal veoautol evakueeriti Paide prof. Koppel. Nägin teda viimast korda lamavat veoautol roosa vateeritud teki all oma õe Paula Koppeli²⁰⁰ saatel, sonimüts peas. Ühes sõitis ka Veinberg Tallinna.

¹⁹⁹Pärast Uue-Põltsamaa mõisa mõisaomaniku Heinrich von Ficki surma sai 1750. aastal selle uueks omanikuks tema noorima tütreaga abiellunud Jakob Heinrich von Lilienfeld (1716–1785); Lilienfeldtide pere käes oli mõis kuni 1919. aastani. Nende aluse pandud Uue-Põltsamaa mõisa kalmistul toimus esimene matus 1771, üldse on sinna maetud arvatavasti 28 isikut. Koos samuti Lilienfeldtide maale rajatud uue kihelkonnakalmistuga on see tänapäeval ühine Põltsamaa kalmistu.

²⁰⁰Paula Koppel (Pauline K.; 1885 – 23. II 1974 Tartu), lõpetas TÜ filosoofiateaduskonna 1928, *mag. phil.* 1928, ENÜSi liige. Eesti Noorsoo Kasvatuse Seltsi tütarlaste keskkooli ja gümnaasiumi saksa keele õpetaja Tartus a-st 1909 (vaheaegadega), TÜ Lääne-Euroopa filoloogia õp-

Räägitakse, et punaväe kiil on tunginud Umbuse soole ja ähvardab Põltsamaad. Turuplatsil, Tartu maanteele viival vanal sillal on kaks suurt mürsku silla õhkulaskmiseks. Kostab kaugel mürin.

29. aug. (teisipäev). Lahkusime dr. Vipperist, tugev käesurve ulualuse ja lahke vastuvõtu eest siin. ETK veoautol kõrge koorma otsas Koiki. Lennuväljal, millest tee mööda viib, vaid mõni üksik lennuk. Sajab hooti tihedat kurba jahedat vihma.

30. aug. (kolmapäev). Koigi vallamajast mööda minev tee viib läbi Sõrandu küla. Mõlemil pool talundid, siin-seal kibe talutöö. Pihlad on juba punased. Üksikud suured tammed ja pärnad püsisivad veel sooja augustikuu päikese sügavas rammetuses. Pole siin tunnet, et mitte väga kaugel käib sõda. Harva liigub maanteel mõni talunik omal vankril.

Vähe eemal suur küün värske heinaga. Hiilin sinna, viskun heintele. Sügav kodutuse tunne. Mis saab maast, inimestest, arst-konnast, meie valulapsest "Eesti Arstist" ja kõigest, mis südamele lähedane?

Uinusin. Unes pole kurnavaid mõtteid. Ümberringi aga lokkavad laiad viljapõllud lopsaka viljaga, kauguses sinavad metsad...

31. aug. (neljapäev). Veoautol teel Tallinna. Juba ületatud Järva-maa-Harjumaa piir. Vaid mõnes üksikus talus näeb sõdurimundris mehi, muidu käib igal pool põllutöö nagu püsiva rahu päevil.

Mul käes juhuslikult Koigist kaasa võetud "Järva Teataja" number 29. augustist, milles leidsin "Meesisikute arvestamise määruse" dr. Mäe allkirjaga.²⁰¹ Selle järgi peavad kõik meesisikud, kes 20. juunil 1940 omasid EV kodakondsuse, ennast arvele võtma 17. eluaastast kuni 55. eluaastani, ohvitserid, sõjaväeametnikud, meditsiini- ja veterinaararstid kuni 60. eluaastani. Tähtpäeva polnud. Otsustasin end arvele võtta alles Haapsalus.

petooli õpetaja 1941–1944; TRÜ lääne filoloogia kateedri vanemõpetaja 1944–1949, dotsent 1949–1957.

²⁰¹Vt Dr. Mäe, Eesti Omavalitsuse juht, "Meesisikute arvestamise määrus [Tallinn, 26. augustil 1944]". — *Järva Teataja*, nr 102, 29. VIII 1944, lk 3.

1. sept. (reede). Tallinn. Rändan sihitult linna mööda ja vaatan laastamistööd, mis linnas teinud 9. märtsi õhurünnak. Kuhu silm ka ei ulatu, igal pool vaid varemed ja rusud. Sügav kodutuse ja lootusetuse tunne.

Ülikooli juhtkond asub Haridusdirektooriumi hoones Tõnismäel,²⁰² kantselei teisel korral, rektor kolmandal. Registreeritakse Tallinna jõudnud õppejõude ja teenistujaid. Lõuna ajal on arstiteaduskonna liikmete informatsioonikoosolek rektori juures, kes parajasti oli tulnud dr. Pützi²⁰³ juurest, kus taas võidelnud ülikooli saatuse pärast.

Kokkuleppe põhjal algavad ülikooli kliinikud tööd Haapsalu Uuemõisas, kuna teoreetilised instituudid lõpetavad tegevuse. Kliinikute üldjuhatajaks hakkab Tiitso. Sisehaiguste polikliinik määratakse Uuemõisa koosseisu I sisehaiguste kliiniku juurde. Lastekliinik Lokutasse, kõrvakliinik — Nõmme, nahakliinik jääb Tallinna.

Et päästa teoreetiliste instituutide juhatajad, määratakse need nende kliinikute juhatajateks, millede juhatajad pole end veel registreerinud.

Küsimusele, kas võin polikliiniku avada Haapsalu linnas, sain eitava vastuse, sest asutis kuulub Uuemõisa koosseisu.

2. sept. (laupäev). Kadriorg. Rand on pargist eraldatud okastraadiga, nii et rannapuiesteele ei pääse. Puhub külm sügisene tuul. ... Meri lainetab ja vahutab. Taevas on pilves. Meri lainetab ebasõbralikult, pildudes vahukobaraid vastu rannäärseid kive. Reidil mõni üksik laev.

Linnas kohtasin dr. Voogast,²⁰⁴ kindralinspektuuri sanitaarosakonna juhatajat. Rääkis, et Saksa ülemjuhataja vaadanud mõ-

²⁰²Tõnismägi 11.

²⁰³Tuvastamata ametnik.

²⁰⁴Boris Voogas (1897 – 12. VIII 1973 Stockholm), lõpetas TÜ arstiteaduskonna 1923, Sõjakooli aspirant 1928, EÜSi liige. Eesti Punase Risti asutajaid 1919 ja selle peavalitsuse abiesimees 1922–1940, Tallinna Linna Poeglaste Humanitaargümnaasiumi tervishoiuõpetaja 1925–1928, kaitseväge keskhaigla vanemordinaator ja naisteosakonna juhataja 1928–1940, mereväe vanemarst 1930–1931, sõjaväe tervishoiuvalitsuse käsundusarsti kt a-st 1936, sõjakooli lektor ja TÜ õppeülesandetäitja

ned päevad tagasi olukorrale lootusetult, nüüd olla väljavaated paranenud. Naeratasin eneses, küll Punaarmee vabastab varsti Eesti. Õppejõude võetakse esialgu vaid arvele, neid tahetakse säästa viimase võimaluseni.

Õhtul käisin “Gloria-Palace’is” värvilist filmi “Immensee” vaatamas Kristina Söderbaumiga eesotsas.²⁰⁵ See oli viimane film, mida nägin.

(Järgneb)

sõjagaaside alal a-st 1938, sanitaarteenistuse kapten 1937; Nõukogude esimese okupatsiooni ajal 22. territoriaallaskurkorpuse õhukaitse divisjoni arst, tuli Pihkva taga üle Saksa poolele, Eesti Rahva Ühisabi keskkorralduse seksioonijuhataja ja tervishoiu osakonna juhataja, Kindralinspektuuri sanitaar-peaosakonna ülem; põgenes 1944. a septembris Rootsi, Karolinska haigla arhiivitööline 1945–1946, mitme Rootsi haigla naistehaiguste osakonna 1. alamarst 1948–1955, eraarst Stockholmis a-st 1955, ühtlasi Eesti Punase Risti SA Ühisabi asutajaid 1955 ja esimees 1955–1957, EPRi presidendi kt.

²⁰⁵*Immensee: ein deutsches Volkslied* (Mesilinnujärv: Saksa rahvalaul), režissöör Veit Harlani 1943. a valminud melodraama, mis põhineb Theodor Stormi (1817–1888) jutustusel *Mesilinnujärv* (1849; eesti k Marta Sillaotsa tõlkes ja Märt Laarmani illustatsioonidega Tallinn: Eesti Kirjastus, 1944). Peategelase Elisabethi osas oli Veit Harlani abikaasa Kristina Söderbaum (1912–2001), Rootsis sündinud Saksa näitleja ja fotograaf.